

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

časopis za pedagošku teoriju i praksu
Godina L, godišnji broj 4, 2025
UDK – 37, ISSN 0350 – 1094

REDAKCIJA

Mr Radule Novović, glavni urednik
Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva
Ana Lj. Bojović, odgovorni urednik
Prof. dr Predrag Miranović, član
Prof. dr Tatjana Novović, član
Radovan Damjanović, član

LEKTURA

Jasmina Radunović

PREVODILAC

Mr Radoslav Milošević Atos

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Studio ZUNS

KORICE

Saša Protić

IZDAVAČ

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Podgorica. Prvi broj časopisa
„Vaspitanje i obrazovanje“
izašao je 1975. godine.
Izlazi tromjesečno
Tiraž 600
Rukopisi se ne vraćaju.

ŠTAMPA

Stefani '91 d.o.o. Danilovgrad

EDUCATION

magazine for pedagogic theory and practice
Year L, Annual No. 4, 2025
UDK – 37, ISSN 0350 – 1094

EDITORIAL BOARD

Mr Radule Novović, Editor in chief Institute
for textbook publishing and teaching aids
Ana Lj. Bojović, Editor in charge
Prof. dr Predrag Miranović, Member
Prof. dr Tatjana Novović, Member
Radovan Damjanović, Member

LANGUAGE EDITOR

Jasmina Radunović

TRANSLATOR

Mr Radoslav Milošević Atos

GRAPHIC DESIGN

Studio ZUNS

COVERS

Saša Protić

PUBLISHER

Institute for textbook publishing and
teaching aids
Podgorica. The „Education“ Magazine,
first published in 1975
Published quarterly
Number of copies 600
Manuscripts are not returned

PRINTING

Stefani '91 d.o.o. Danilovgrad

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

ČASOPIS ZA PEDAGOŠKU TEORIJU I PRAKSU

4

Podgorica, 2025.

Uredništvo i administracija:

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novaka Miloševa 36, Podgorica

Telefon: 00 382 67 566 933

E-mail: vaspitanjeiobrazovanje@zuns.me
ana.bojovic@zuns.me

Web: <http://www.zuns.me/vaspitanjeiobrazovanje>

Godišnja pretplata:

- za studente 5.00 €
- za pojedince 10.00 €
- za ustanove 15.00 €
- za inostranstvo 20.00 €

Iznos pretplate za veći broj primalaca od 5 (pet) umanjuje se za 20%

Pretplata se uplaćuje na žiro račun: 510-267-15

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica

* * *

Glavni urednici:

Radivoje Šuković (1975–1978);

Stevan Kostić (1979–1983);

Miloš Starovlah (1983–1991);

Dr Božidar Šekularac (1992–1996);

Krsto Leković (1997–1998);

Dr Pavle Gazivoda (1999–2007);

Radovan Damjanović (2007–2015);

Radule Novović (2015–...)

Odgovorni urednici:

Natalija Sokolović (1977–1978);

Borivoje Četković (1979–1998);

Dr Božidar Šekularac (1999–2015);

Radovan Damjanović (2015–2020);

Ana Lj. Bojović (2020–...)

SADRŽAJ
CONTENTS
4 | 2025

S A D R Ź A J

Ana Lj. BOJOVIĆ

POVODOM 50 GODINA POSTOJANJA ČASOPISA VASPITANJE I OBRAZOVANJE – ČASOPIS VASPITANJE I OBRAZOVANJE U FUNKCIJI VASPITNO-OBRAZOVNOG PROCESA	11
---	-----------

ČLANCI

(naučni, istraživački, pregledni, stručni radovi)

Irena IVANOVIĆ

ISKUSTVO ČITALAČKOG PRISTUPA ZBIRCI POEZIJE „POSLEDICE GLEDANJA U MORE“ ANĐELE BULAJIĆ	27
---	-----------

Matije ZORIĆ

KORIŠĆENJE VJEŠTAČKE INTELIGENCIJE U RAZREDNOJ NASTAVI.....	43
--	-----------

Jelena ŠUŠANJ

POVODOM JEDNOGA NEADEKVATNOGA OPISA ROŽAJSKOGA GOVORA.....	65
---	-----------

Muamera ŠUTKOVIĆ

UPOTREBA VJEŠTAČKE INTELIGENCIJE (AI) U NASTAVI I NJEN UTICAJ NA KREATIVNOST I MOTIVACIJU UČENIKA	75
--	-----------

NASTAVNO-VASPITNI RAD

Luka RAKOJEVIĆ

NACRTANA LEKTIRA (1940)	101
--------------------------------------	------------

Margareta ZDELAR

JAVNI GOVOR U OSNOVNOJ ŠKOLI	111
---	------------

ESEJI, PREGLEDI, PRIKAZI

Afan LATIĆ

VJEČNOST IZGUBLJENOG IMENA.....	129
--	------------

Славка ГВОЗДЕНОВИЋ

ПОЛИТИКА КАО ПРАКСА СЛОБОДЕ И/ИЛИ КАО ТЕХНИКА ВЛАДАЊА И МОЋИ	133
---	------------

Slobodan JERKOV

REFORMA NASTAVNOG PREDMETA MUZIČKA KULTURA	141
---	------------

<i>Novica VUJOVIĆ</i>	
SAČUVAN AUTENTIČNI ONOMASTIKON PIVE.....	145
<i>Anka VUČINIĆ-GUJIĆ</i>	
O KNJIZI GRAMATIKA MAŠTE ĐANIJA RODARIJA	149
<i>Zorica JOKSIMOVIĆ</i>	
PRIKAZ ZBIRKE POEZIJE SMRT U GAZI MIRAŠA MARTINOVIĆA	155

IZ ISTORIJE ŠKOLSTVA

<i>Božidar ŠEKULARAC</i>	
ISTORIJA KAO NASTAVNI PREDMET U ŠKOLI	161

C O N T E N T S

Ana Lj. BOJOVIĆ

MARKING THE 50TH ANNIVERSARY OF THE MONTENEGRIN MAGAZINE EDUCATION - MAGAZINE EDUCATION AND ITS FUNCTION AS A VITAL RESOURCE FOR MONTENEGRO'S EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	11
--	----

ARTICLES

(scientific, research, reviews, professional papers)

Irena IVANOVIĆ

THE EXPERIENCE OF READERS' APPROACH TO THE POETRY COLLECTION "CONSEQUENCES OF STARING AT THE SEA" WRITTEN BY ANĐELA BULAJIĆ	27
---	----

Matije ZORIĆ

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CLASS TEACHING	43
--	----

Jelena ŠUŠANJ

INADEQUATE DESCRIPTION OF ROŽAJE DIALECT	65
--	----

Muamera ŠUTKOVIĆ

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING AND ITS IMPACT ON MOTIVATION OF STUDENTS	75
--	----

TEACHING AND EDUCATIONAL WORK

Luka RAKOJEVIĆ

COMIC BOOKS SCHOOL READINGS (1940)	101
--	-----

Margareta ZDELAR

PUBLIC SPEAKING IN PRIMARY SCHOOL	111
---	-----

ESSAYS, REVIEWS

Afan LATIĆ

ETERNITY OF THE LOST NAME	129
---------------------------------	-----

Slavka Gvozdenović

POLITICS AS A PRACTICE OF FREEDOM AND/OR TOOL OF RULING AND POWER	133
--	-----

<i>Slobodan JERKOV</i>	
REFORM OF TEACHING SUBJECT MUSIC CULTURE.....	141
<i>Novica VUJOVIĆ</i>	
PRESERVED AUTHENTIC ONOMASTICON OF PIVA	145
<i>Anka VUČINIĆ-GUJIĆ</i>	
THE BOOK REVIEW OF 'THE GRAMMAR OF FANTASY' BY GIANNI RODARI	149
<i>Zorica JOKSIMOVIĆ</i>	
THE REVIEW OF THE COLLECTION OF POETRY 'DEATH IN GAZA'	
BY MIRAŠ MARTINOVIĆ	155

FROM THE HISTORY OF EDUCATION

<i>Božidar ŠEKULARAC</i>	
HISTORY AS A SCHOOL SUBJECT	161

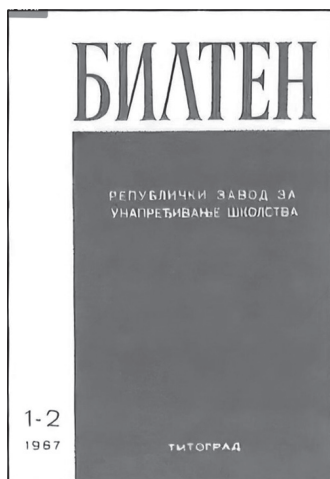
POVODOM 50 GODINA POSTOJANJA ČASOPISA VASPITANJE I OBRAZOVANJE – ČASOPIS VASPITANJE I OBRAZOVANJE U FUNKCIJI VASPITNO-OBRAZOVNOG PROCESA

Još jedna stranica historije obrazovanja ispisana je velikim slovima. Pola vijeka mudrih riječi koje iz časopisa Vaspitanje i obrazovanje teku ka čitaocima, pola vijeka znanja i iskustva pretočeno je u redove s plemenitim osjećanjem i dužnošću – upoznati kolege širom zemlje i regiona sa inovacijama, tradicijom ili inovacijama u tradicionalnom. To je istovremeno i prilika da se podsjetimo njegovih početaka, kao i da zahvalimo svima onima koji su doprinijeli da časopis i danas živi.

Dinamičan razvoj privrednog i društvenog života Republike Crne Gore pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka uslovio je formiranje institucija koje su imale zadatak da prate i unapređuju stanje iz svih oblasti privredne i vanprivredne djelatnosti. Taj talas ubrzanog razvoja zahvatio je i prosvjetu. Pored osnivanja većeg broja škola, zavoda, instituta u svim nivoima formiraju se i druge državne institucije koje daju doprinos tom razvoju. Navodimo neke: Viša pedagoška škola (1947), Republički zavod za unapređivanje školstva (1955), Viša pomorska škola (1959), Pedagoška akademija (1963), Univerzitet Crne Gore (1974) i druge.

Osnivanje Republičkog zavoda za unapređivanje školstva Crne Gore, a u okviru definisanih nadležnosti i zadataka koje je ova institucija imala pokrenuta je inicijativa za izdavanje publikacije koja bi imala zadatak diseminiranja podataka, rezultata i raznih informacija iz školskog sistema. Ubrzo se pokreće publikacija *Bilten* koja će do 1975. godine uz list *Prosvjetni rad* odigrati značajnu ulogu na planu informisanja i širenja novina u ovoj oblasti.

Programski cilj časopisa predstavljen je u redakcijskom prilogu pod nazivom *Uz prvi broj*, gdje je naglašeno da će njegovu tematsku osnovu činiti aktuelna pitanja trenutka – radikalna reforma vaspitanja i obrazovanja, povezivanje vaspitno-obrazovne djelatnosti u organsku cjelinu, unapređivanje svih vidova stručno-pedagoškog stvaralaštva, pozitivan odnos prema pedagoškom nasljeđu. Tokom 1963. i 1964. godine časopis je izlazio pod naslovom *Bilten*

ten Zavoda za unapređivanje školstva. „*Bilten Zavoda*, koji je prvo uređivao Dimitrije Marković, a zatim Stevan Kostić, sa svojih 35 brojeva i obimom od oko 3500 stranica, u toku svoga četrnaestogodišnjeg postojanja razvio se do stepena koji prevazilazi publikaciju biltenskog karaktera, upućujući svojom sadržinom na pomisao o njegovog prerastanja u časopis“¹. Časopis je bio u ulozi informativnog glasila o mjerama koje su preduzimane na planu unapređivanja vaspitno-obrazovnog procesa u Republici Crnoj Gori. U tom periodu vrlo intenzivno se odvijaju sistemske promjene u školstvu na svim nivoima obrazovanja, što je impliciralo promjenu imena

ove stručne publikacije posvećene pedagoškoj teoriji i praksi. „Široko zasnovanu programsku platformu trebalo je izraziti i u imenu časopisa, te je između više predloga određen naziv *Vaspitanje i obrazovanje*, sa podnaslovom: *Časopis za pedagošku teoriju i praksu*“².

Za prvog glavnog urednika prvog broja imenovan je Radivoje Šuković. Časopis je u prvih desetak godina imao i svoj Savjet, koji se sastojao od 10 do 12 istaknutih prosvjetnih radnika. Članovi prvog Savjeta bili su:

Milivoje – Mišo Brajović
 Novica Vukoslavčević
 Gojko Vukčević
 Marko Gvozdenović
 Božidar Đoković (predsjednik)
 Nada Đurović
 Tomislav Žugić
 Dimitrije Marković
 Radoje Milatović
 Natalija Sokolović
 Vladeta Cvijović,

¹ Šuković, R. (1985). Deset godina časopisa *Vaspitanje i obrazovanje*. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 7.

² Šuković, R. (1985). Deset godina časopisa *Vaspitanje i obrazovanje*. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 8.

a Redakciju su činili:

Ljubomir Bešić
Milan – Mišo Brajković
Pavle Gazivoda
Vukale Đerković
Žarko Perović
Milo Strugar i
Radivoje Šuković.

Izdavač časopisa na početku je bio Republički zavod za unapređivanje školstva, kasnije Ministarstvo prosvjete i nauke, a od 2010. godine Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Do 1998. Časopis je izlazio dvomjesečno (6 brojeva godišnje), a nakon toga tromjesečno (4 broja godišnje). Dešavalo se, u zavisnosti od broja priloga, da pojedine sveske časopisa budu dvobroj. Zaključno sa 2024. godinom Časopis je izašao u 217 svezaka, od čega 183 kao jednobroj i 34 sveske kao dvobroj. U skladu sa izdavačkim planom, štampan je u tiražu od 600 do 1000 primjeraka po broju.

Bibliografija časopisa je rađena u tri navrata, a bibliografska građa raspoređena je po savremenoj univerzalnoj decimalnoj klasifikaciji (UDK). Nastojeći da prati savremeni dizajnerski izraz, Časopis je četiri puta mijenjao dizajn korica. Format časopisa ostao je isti.

„Stvaranje i izdavanje udžbenika bila je osnovna djelatnost Zavoda (Odjeljenja) od 1973. godine. To je bio jedini izdavač školske knjige za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u Crnoj Gori. Vremenom je nastojao da svojom izdavačkom produkcijom obezbijedi pored udžbenika i lektiru za osnovnu i srednju školu kao i udžbenike na albanskom jeziku“³. Proširujući

³ Radovan Damjanović: Leksikon institucija crnogorske prosvjete, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019, str. 396.

svoju djelatnost, pod okriljem Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva našla se i publikacija „Vaspitanje i obrazovanje“. „Zavod je od 1975. godine obezbijedio kontinuirano izlaženje stručno naučne publikacije časopisa Vaspitanje i obrazovanje kome je prethodio Bilten Republičkog zavoda za unapređivanje školstva“⁴. Od samog osnivanja imao je status vodećeg časopisa iz oblasti vaspitno-obrazovnog rada u Crnoj Gori te je svoju namjenu i koncepciju očuvao do današnjih dana. Stevan Kostić za časopis (glavni urednik časopisa 1979–1983) kaže da je: „Uvijek otvoren za novo i uvijek spreman na kritičko opserviranje svakodnevnih pedagoških prakse, časopis je u ovom relativno kratkom vremenu dao značajan doprinos naše pedagoške misli i iskustva“⁵. Na njegovim stranicama danas mogu se naći prilozi iz naučno-istraživačkog rada, nastavne i vaspitne prakse, istorije školstva Crne Gore, aktuelna zbivanja u stranim obrazovnim sistemima, informativni pregledi zbivanja u prosvjeti, komentari, osvrti, prikazi, komparativne analize, kritički sudovi, rješenja u problemsko-stvaralačkoj nastavi i sl. Metodičke i metodološke studije zasnovane su na naučnim istraživanjima, zastupaju svestremenske vrijednosti sublimirajući probleme koji se mogu javiti u toku nastavnog procesa, povezuju praktičnu i naučnu vrijednost. Posebno prati sve promjene u crnogorskom obrazovnom sistemu i daje značajan doprinos prezentovanju i popularisanju novina koje prate razvoj sistema u tretiranju savremene problematike. „Pažljiv analitičar objavljenih priloga uočiće bogatstvo raznovrsnih tema, bogatstvo ideja, različitih pristupa i tretmana pojedinih problema pedagoške teorije i prakse“⁶.

Velik broj eminentnih stručnjaka učestvovao je u njegovom stvaranju i očuvanju. Timovima su rukovali glavni urednici:

Radivoje Šuković (1975–1978)

Stevan Kostić (1979–1983)

Miloš Starovlah (1983–1991)

Dr Božidar Šekularac (1992–1996)

Krsto Leković (1997–1998)

Dr Pavle Gazivoda (1999–2007)

Radovan Damjanović (2007–2015)

Mr Radule Novović (2015–...),

⁴ Radovan Damjanović: *Leksikon institucija crnogorske prosvjete*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2019, str. 396.

⁵ Kostić, S. (1985). Bibliografija časopisa Vaspitanje i obrazovanje 1975–1984. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 107.

⁶ Kostić, S. (1985). Bibliografija časopisa Vaspitanje i obrazovanje 1975–1984. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 108.

kao i odgovorni urednici:

Natalija Sokolović (1977–1978)

Borivoje Četković (1979–1998)

Dr Božidar Šekularac (1999–2015)

Radovan Damjanović (2015–2020)

Ana Lj. Bojović (2020–...)

Danas Časopis izlazi četiri puta godišnje sa tiražom 600 primjeraka. Distribuira se svim ustanovama u Crnoj Gori koje se bave vaspitno-obrazovnim radom. Takođe, časopis dobijaju autori priloga sa crnogorskog, albanskog, srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezičkog područja, kao i recenzenti radova.

Objavljivanje radova podliježe ustanovljenoj proceduri i prema usvojenim standardima. Autori bi trebalo da se prilikom pripreme rukopisa pridržavaju standarda (usaglašenih sa međunarodnim) u smislu obima teksta, formatiranja, strukture rada, citiranja, navođenja izvora, grafičkih sadržaja i tabela, što je detaljno opisano u tekstu pod naslovom *Uputstvo za autore* koji se nalazi na kraju svakog štampanog izdanja Časopisa.

Na veb-stranici Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva nalazi se dio posvećen časopisu Vaspitanje i obrazovanje koji – osim proširenog Uputstva za autore – sadrži istorijat Časopisa, članove Redakcije, adrese na koje se šalju radovi, sadržaje i rezimee članaka, kao i kompletnu arhivu.

Časopis Vaspitanje i obrazovanje je jedini časopis u Crnoj Gori koji se bavi pitanjima iz pedagoške teorije i prakse. Od samog osnivanja Časopis je „naišao na podršku, ali i na određene rezerve. Crnogorska sredina je osjećala žeđ za takvim pedagoškim glasilom, dok su neki razvijeni centri imali i dozu podozrenja, da li ćemo, i koliko dugo, istrajati. Nedovoljan broj teoretičara – istraživača u domenu obrazovanja i prosvjete, mali broj naučnih instituta, kulturnih žarišta, nacionalne samosvijesti o potrebi izdavanja, te životne periodike koja je krčila put ka savremenoj pedagoškoj praksi, novoj školi, svjetskom znanju bez patetike i kompleksa.“⁷Danas Časopis predstavlja model koji će pomoći u realizaciji sadržaja nastave iz različitih oblasti. Ishodi proučavanja jedne teme prvenstveno se temelje na povezivanju teorije i prakse. Tradicionalno kao osnovno polazište korespondira s novim, inovativnim pristupima, a njihov pluralizam svakako vodi kvalitetnom pristupu temi.

⁷ Gazivoda, P. (2005). Razvojni put časopisa „Vaspitanje i obrazovanje“. *Vaspitanje i obrazovanje*, 2, str. 252.

Sa Svečane akademije povodom obilježavanja 50 godina postojanja časopisa Vaspitanje i obrazovanje

Sprovođenje programske orijentacije aktivno, od samog osnivanja, prati njegova Redakcija, trudeći se da Časopis svojim tematskim okvirom nađe mjesto i u zemljama u regionu. O tome svjedoči i kontinuirana saradnja sa teoretičarima i praktičarima iz zemalja u okruženju, što omogućava čitaocima da steknu uvid i u aktuelne školske probleme i van teritorije Crne Gore. „Aktivan odnos prema programu časopisa Redakcija je ispoljavala i u stalnim naporima da on svojim tematskim okvirom prevazilazi republički okvir, posebno u dijelu programa koji se odnosi na reformu obrazovanja“⁸.

Iako se Časopis suočavao sa brojnim izazovima, niko od svih onih koji su učestvovali u njegovom stvaranju nije zaboravio njegove prve korake – naprotiv. Pijetet koji je dobio, nosio je ponosno kroz vrijeme. I trajao i onda kada su se jedni gasili svoje časopise, a drugi osnivali nove. „On je sačuvao stalne rubrike i zadržao brojne saradnike uz struku i teme iz obrazovanja, bez klasičnog političkog uticaja, prateći prosvjetu u najširem društvenom kontekstu.“⁹ Svi koji su imali učešća u njegovom stvaranju nastavljali su sa željom da Vaspitanje i obrazovanje nađe primjenu i bude podsticaj kolegama u osavremenjavanju nastavnog procesa. Izdavač zato i želi da časopis ostane poučno štivo (osnova/polazište) na

⁸ Šuković, R. (1985). Deset godina časopisa Vaspitanje i obrazovanje. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 13.

⁹ Gazivoda, P. (2005). Razvojni put časopisa „Vaspitanje i obrazovanje“. *Vaspitanje i obrazovanje*, 2, str. 253.

Prezentacija časopisa Vaspitanje i obrazovanje u Nikšiću

Prezentacija časopisa Vaspitanje i obrazovanje u Beranama

kojem čitaoci sopstvene stavove mogu obogatiti novim iskustvima, želi da ostane osnova razmjene znanja u našoj struci i bude dobra smjernica za sticanje kompetencija iz ove oblasti, imajući u vidu obrazovne ciljeve koji prate ideale vremena u kome nastaje.

Ovaj zlatni jubilej zaslužio je da časopis slavi trajanje, znanje, trud, podršku i doprinos, pa su tim povodom održane svečane prezentacije za sjeverni dio Crne Gore – u martu, u Beranama, u svečanoj sali Gimnazije „Panto Mališić“ i u aprilu, na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

Povodom 50 godina postojanja Časopisa, u Svečanoj sali Rektorata, održana je svečana akademija, na kojoj su dodijeljene Zahvalnice za izuzetan doprinos razvoju i unapređenju časopisa Vaspitanje i obrazovanje. Komisija koja ih je predložila za priznanje, prepoznala je njihov sveukupni angažman, rezultate i doprinos u razvoju i očuvanju Časopisa, a to su:

- akademik dr Božidar Šekularac, glavni urednik časopisa Vaspitanje i obrazovanje 1993–1993 i odgovorni urednik 1999–2015
- Radovan Damjanović, glavni urednik časopisa Vaspitanje i obrazovanje 2007–2015 i odgovorni urednik 2015–2020
- Prof. dr Slavka Gvozdenović, dugogodišnja saradnica i autorka brojnih naučnih, preglednih i stručnih radova objavljenih u časopisu
- Mr Radoslav Milošević Atos, prevodilac i stalni saradnik Časopisa od 1999. godine
- Prof. dr Miomir Andić, dugogodišnji saradnik i autor brojnih naučnih, preglednih i stručnih radova objavljenih u časopisu
- Ana Bojović, odgovorna urednica časopisa od 2020. godine.
- Lazo Leković, odgovorni urednik Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.

Sa Svečane akademije povodom obilježavanja 50 godina postojanja časopisa Vaspitanje i obrazovanje

„Kao što je časopis postao smotra napretka organizovanog stručno-analitičkog rada u Crnoj Gori, tako je bio i svjedočanstvo o sve većem ličnom opredjeljivanju stručnjaka za istraživanja u oblasti nastavno-vaspitne djelatnosti“¹.

„Duša nauke ne miruje, ne čuti.“ Ne miruju ni oni koji se njome bave, koji uče, stvaraju i koji se raduju novinama. Raduje se i uredništvo Časopisa – kreativnim i posvećenim autorima, novim izdanjima, jer ako je već data mogućnost da bude razvijen časopis koji će učiniti da se povežu stavovi, znanja, inovacije, savjeti i preporuke, onda je objeručke prihvatamo. Redakcija će raditi i na tome da uskladi tradicionalno i moderno, da podrži intelektualnu snagu i ideje mladih autora, da spoji dobro, lijepo i korisno. Zajedno sa autorima nastaviće da gradi pedagošku stvarnost, da informiše, obavještava i ostanu vjerni idejama časopisa koji je obilježio pola vijeka postojanja. Uredništvo će pokušati i da bude korak dalje, da napreduje i raste zajedno sa njegovim godinama. Dakle, riječi prvog glavnog urednika možemo primijeniti i u sadašnjem vremenu: „Zajedno sa ostalim periodičnim publikacijama, u oblasti obrazovanja, časopis *Vaspitanje i obrazovanje* danas je nezaobilazna priručna literatura za cjelokupnu organizaciju i izvođenje nastave“².

Uputstvo za autore

Poštovani saradnici,

Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu, objavljuje tekstove u skladu sa zahtjevima međunarodnih standarda razvrstane u sljedeće kategorije: originalni (izvorni) naučni radovi, pregledni naučni i stručni radovi. Časopis, pored ovih radova, objavljuje priloge: prevode, analize, portrete, prikaze, aktuelne informacije, ocjene, bibliografije i slično iz oblasti vaspitanja i obrazovanja. Pozivamo na saradnju sa željom da nam šaljete teorijske radove, rezultate sprovedenih eksperimentalnih istraživanja, priloge koji govore o inoviranom nastavnom i vaspitnom radu u školi i ostale stručne radove svih nivoa obrazovanja.

Objavljuju se samo radovi koji nijesu ranije objavljivani, osim prevoda i preuzetih radova, uz prethodno pribavljeno odobrenje. Poželjno je da autor naznači, prema svom mišljenju, kojoj navedenoj kategoriji njegov rad pripada.

Dimenzije časopisa su 170 × 240 mm, a polje za tekst 130 × 195 mm (margine 20 mm). Knjižni blok se štampa jednom bojom.

Molimo autore da se prilikom pripreme rukopisa pridržavaju sljedećih standarda izloženih u ovom uputstvu:

¹ Šuković, R. (1985). Deset godina časopisa *Vaspitanje i obrazovanje*. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 15.

² Šuković, R. (1985). Deset godina časopisa *Vaspitanje i obrazovanje*. *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, str. 17.

a) Obim

Svi tekstovi treba da budu pisani u tekst procesoru Microsoft Word, fontom Times New Roman, veličine slova 11,5 tačaka, normalnog proreda.

Teorijski i istraživački radovi mogu biti najviše do jednog autorskog tabaka, odnosno 16 stranica, izuzimajući prostor za rezime (abstract) i popis korišćene literature.

Drugi radovi (portreti, prikazi, informacije, osvrti, ocjene, kritičke opservacije, bibliografije i sl.) mogu biti opsega od 2 do 5 stranica.

b) Formatiranje

Nepoželjno je bilo kakvo formatiranje paragrafa, osim izdvojenih citata (uvlačenje redova, razdvajanje paragrafa dodatnim praznim redom). Dopusšteno je riječi isticati italicom, boldom, ili kombinacijom, te zadavati subscript i superscript.

Liste (bullet) u dokumentu treba da su ujednačene i da budu crta a ne crtica.

Sve naslove treba pisati kombinacijom velikih i malih slova – ne velikim slovima.

Izdvojeni citati treba da budu pisani fontom Times New Roman, veličine 10,5. Poželjno je da su uvučeni u odnosu na ostali tekst.

c) Pismo

Rad će biti objavljen u pismu koje odredi autor (latinica ili ćirilica).

Radovi koji se dostavljaju na stranom jeziku (engleski, francuski, ruski...) objavljuju se na jeziku na kojem su napisani (uz obavezan prevod naslova i rezimea na crnogorski jezik).

Radovi koje dostavljaju autori sa prostora Republike Srbije, Republike Hrvatske ili Bosne i Hercegovine objavljuju se upodobljeni s crnogorskim jezikom.

d) Struktura

Radovi moraju imati sljedeću strukturu:

- afilijaciju autora (ime, prezime, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen)
- naslov
- rezime
- ključne riječi
- tekst rada
- literaturu i
- rezime na engleskom.

Prevod rezimea vrši lice koje je angažovao izdavač. Navedeni redosljed elemenata mora se poštovati.

Naslov rada treba da bude precizan, sažet i jasan. Iznad naslova rada pisati ime i prezime autora, ili više njih, a uz ime treba staviti fusnotu koja sadrži zvanje autora. Ukoliko je rad izložen na nekom naučnom skupu, konferenciji i slično, potrebno je to jasno naznačiti, po pravilu u fusnoti pri dnu prve stranice rada.

Na početku rada nalazi se koncizan i informativan rezime do 15 redova, koji sadrži cilj rada i saopštene osnovne rezultate u radu. Na kraju rezimea navesti do šest ključnih riječi, koje su stručno i naučno relevantne za prezentirani sadržaj.

e) Citiranje

Imena stranih autora u tekstu navode se u originalu ili transkribovano, fonetskim pisanjem prezimena, poslije čega se ime navodi izvorno uz godinu objavljivanja rada, npr. Pijaže (Piaget, 1990).

O pravilima i primjerima citiranja možete opširnije naći u Uputstvu za autore koje se nalazi na sajtu Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica: <https://zuns.me/vaspitanje-i-obrazovanje-uputstvo-za-autore>

f) Izvori

Svi izvori navođeni u tekstu navode se u cjelini na kraju rada, u odjeljku pod naslovom Literatura. U literaturi na kraju rada ne unositi izvore koji u tekstu nijesu navođeni.

Kod citiranja i navođenja izvora (referenci) preporuka je da se koristi APA sistem.

h) Grafički sadržaj i tabele

Slike, grafici, tabele treba da su crno-bijeli. Njihova širina ne smije biti veća od širine kolone u štampi (130 mm). Ukoliko sadrže tekst, poželjno je da budu predati u obliku u kom je moguće mijenjati tekst.

Slike treba da imaju makar 100 piksela po cm odštampanog primjerka (npr. za sliku širine 12 cm potrebno je da slika ima više od 1200 px po širini).

Grafike nastale u Ekselu potrebno je priložiti uz tekst u izvornom obliku (kao xsl/xslx fajlove). Na graficima treba da je jasno uočljiva razlika sivih tonova kojima su označeni pojmovi iz legende.

Formule treba da su u skladu s međunarodnim standardom za pisanje naučnih tekstova (SI). Promjenljive su prikazane kurzivom/italikom, a jedinice mjere regularom. Za znak za stepen – ne koristiti 0. Ukoliko postoji potreba za matematičkim znakovima, koristiti znakove iz fonta Cambria ili Cambria Math (ne Symbol). Kompleksne formule je poželjno pisati u MathType ili koristeći Word formule.

Vektorski crteži i notni zapisi treba da se predaju, dodatno, i u pdf formatu. Voditi računa da važan tekst u njima mora biti čitljiv kada se postave na dimenzije za štampu (manje od 130 mm).

Tabele sa tekstem ne smiju biti u formatu slike (jpg, png, bmp...). Legenda za tabelu se stavlja iznad tabele.

Rad koji nije pripremljen po navedenim standardima neće biti uključen u proceduru recenziranja, o čemu se autor obavještava.

Autor rada uz svoje ime dostavlja Redakciji časopisa kontakt adresu, imejl adresu i telefon, kao i osnovne podatke o radnoj angažovanosti. Redakcija donosi odluku o objavljivanju rada, o čemu obavještava autora u roku od tri mjeseca. Autor je dužan da potpiše ugovor o autorskom djelu s izdavačem.

Svi radovi se anonimno recenziraju.

Radovi se ijekavizuju.

Radove i priloge dostaviti elektronskom poštom ili na CD-u.

Radove slati na adresu:

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica,
Novaka Miloševa 36,
Podgorica

ili e-mail:

vaspitanjeiobrazovanje@zuns.me
ana.bojovic@zuns.me

Ana Lj. BOJOVIĆ
odgovorna urednica

ČLANCI
(naučni, istraživački, pregledni, stručni radovi)

Irena IVANOVIC¹

ISKUSTVO ČITALAČKOG PRISTUPA ZBIRCI POEZIJE „POSLEDICE GLEDANJA U MORE“ ANĐELE BULAJIĆ

Rezime

Zbirka pjesama Anđele Bulajić „Posledice gledanja u more“ otkriva složene slojeve odrastanja, porodičnih trauma i suočavanja sa realnošću. Kroz motive igre i „moranja“, autorka kontrastira djetinju bezbrižnost i naglo sazrijevanje uslovljeno patrijarhalnim okvirima. U fokusu su motivi porodičnih lomova. Porodične slike očevog autoriteta i majčinog oslobađanja postaju ogledala kroz koja lirski subjekt oblikuje vlastiti identitet i stav prema životu. Istovremeno, pjesme tematizuju iskustva odrastanja, mladalačke iluzije, muško-ženske odnose, kao i krhkost intimnih i porodičnih veza. Lirsko „ja“ posmatra i analizira svakodnevicu s kritičkim osvrtom, oblikujući iskustva u poetske pouke. U lirskom izrazu spajaju se autobiografski elementi, simbolika i ironija, dok se kroz „podvige“ („Slagalice“, „Kartonska kutija“, „Ukosnice i druge sitnice“, „Čovjek mikro-kosmosa“ i druge) razvija mozaik kontradiktornih iskustava: nježnost i surovost, pripadnost i otuđenje, iluzija i istina. Kroz detalje svakodnevice i simbolične slike, autorka gradi poetski svijet i razotkriva slojeve bola u kojem bolni nauci postaju temelj ljubavi i snage, potvrđujući poeziju kao prostor samospoznaje, a introspektivna zapazanja kao putokaz za oslobađanje i prevazilaženje.

Ključne riječi: *odrastanje, porodične traume, suočavanje sa realnošću, patrijarhalni okviri, djetinja bezbrižnost i sl.*

¹ Mr Irena Ivanović, Zavod za školstvo Podgorica.

O autorki:

Anđela Bulajić rođena je na Cetinju 1995. godine. Osnovnu i srednju školu pohađala je u Podgorici. Bila je učenica Gimnazije „Slobodan Škerović“. Godinu dana studirala je svjetsku književnost na Filološkom fakultetu u Beogradu, potom FDU na Katedri za filmsku i televizijsku produkciju, takođe u Beogradu, gdje je diplomirala 2020. godine.

Bila je članica Foruma mladih pisaca KIC-a „Budo Tomović“. Pjesme su joj objavljene u šestom/sedmom izdanju Zbornika mladih pisaca KIC-a; zborniku „Rukopisi 44/ 45/ 47“; u elektronskom izdanju Vavilonske biblioteke; u časopisima: „Čovjek“, „Kuš“. Dobitnica je treće nagrade na konkursu Biblioteke „Braća Nastasijević“; finalistkinja na konkursu Trećeg trga 2022. godine za zbirku poezije. Dobitnica je prve nagrade „Risto Ratković“ za 2023. godinu u kategoriji mladih pjesnika do 27 godina za zbirku poezije „Posledice gledanja u more“. Na konkursu „Raštan izdavaštva“ dobila je prvu nagradu (2024) za neobjavljeni roman „Kaliban“, koji je proglašen najboljim regionalnim trilerom na 26. Festivalu Forum Tommiza, koji se održava od 21. do 24. maja u Kopru, Umagu i Trstu. Danas radi kao novinarka i producentkinja.

„Posledice gledanja u more“

Zbirka pjesama „Posledice gledanja u more“ Anđele Bulajić, razlaže prelaz od dječje bezbrižnosti ka odrasloj svijesti koja se gradi kroz „moranja“, gubitke i preuzimanje odgovornosti. Porodična matrica (kartonska kutija očeve krutosti i majčino oslobađanje) pokazuje kako se identitet oblikuje između autoriteta i otpora, privrženosti i napuštanja. Lirsko „ja“ odbija ulogu žrtve: uči da vidi „širu sliku“, da trpi ono što mora, ali i da bira – da ode, prekine, progovori istinu, sačuva dostojanstvo. Ljubavni i društveni odnosi raskrinkani su bez patetike posmatrajući očevu krutost i majčinu odluku da se spasi, ne pristaje na ulogu žrtve: iz porodičnog brodoloma izvodi nauk o samopoštovanju, odgovornosti i pravu na izbor. Ljubavni i društveni odnosi razotkrivaju se kao scene navika, maski i tišina – istina i jasno izgovorena riječ jedini su lijek protiv krivice i otuđenja.

Prvi podvig

Pjesma *Slagalice* je sačinjena od dva *nauka*. *Prvi nauk* kao da nastaje iz one vremenske i zrele perspektive kad ljudsko biće na život gleda kao na opštečovječansko sveltremeno arhitektonsko djelo nastalo taloženjem nevidljivog, ali bolnog sukoba iluzija i istina. Odsustvo sopstva i magija neosvijštenosti su ključni razlozi za lelujanje kroz život igrom lastiša i skakutanjem sve dok je

nijesu „gurnuli“. A to se dogodilo onda kad je i ona shvatila da nije „tako mala“ i da je dimenzija bezazlenosti samo varka, čak i u igri, da uzročno-posljedični niz očekivanja i razočaranja opravdava svrhu.

Drugi nauk opovrgava sve sanje, sve iluzije o životu kojima nas hrane ukučani, ali ih ti isti ruše „moranjem“. U semantičkom spektru sinonima, moranje označava: prisiljavanje, primoravanje, rintanje, nužno zlo, samoograničenje. Morati se srušiti, morati se složiti „u kutiju“, morati odrasti „među njena četiri ćoška“, morati se skuvati:

„Što se duže kuvaš, brže će da te vare,
što se brže kuvaš, lakše će da te gule.“²

Svako htijenje izbjegavanja ulaska „u taj lonac“, bilo je nemoguće jer patrijarhalni porodični okvir u kojem stariji odlučuju nalaže podređenost. Bilo kakav vid samopoštovanja i suprotstavljanja, naročito u maloljetničkoj dobi, tretiran bi bio kao ispad samovolje i urušio bi koncept porodičnog „programiranja“. U Anđelinom poimanju svakodnevice kroz prizmu „moranja“ nema razvojnog procesa. Sve je sada, odmah i bespogovorno zato što se drugačije ne može opstati, a da bi se opstalo „mora“ se naučiti prihvatati. Anđela kao da se sa tom sviješću i rodila, dešifrovala je kodove „lakoće postojanja“ radeći najbolje što je znala:

„Dok nijesam počela da se saplićem o sopstvene noge
dok nijesam zaboravila da ustanem
dok je beton nicao iz zemlje.“³

Dva poetska nauka su dvije krajnosti, dva ugla poimanja života, dvije zrele sfere. Jedan u kojem je sve nedefinisano jer je uslovljeno dječjom bezbrižnošću u šipkovitoj realnosti: Anđela je imala dvoje cipela, torbu i sveske prepune slova, suncokrete u rukama. *Drugi nauk* u kojem je sticajem objektivnih okolnosti sazrela preko noći i naučila nove korake za život.

Da je otac porodici u nasljeđe ostavio dovoljno trošnu i nesigurnu „kartonsku kutiju“, ubijeden da je obezbijedio sigurnost, gotovo refrenski, ritmički se ponavlja kao stalno podsjećanje na njegovo prisustvo u istoimenoj pjesmi „Kartonska kutija“. Čini se, ne zato što je kartonska kutija zajedničko dobro, nego zato što je to jedino na kraju što je dezintegriranjem porodice ostalo kao očev trag. Porodični život se osuo kao klupko. Iako je „sakupljala suze“, majka nevoljno ali odlučno ostavila djecu i odlazi u potragu za sobom:

² A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 5.

³ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 5.

„Samo da bi jednog dana imala dovoljno para
da se vrati, potrpa nas dvoje u novi automobil
i odvede nas daleko iz ove kartonske kutije
koju nam je otac ostavio.“⁴

Dramatična scena bratovog nemirenja sa majčinom odlukom, podražava njegovu ljutnju i bijes koji kulminiraju zauzimanjem diskriminatornog stava prema ulozi žene, majke i sestre, jer će i sestra „jednog dana biti ista kao ona“. Suočavanje djece sa istinom koju majka izliva pred njih, svjesna da je dotakla granicu spasa „biti il’ ne biti“, ali da je ta granica zbog djece i jedina motivacija za život. Majka obesmišljava instituciju braka u koji je ušla bez ljubavi, i djecu je rodila bez ljubavi i mladost protraćila bez ljubavi. Osviješćena da nema šta da izgubi, ali i da takvo trpljenje zlog udesa obesmišljava nju samu, majka-hrabrost se ne osvrće na prošlost kao breme života koji je svjesno ponijela na plećima i podnijela. Ona ide naprijed, krči novi put ka spasonosnom cilju preuzimajući odgovornost za porodično trojstvo, svoju djecu i sebe. Umjesto emocija, vladao je racio. Uzela je kormilo u svoje ruke i zabrodila izvjesnošću. Anđela je bila pronicljivi posmatrač scene, analitična i kritički fokusirana na sve uloge, sve izrečeno, sve učinjeno. Čitalac je ne doživljava kao žrtvu već kao nekoga ko se unaprijed izdigao iznad situacije, nekoga ko je već tada iz porodičnog brodoloma naučio da kaže sebi „nemoj nikad da budeš kao ona“. Majčina sudbina je bila Anđelino sudbinsko ogledalo u kojem je njen odraz prevazišao nju samu.

U suštini „sa veće udaljenosti“ sve se bolje vidi. Iskustvenim, ali i vaspitnim lekcijama, usmjeravana je na sagledavanje šireg konteksta. Međutim, surova realnost je stalno opominje na smisao i značaj detalja koji su ubrazdili pečate bola na njenoj duši. Raspon kontrasta u očevom okrilju od velikog dlana i crvenila na njenom licu do maženja istim dlanom, zbunjuje. Ali taj raspon je kao okvir u koji su smješteni i suze, i grubosti, i nježnosti i psihološki nijansirana mučna zapažanja očevog lika:

„Sad bolje vidim
boru iznad tvoje usne
kako se pretvara u riječni kanal
kojim teku riječi koje nisi stigao da izgovoriš.“⁵

Taj lik se transformiše u dječijoj svijesti od roditelja do krotitelja, od ljubavi do zloduha, od nježnosti do surovosti, a sve kroz čežnju i vapaj ovog čistog

⁴ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 6.

⁵ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 8.

mladog bića za pripadanjem, dodirom i ljubavlju. Na samom kraju ipak se vratila savjetu o sagledavanju šire slike u kojoj je otac stranac stacioniran negdje, nekako. Prostorna i vremenska neodređenost kroz definisanu i jasnu očevu ulogu sugerije otuđenje u odnosu, ali i žal za slikom punoće negdašnjeg porodičnog života:

„Sve je moguće
negdje si još živ
ruke su ti meke i sadiš jabuke.“⁶

Onaj stisak očeve „hrapave ruke bez poslednjeg zagrljaja“ iz pjesme „Kartonska kutija“ u pjesmi „Odakle vidim prošlost“ je transformisan i oplemenjen, ali odsustvom očinske uloge.

Dva su oprečna ugla registrovanja realnosti, jedne očeve koja je kruta, stroga, ali autonomna i druge majčine, takođe autonomne u kojoj se nadomješta sve ono što je brakom kao „ropstvom“ propušteno jer je majka razvodom doživjela oslobađanje, vratila se sebi, opuštena je i konačno srećna:

„Duže spava, rjeđe se šminka
sad, kad smo same mi žene
kosu veže u rep
ne crta obrve
ponekad je ne prepoznam...
kaže, ruke su joj mekše od kad pere dva tanjira
dvije šoljice za kafu
jednu pepeljaru
kaže da je ovo njen najbolji odmor do sada.“

Nepriistrasno i objektivno rasuđuje o tjeskobnom supružničkom životu i životu učetvoro, o nekompatibilnosti koja je bila evidentna na svim nivoima i u svim sferama zajedništva, s razumijevanjem konstatuje i ne osuđuje. Iz svih slojeva poetski uobličениh moguće je izvući dragocjene, ali bolne nauke.

U pjesmi „Kutija sladoleda“ bizarnim isječkom iz realnosti kroz sliku drvenih stolica koje je deda napravio kad se Anđela rodila, kutije sladoleda od jagoda – vanile koji jedu ona i baka, pogleda koji lutaju od neba do zemlje i hladne praznine u kojoj se čuti i osjeća dedin duh, kontrapunkt je svemu prethodno rečenom. Potisnuta babina žal za dedom, prazna dedina stolica, ljubav bez riječi iskazana njenim skrušenim držanjem i gestikulacijom, govore više od riječi.

⁶ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 9.

Drugi podvig

U pjesmi „Ukosnice i druge sitnice“ navedena realnost se produžava kroz sliku „ženskog svijeta“ i čitavu kozmetičko-estetsku partituru: glava, ukosnice, nokti, grudi, ruke, noge i dr. Sve podliježe tretmanima, iako je:

„Znati da je bolje
kad malo boli
bolje od: ne osjećati baš ništa.“⁷

Sve što je olako dostupno i brzo ostvarljivo, gubi smisao. Borba za cilj i žrtvovanje daje posebnost tom cilju. Nešto mora da žulja, „da ostavi rupice i krv“ da bi imalo značaja i smisla.

U pjesmi „Rosa marinus“ dočarano je spontano druženje mladih djevojaka koje energija nosi da preskaču komšijsku ogradu cijepajući šortseve od lana pred dobermanovim čeljustima. Slika je živa, dinamična, podsticajna. Njome nevidljivo vlada šiparičko šepurenje, prezir prema dječacima iz kvarta „koji nemaju pojma šta je prvi poljubac“, hodanje u visokim potpeticama „kao na crvenom tepihu“ i svi oni mangupi kojima su „krale“ srce. Kontrastiranjem izbora, kontrastira se atmosfera kao odraz ovih dviju mladih bića: od studenta medicinskog fakulteta do nekog lakrdijaša; od vina do citiranja mrtvih pjesnika; od Amerike, Skandinavije, Japana do širokih polja i čerge; od snova do stvarnosti, od advokata do „beznadežnog pjesnika“. Suprotnosti u prirodi djevojaka, ambicijama, stavovima i interesovanjima su ih odvele u dvije krajnosti koje se nijesu spojile čak ni u obećanjima o susretu:

„Rekla je
srešćemo se tamo gdje povjetarac s mora
donosi vlagu za novi ruzmarin.“⁸

Idealizacija mladalačke poletnosti i simbioze je u stvari varka koja se definiše i kristališe iskustvom kroz vrijeme. Od strane „akterki“ pomirljivo se prihvata bez senzacija i pobune kao posljedica autorkinog umijeća sagledavanja šireg konteksta, ali iskustva i zrelosti.

U pjesmama „Neželjeni zimski dan“, „Daleka galaksija velikih ljudi“, „Ljudi zaslužuju da žive bez krivice“ sazidano je filmsko platno, smjenjuju se slike sačinjene od niza detalja iz svakodnevice kao na kinetoskopu: limenka

⁷ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 13.

⁸ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, str. 15.

piva, svjež vazduh, kamen iz bare, „lajanje psa i mačiji orkestar“, stare zgrade, neosušeni lak za nokte i dr. Pomračeni dan uslovljava pomračenje duše, a autorkina netrpeljivost u odnosu na to analoški priziva podsjećanje na mrak u filmovima Dejvida Grifita.⁹ Dočarana je prošlost zajedničkog rađanja, odrastanja, zajedničkih želja. Međutim, onoliko koliko je djetinjstvo netaknuto i obećavajuće, odrastanje je proces osvješćivanja i suočavanja sa sobom i istinom o životu „jer smo umorni od rađanja“, „sad smo samo lica i laktovi izlizani od oslanjanja na želju“. Autorkina daleka galaksija podrazumijeva odrasle ljude, ali i „velike ljude“ čija se veličina ne mjeri stepenom zrelosti, već stepenom humanosti i čovječnosti. Dotaknuta je surova realnost otuđenosti u međuljudskim odnosima kad čovjek željan susreta i razgovora sa dragim ljudima ili prijateljima, ima potrebu da razmijeni prećutane i skrivene riječi, istine iz života jer „ljudi zaslužuju da žive bez krivice“. Krivica je razmišljati o ljudima iz prošlosti, a ne pozvati ih i prećutati ono što srce želi reći, krivica je nikad ih ne sresti, krivica je što autorka kaže:

„Odavno ne prepoznajem nikoga
ko bi posadio cvijeće u mojim ustima
neke riječi nikako
ne mogu da niknu.“¹⁰

U razbijanju takvih modusa, razmišljanje o njima kroz unaprijed osmišljene dijaloge i scenarije nije dovoljno. Istina je suština komunikacije koja autorku oslobađa krivice, iako autorka čezne za susretom priznajući svoje propuste: nije pozvala one koji joj fale, nije pročitala Džojsovog „Uliksa“ a obećala je, u srijedu po podne je bila doma umjesto na kafi:

„Sve ću im reći
ljudi zaslužuju istinu.
Ja sam kriva, izvini, skupiću
hrabrost da kažem
samo ako se opet sretnemo.“¹¹

⁹ Dejvid Grifit, reditelj; filmovi: *Rađanje jedne nacije*, *Ulica snova*, *Netrpeljivost* i dr.

¹⁰ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Ljudi zaslužuju da žive bez krivice*, str. 18.

¹¹ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Ljudi zaslužuju da žive bez krivice*, str. 18.

Treći podvig

U pjesmi „Čovjek mikrokosmosa“ dočaran je majušni čisti svijet svakog čovjeka u kojem je čovjek ono što zaista jeste: običan, ogoljen, originalan, jedinstven; svijet u kojem se susreće sa sopstvenom dušom, u kojem je sačuvao dijete u sebi sa zabranjenim izmaštanim sferama „dječak sa snovima“, u kojem se smije široko i „zubima i očima“, u kojem čovjek nije zvijer, u kojem još miriše na majčinu utrobu i majčinu dušicu, u kojem se ne igra sa ljudskim životom već loptom.

U pjesmi „Trenutak k(raja)“ nije bilo lako priznati da zajedničke trenutke sa osobom sa kojom dijeli vazduh suštinski razotkriva kroz nerazumijevanje i nekompatibilnost. Očekivanja u odnosu pretvara u nepomirljive suprotnosti jer umjesto otvorenosti, hrabrosti, iskrenosti, istine doživljava surova suočavanja sa kukavičlukom, škrtošću, neiskrenošću, lažima i izdajama. Emocionalni poraz umjesto u razočaranje prerasta u motivaciju za nadraštavanje sebe i situacije u kojoj se našla, postaje hrabrija i odlučnija da ga svrsta u numeričku kategoriju koja je lako zamjenjiva i u krajnjem nebitna. Neodređeni, neimenovani muškarac je „taj“ sa kojim autorka dijeli vazduh. Autorkinom tvrdnjom da „taj koji me ljubi u čelo taman je kao modrica, ali prolazi brzo“¹², muškarac je predstavljen kao mogućnost ova ili ona, kao izvjesnost jedna u nizu, odnosno „numeričko biće“.

Slična prethodnoj je pjesma „Divlja životinja“ u kojoj je gabarit i snaga muškog tijela dočarana riječju „prostireš“, aludirajući time na ograničenost sopstvene percepcije i malenkost u odnosu na njega. Lijenost i inertnost mlohavog i velikog (gabaritnog) muškog tijela u čvrstom snu, ipak teško podnosi. Djevojački nemiri, žudnje se uspravljaju pred činjenicom da joj otvorena čeljust „uspavane zveri“ prijeti da završi u njima. Jedini način zbog kojeg ga razumije čuči u činjenici da je „budan, to ne bi nikad uradio“. Pomirljivost žene u registrovanju stanja, raspoloženja muškarca, isijavanje prividnog spoljašnjeg mira i proživljavanje unutrašnje intimne drame kroz proces suočavanja i samopri-znanja je dvostrukost Anđeline svakodnevice koja je čini spremnijom i jačom za životna iskušenja, razočaranja. Iako je u posmatračkom bilansu Anđelinih utisaka, muškarac je figura nedodirljiva u svom egu, „muško“ je pa ima „moć“ da manevriše po njenom životu često zaboravljajući nježnost i ne primjećujući njeno prisustvo, ako ne Anđele onda žene kojoj je u posebnosti biološkog tkanja potrebna partnerska ljubav kao oslonac. Muškarac je uvijek distanciran, nekako oivičen i utvrđen sobom, beskompromisan, grub i samovoljan. Nižu se takve slike kroz njena zapažanja, ali u svemu tome nema Anđelinog negativnog naboja, ljutnje, pobune. Anđela prima sva dešavanja i sve situacije kao svoj izbor. Da li

¹² A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Trenutak k(raja)*, str. 22.

će istrajati u tome, zavisi isključivo od nje same. Kroz način svoga sazrijevanja naučila je da sve što je unaprijed izaziva na uzaludnu borbu i što je obesmišljava kao ženu do krajnjih granica istraži, analizira i donese odluku. Uglavnom je iz navedenih situacija odlazila prećutno, u miru sa sobom, pametnija, iskusnija i jača. Anđela se ne okreće za onim što je bilo. Perfekat je za nju zatvoren krug u koncentričnoj kružnici njenog života koja ima jedan centar / jedno težište – nju samu / sa težištem u sebi. Muškarac je i u svojim ispadima i u neoprostivim greškama ono što jeste. Mijenjati drugog zbog sebe, Anđela to neće, jer ne pristaje ni sama da se mijenja. Anđela je sigurna da slučajan spoj različitosti može donijeti harmoniju bez unaprijed razrađenih strategija. Svaki napor da se neko ili nešto mijenja je izvještačeni paket mjera koje stvaraju iluziju o „krhkoj“ sreći. Grubi, drski, opasni muškarac određen ulogom svojim rođenjem, doživljen je kao „uspavana zver“ pored koje se spokoj osjeća jedino tada i kojeg žena razumije, svjesna „da budan to ne bi nikad uradio“.

U pjesmama „Noćni teror“, „Tajno mjesto zarobljenog čovjeka“, „Očaj tinja u tvojim zjenicama“ dominira crna boja: nepoznat čovjek u crnom, crna marama, crne prljave ruke. U zanosu strasti taj čovjek svake noći u isto vrijeme – pola tri, istu ženu i trenutak pretvara u svoga boga. Međutim, autorka je zasanjala noćni teror s obzirom na činjenicu da zadnji stih pjesme „opipavam tijelo – sve je tu, na jastuku pored leži tvoj potiljak“ dešifrovala svoje ženstvo u podsvjesnoj agoniji revoltirana pasivnošću muškarca pored kojeg leži. Muškarac je zid, neprobojan u svom jastvu i egu bez pokrića jer autorka muškost ne mjeri snagom gabarita, isključivo seksualnošću i funkcionalnošću strasti, tijela – erotskog. Uspavani i umrtvljeni muškarac je dosada koja je sputava i inspiriše da o tome otvoreno govori dajući nauk ženi šta ne smije dozvoliti sebi u životu i čega se mirno mora oslobađati nošena osjećanjem trijumfalnog poduhvata kojim oslobođena raste. Naizmjenično, kaskadno se smjenjuju uloga muškarca i žene. Kuća u kojoj žive ona i on treba da bude topli dom, a u stvari je tamnica u kojoj žive dva nezadovoljna bića u strahu jedno od drugog. On koji zna šta nju sve nervira i živi na prstima i ona koja i u banalnostima traži razlog za netrpjenje i reakciju. Šuma je njegova sloboda i pribježište za koje ona ne smije da zna jer „najmanji cvrkut ptice srušio bi njihovu kuću“. Pjesme o braku ili zajedničkom životu udvoje u kojem se živi isfrustrirano po diktatu onog drugog, jednostrano, sebično, zatvoreno. Udvoje, život je scena. Daske su klimave, ali trpe uigrane glumce čije su uloge zavještane. Interesne sfere su konstanta njihovog zajedništva. Krov nad glavom i ručak u pet je njegova sigurnost, a ušuškani rituali kolotečina na koju oboje pristaju. Odlazak u šumu preko puta je njegov svjesni bijeg, ali na šumu nema pravo zbog svog statusa ili statusa šume – šuma je ničija ili nečiji posjed. Zabran je frekventan na svim nivoima na koje ON pristaje samo da bi osjetio ljepotu i dah slobode. Interesantno je da ON I ONA svjesno biraju

mehanizme svoga djelovanja, ON NJU dobro poznaje, njene navike i pristaje da bude rob njenog sistema, „igra“ pod njenom palicom, ali ne zbog nje same nego zbog sebe jer takvim činjenima mora da zasluži boravak u šumi s obzirom na činjenicu da mu je kuća u kojoj živi sa NJOM „tamnica poslušnog čovjeka“, a šuma tajno mjesto zarobljenog čovjeka. Ona ga takvog kakav je prema NJOJ podrazumijeva i živi u osjećanju lažne harmonije i sreće. On u raspeću od poslušnog i zarobljenog do puštenog i slobodnog čovjeka shvata da ni dom ni šuma nijesu njegov mir jer je osudio sebe na uigrane uloge nestajući upravo na putu do sebe. Detaljno je dočarana anatomija oka kroz psihološku prizmu smjenjivanja boja, oblika, stanja, pejzažnih isječaka iz ugla zainteresovanog posmatrača koji umije da registruje i osjeća: naglašenu senzualnost rasutog pogleda, boju očiju, oblik zjenica, izraz lica i sva stanja i raspoloženja u tim očima od očaja koji tinja do otuđenosti.

Četvrti podvig

„IHTIS“ je ironija, hodočašće, teorija izgubljenog smisla. Žena umorna od beznadežnih lutanja i posrtanja leluja između romantizma i realizma, zanosa, ideala i surove realnosti. Osuđena na jadicovku života, uvjerena u svoju pravičnost i zavodljivi izgled, „zamišlja da je riba, koprca se u sitnini končeva prije nego što je postave na sto tuđeg izobilja“. Trenutak udvoje doživljava kao ironiju života zamišljajući da je upravo zbog toga sve veća „riba“ koja gostima zastaje u grlu. Tiha pobuna i otpor prema konvenciji, istrošena očekivanja, prazne forme, nametnuti rasporedi, glamurozna parada sklapanja braka i brak kao beznadna sredina, suvotna i hladna u koju će se okavezati. Zbog toga priželjkuje poplavu, potop kao filter za preživljavanje, ali i prečišćavanje.

Uobičajeni protok vremena. Registrovana prozaika svakodnevice od spremanja za posao do egzistencijalnih pitanja i bitisanja – samobitnosti. Često u odsustvu suštinske komunikacije ljudi registruju vremenske prilike konstatujući s tim u vezi i svoja stanja. Ispraznost takve komunikacije najčešće postaje teren za uplitanje u tuđe živote i neopravdano fokusiranje na „ljude sjenke“, više iz zla i radoznalosti dižući pobunu protiv njih. Sujevjerje je neraskidivi dio svakodnevice. I danas ako crna mačka pretrči put, to je loš predznak. Autorka kaže: „Sitnice mogu biti vrlo proročne.“ Umjesto mačke, ona prelazi put crnoj mački kačeći se o njen rep. U tom pravcu ni prognoze Sanovnika nijesu optimistične. Svaki vid „preprečavanja“ dokaz je nemogućnosti prilagođavanja stvarnosti. Autorka tom iskušenju prkosi pronalazeći sebe i svoga Boga, a u strahu od nestajanja.

U pjesmama „Oblikovanje“, „Bezvrijedne riječi“, „Ljudi i živi“, „Srećni ljudi“, „Odricanje“, „Svijet u bilježnici“ predstavljeni su ljudi koji nikad neće sazreti do mjere onih koji proždiru druge, oni koji nemaju svijesti o borbi za opstanak

među ljudima, koji u tom smislu ne vladaju sobom. Drugi ih ljudi postvaruju, samim tim posjeduju, oblikuju. Autorka se samokategorisala u one koji nemaju lukavstva, koji su čedni, naivni, djetinjasti, ranjivi i lomljivi. Ali, uprkos tome, ona je spoznala naličje života, naličja čovjekolikih zvijeri, opstaje ista – kao žrtva. Za autorku radikalno promijeniti sebe značilo bi biti kao oni. Svoju posebnost promovise kao karakternu dimenziju koja je čini vrijednom i drugačijom. Anđela govori o odsustvu razumijevanja među partnerima, ali i ljudima uopšte jer se ljudi najčešće ne razumiju ni na svom tečnom maternjem jeziku, kamoli na stranom. Predstavljena je Seda koja govori pet jezika, ali je muškarac sa kojim živi ne razumije. U želji da uspostavi komunikaciju, Seda dramatično gestikulira. Umjesto vokabulara, Seda objašnjava, prepliće, okreće, udara, lomi da bi uvijek umjesto razumijevanja između otvorenih usta i raskolačenih očiju rastao isti zid, muk. Polarizovala je dva svijeta: mrtvih i živih. Ironično, autorka poput Bodlera dočarava sliku grobalja i mrtvih izmoždenih duša. Ono što je suprotno toj zagrobnoj tišini je parada kiča – povorka koja je privid tuge i žala, saosjećanja. Crnina, tapkanje po ramenu, ljudski dodir i bliskost su izvještačeni maniri, unaprijed naučeni, uvijekbani, a živa tijela jedina neopoziva činjenica da postoje „dva potpuno različita svijeta“, dakle svijet mrtvih je svijet istine, a svijet živih je svijet maski, laži i privida. Ironično govori o „prinčevima svog života“, koji su uvijek bili jedini i pravi, poimajući etanolom uglancani šank kao mjesto „koje život znači“. Tu su se odigravali sudbinski susreti, ljubavi, a „svaki gost koji je volio vino“ dozvolila mu je da joj uhvati šake, da joj se ljudski približi, da je dodirne. Svi ti slučajni gosti, naizgled „srećni ljudi“, bili su „nespretni plesači sa ranjenim stopalima“, opijeni zovom mladice, olako su se zaklinjali u „dejstvo berbe iz 1995. godine (godina njenog rođenja), bez izuzetka, a bilo ih je desetak, okrenuti ka njenom vrtu. Ova pjesma svjedoči prozaiku života kao scene na kojoj su uloge lovaca – predatora i ulovljenih „jerebica“ uglavnom zamijenjene, a mračna mjesta u kafićima za nju su bila mjesta na kojima se, u stvari ništa nije dešavalo, samo se dramski obećavalo. Iako mlada, autorka je analitički i kritički sagledavala muško-ženske odnose, ne trudeći se kao direktna učesnica bitno da utiče, dala je primat zabavi kroz uigrane, ali ipak zamijenjene zanimljive uloge. Autorka zbirke svjedoči o ličnoj spremnosti da se olako odrekne svega onoga u čemu uživa „poput svih odricanja u životu, ništa lakše“, pa i ljubavi koju ponekad svjedoči kao ropstvo, uspomena koje joj više ništa ne znače. Govori o ljepoti i smislu stvaralačkog čina u kojem pronalazi spas za sve ono što joj se dešava u životu, uspostavljajući sigurnu kopču između realnosti i sebe. Noć je za nju vrijeme motivacije i inspiracije koje čeka da „svjetlost uđe“ u njene riječi bez obzira na to da li taj trenutak mjeri sobom ili Šekspirovom Ofelijom jer raspon njenih emocija i stanja uvijek varira. Pisati znači useljavati svijet u sebe, kroz sebe u bilježnicu, a bilježiti realnost znači oslobađati se.

Peti podvig

U središtu ovog Podviga je lirsko „ja“ smješteno u prepoznatljiv, ali neobavezan prostor Muzičkog festivala u kojem se autorka drži po strani. Kroz različita stanja, raspoloženja, izazove svakodnevice – banalni isječak iz realnosti – igra prstiju je način da naizgled beznačajnu misao svoje bake smjesti u opšti životni kontekst kao mudri nauk:

„Baka me je naučila da je ona strana prsta
gdje je nokat
manje osjetljiva.
Nikad ne pružaj dlanove
oni sve pamte
iz skupljene šake nema šta da ispadne.“¹³

I dok se na festivalu, fakat, svi drže za ruke pjevušeći, autorka zaključuje:

„Držim se po strani
nemam šta da izgubim.“¹⁴

Jednostavna forma, spontano nizanje detalja iz realnosti, svedenost izraza bez ukrasa, bez isforsiranih udaha i usklika, bez izvještačene sentimentalnosti i patetike, originalno, surovo realno, ponekad banalno i prozaično. Sami kraj je uvijek podvig ili nauk čitaocu neraskidivo utkan u prethodni narativ, a proistekao iz prethodnog narativa.

U pjesmi „Praznik“ drugi mali provincijski grad je mjesto u kojem se govori jezikom koji autorka ne razumije. Usamljenost je stanje koje je ispunjava. U fokusu je čovjek koji slavi činjenicu što će postati otac. Zamišlja njegovu suprugu dok mu saopštava srećne vijesti:

„u trudna sam
u volim te
u ovo je naš najljepši dan.“¹⁵

Samo saznanje autorka naziva praznikom. Osjeća se njena ispunjenost, empatija. Iako je sve daleko, otuđeno, lijepa vijest postaje izvor njenog preobražaja.

¹³ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Festival prstiju*, str. 39.

¹⁴ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Festival prstiju*, str. 39.

¹⁵ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Praznik*, str. 40.

U pjesmi „Leptir mašna“ autorka je suočavanje sa bolešću – tiroidnom žljezdom pretočila u stihove nazivajući je „leptir mašnom“ ili „šarenim leptirom“:

„Skrivam te maramom
od sebe same
čovjek u bijelom kaže
da moraju da te odstrane
od njih ne mogu da te sakrijem
pulsiraš na ultrazvuku
šareni leptir živi u mom grlu.“¹⁶

Tipično ženski, koristila je sve mehanizme kamuflaže:

„Moji neuspjeli pokušaji
i otrovni odnosi
prijete da te pojedu.“¹⁷

U pjesmi „Igra sječiva“ prostor su uglovi malog stana ispunjeni talogom smoga oštih riječi. Ostvaren je spoj neobičnih kontroverzi:

„Smog oštih riječi
vezana slova kao mamina kecelja
nespretno i bez stila“¹⁸,

potom

„U pozadini svira bluz
da se manje čuje dok mi govore da ne valjam.“¹⁹

Neobičan je ambijent, prozaičnost i izražena ravnodušnost prema navedenom.

U pjesmi „Carp de ballet“ data je poetična anatomija kostiju i mišićnog sistema. Pomalo futuristički oblikovan svijet kroz „nered“ (u kostima i mišićima) kroz „prelome“ i „gomilu ekstremiteta“. Moguće je zaroniti i u „baru krvi“ jer se svijet oblikuje i zatvorenih očiju stajanjem na prstima. Autorka gradi nespojive spregove riječi, neobične slike koristeći medicinsku terminologiju, dijagnoze, kombinujući sa poetskim ambijentom i filmom pomalo morbidno i ironično.

¹⁶ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Leptir mašna*, str. 41.

¹⁷ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Leptir mašna*, str. 41.

¹⁸ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Igra sječiva*, str. 42.

¹⁹ A. Bulajić: „Posledice gledanja u more“, *Igra sječiva*, str. 42.

Šesti podvig

Pjesme „Rađanje ptice I“, „Rađanje ptice II“ su stihovane metafore o čovjeku – golubu nejakih krila, mekog perja koji nije stvoren za let, koji „iz saksije pune cvijeća, posmatra svijet“, a kojem, u stvari i ne pripada. To je jedan od onih posebnih, „izuzetnih“ pojedinaca koji umjesto volje i snage za život, na silu opstaje i životari. Uprkos onima koji mu pomažu u putokazivanju, shvatajući da golub na dlanu znači „čitav život na dlanu“. Nose moć zapažanja i isticanja detalja. Fokus je postupno građenje slike kao razvojni proces od malog tijela goluba do albatrosa:

„Biće to ptica –
sa velikim gnijezdom.“²⁰

Nježno, tek rođeno ptiče, nesigurno, nezaštićeno, puno čiste ljubavi:

„Pružim mu prst – nasloni kljun
Mahne jednim krilom – pozdravlja me“²¹,

radoznalo, nemirno, zdravo u svojim htijenjima i ambicijama. Stremi životu u svim njegovim izazovima i iskušenjima, kao i čovjek. Pomalo bodlerovski, autorka je metaforički uspostavljala analogne veze između lirskog „ja“ i goluba – albatrosa.

Pjesmama „Mrtva tačka“, „Sve te smrti“, „Odakle vidim prošlost“ autorka registruje odsustvo putovanja, otkrivanja. Zamrznuta je, zatvorena, svezana je voda života u čvor i zarobljena ludost „do koje ne dopire nijedna struja“. Lirsko „ja“ je mrtva tačka, ostijenjena. Predstavljen je morski rub i put u vječnost. Vidik je zatvoren. Sve su smrti preobražene u valove. Upravo, to su posljedice gledanja u more. Pod majčinim uticajem učena da sagledava širu sliku realnosti, podvižno savladavajući životne situacije sa kojima se suočavala hrabro, oči u oči, beskonačno, ali prošavši takvo iskustvo odlučila je da okrene glavu u suprotnom pravcu:

„Tjera me da gledam u suprotnom smjeru
tako odlažem
otkazujem
ono što bi moglo biti pogubno.“²²

²⁰ A. Bulajić: „Posljedice gledanja u more“, *Rađanje ptice II*, str. 46.

²¹ A. Bulajić: „Posljedice gledanja u more“, *Rađanje ptice II*, str. 46.

²² A. Bulajić: „Posljedice gledanja u more“, str. 47.

Zaključak

Zbirka pjesama „Posledice gledanja u more“ Anđele Bulajić je u stvari „slagalice“ kojom gradi život kao mozaik bolnih istina i srušenih iluzija: od dječje bezbrižnosti do naglog sazrijevanja pod pritiskom porodičnog „moranja“. U središtu je njeno žensko „ja“ koje, posmatrajući očevu krutost i majčinu odluku da se spasi, ne pristaje na ulogu žrtve: iz porodičnog brodoloma izvodi nauk o samopoštovanju, odgovornosti i pravu na izbor. Ljubavne i društvene odnose razotkriva kao scene navika, maski i tišina – istina i jasno izgovorena riječ jedini su lijek protiv krivice i otuđenja.

Pisanje postaje prostor lične slobode, most između haotične realnosti i unutrašnjeg reda, način da se kaos svakodnevice preobrazi u smisao, način da se bol pretvori u znanje/saznanje. Motivi ptice, kutije i festivala nose konačnu poruku, zreli i trijezni: čovjek opstaje kada razluči iluziju od istine, prihvati granice, nauči od fragmenata života da sklopi cjelinu – sebe, ali i iznutra izabere sebe sklapajući „slagalicu“ života hrabro, iskreno i sa dostojanstvom. Prazna „sreća“ u navikama je maska, a jezik tijela često nadjača riječi.

THE EXPERIENCE OF READERS' APPROACH TO THE POETRY COLLECTION "CONSEQUENCES OF STARING AT THE SEA" WRITTEN BY ANĐELA BULAJIĆ

Abstract

Anđela Bulajić's poetry collection *The Consequences of Staring at the Sea* reveals the intricate layers of female coming-of-age, family trauma, and confrontation with reality. Through the motifs of play and "musts," the author contrasts childlike carefreeness with the abrupt maturation imposed by patriarchal frameworks. The focus falls on images of familial rupture. Scenes of a father's authority and a mother's liberation become mirrors through which the lyric "I" shapes her identity and stance toward life. At the same time, the poems explore growing up, youthful illusions, relations between men and women, and the fragility of intimate and family ties. The lyric speaker observes and analyzes everyday life with a critical eye, turning experience into poetic lessons. Autobiographical elements, symbolism, and irony intertwine in the poetic voice, while through the "vignettes" ("Jigsaw Puzzle," "Cardboard Box," "Hairpins and Other Little Things," "Man of the Microcosm," and others) a mosaic of contradictory experiences unfolds tenderness and harshness, belonging and estrangement, illusion and truth. Through everyday details and symbolic images, the author builds a poetic world and uncovers layers of pain in which painful lessons become the foundation of love and strength—affirming poetry as a space of self-knowledge, and introspective insights as a signpost toward liberation and transcendence.

Keywords: *coming-of-age, family traumas, confrontation with reality, patriarchal frameworks, childlike carefreeness, maturation, and others.*

Matije ZORIĆ¹

KORIŠĆENJE VJEŠTAČKE INTELIGENCIJE U RAZREDNOJ NASTAVI

Rezime

Cilj ovog rada je da se ispituju stavovi i iskustva nastavnika o korišćenju vještačke inteligencije u razrednoj nastavi, uz fokus na nivo spremnosti nastavnika, percipirane koristi i izazove u primjeni vještačke inteligencije u praksi. Istraživanje je pretežno kvantitativnog karaktera, uz kvalitativne elemente sadržane u analizi odgovora na otvorena pitanja, koji su omogućili dublju interpretaciju stavova nastavnika. Rezultati pokazuju da većina nastavnika prepoznaje potencijal vještačke inteligencije za unapređenje efikasnosti i diferencijacije nastave, posebno u oblastima planiranja, procjene znanja i personalizacije učenja. Ipak, značajan izazov predstavljaju ograničeni tehnički resursi, nedostatak odgovarajućih obuka, nejasne etičke smjernice i bojazan od narušavanja pedagoških principa. Nastavnici ističu potrebu za institucionalnom podrškom, kontinuiranim profesionalnim razvojem i jasnim procedurama koje bi omogućile bezbjednu i pedagoški opravdanu integraciju vještačke inteligencije u školsku praksu. Dobijeni nalazi ukazuju na to da uspješna implementacija vještačke inteligencije zahtijeva koordinisan pristup koji podrazumijeva digitalnu transformaciju obrazovnog sistema, jačanje digitalnih kompetencija i unapređivanje infrastrukture.

Ključne riječi: *vještačka inteligencija, razredna nastava, digitalne kompetencije nastavnika, obrazovna tehnologija, profesionalni razvoj, pedagoška primjena.*

¹ Matije Zorić, master učitelj, OŠ „Mihailo Žugić“, Odžak.

1. Uvod

Razvoj digitalnih tehnologija u posljednjih desetak godina značajno je izmijenio pristupe učenju i poučavanju. Posebno mjesto u tom procesu zauzima vještačka inteligencija (VI), koja postaje sve prisutnija u obrazovnom kontekstu – od automatizovanih alata za procjenu znanja do personalizovanih sistema podrške učenju. Brojna istraživanja ukazuju na to da upotreba VI može unaprijediti efikasnost nastavnog procesa, olakšati individualizaciju učenja i doprinijeti razvoju digitalnih kompetencija učenika i nastavnika (Holmes et al., 2022; UNESCO, 2023).

U kontekstu razredne nastave, gdje učitelj ima ključnu ulogu u organizaciji i realizaciji obrazovnog procesa, važno je ispitati koliko su nastavnici upoznati sa mogućnostima primjene vještačke VI i kakav je njihov stav prema ovoj tehnologiji. Stavovi učitelja često predstavljaju odlučujući faktor u prihvatanju i integraciji inovacija u nastavu (Ertmer, 1999).

U skladu sa procesom pristupanja Evropskoj uniji (EU) i usmjerenjem ka harmonizaciji politike obrazovanja i inovacija sa evropskim standardima, Crna Gora je pokrenula inicijative koje obuhvataju razvoj strategija obrazovanja, digitalizaciju i jačanje infrastrukture. Na primjer, u okviru *Montenegro Education Programme* (MEP) – u saradnji sa Evropskom investicionom bankom (EIB) – usmjereno je ulaganje od oko šezdeset četiri miliona eura u modernizaciju školskih objekata i razvoj digitalnih kapaciteta u školama. Taj kontekst jasno pokazuje da obrazovni sistem Crne Gore nije izolovan, već je dio šireg evropskog i međunarodnog ambijenta reformi i transformacije.

U tom okviru korišćenje VI u razrednoj nastavi postaje posebno značajno. EU inicijative i strategije za digitalizaciju obrazovanja naglašavaju potrebu za razvijanjem digitalnih kompetencija nastavnika, implementacijom inovativnih nastavnih metoda i prilagođavanjem obrazovnog sistema savremenim tehnološkim trendovima. Istraživanje stavova i iskustava učitelja u Crnoj Gori o upotrebi vještačke inteligencije u nastavi omogućava sagledavanje trenutnog stanja digitalne transformacije obrazovanja na lokalnom nivou i pruža osnove za unapređenje prakse u skladu sa evropskim standardima.

Imajući to u vidu, cilj ovog istraživanja je da se ispituju stavovi, iskustva i mišljenja učitelja i učiteljica o korišćenju VI u razrednoj nastavi u državnim školama Crne Gore. Dobijeni podaci biće od značaja za planiranje stručnog usavršavanja nastavnika, razvoj nastavnih politika i dalje unapređenje kvaliteta nastave u digitalnom dobu.

2. Teorijski okvir

2.1. Vještačka inteligencija u obrazovanju

Vještačka inteligencija (VI) postaje sve prisutnija u savremenom obrazovanju, pružajući alate koji omogućavaju prilagođavanje nastave individualnim potrebama učenika, automatizaciju administrativnih zadataka i podršku nastavnicima u planiranju i evaluaciji učenja (Holmes, Bialik & Fadel, 2019; Luckin et al., 2016). Vještačka inteligencija u obrazovanju obuhvata širok spektar tehnologija – od sistema za adaptivno učenje i automatsko ocjenjivanje do virtuelnih asistenta i generativnih modela poput ChatGPT-a, koji mogu služiti kao podrška u pripremi nastavnih materijala.

Prema istraživanjima UNESCO-a (2023), vještačka inteligencija može značajno doprinijeti inkluzivnosti i kvalitetu obrazovanja, ali istovremeno otvara niz etičkih, pedagoških i profesionalnih pitanja. Ključna dilema odnosi se na to kako obezbijediti da vještačka inteligencija ne preuzme ulogu nastavnika, već da je unaprijedi i podrži.

2.2. Razredna nastava i uloga učitelja u digitalnom dobu

Razredna nastava, kao temeljni segment obrazovnog sistema, zasniva se na neposrednoj interakciji učitelja i učenika. Uvođenje VI u ovaj kontekst podrazumijeva promjenu uloga: učitelj postaje posrednik između učenika i tehnologije, te kreator pedagoški smislenih aktivnosti u kojima se koriste digitalni alati (Čukurova, Mavrikis i Holms, 2019).

Istraživanja pokazuju da spremnost učitelja na integraciju novih tehnologija zavisi od njihove **digitalne kompetencije, profesionalne podrške i stavova prema tehnologiji** (Ertmer i Otenbrajt-Leftvič, 2010). Time se potvrđuje da tehnička obuka nije dovoljna, potrebna je i pedagoška integracija digitalnih resursa u ciljeve i ishode nastave.

2.3. Stavovi učitelja prema upotrebi vještačke inteligencije

Stavovi učitelja imaju presudnu ulogu u prihvatanju inovacija u obrazovanju (Teo, 2011). Iako istraživanja o stavovima učitelja prema VI još uvijek nijesu brojna, dostupni podaci ukazuju da učitelji najčešće prepoznaju potencijal VI u olakšavanju planiranja, evaluacije i individualizacije nastave, ali istovremeno izražavaju zabrinutost zbog etičkih aspekata, kontrole sadržaja i mogućeg umnjenja kreativne uloge učitelja (Zavacki-Rihter i dr., 2019).

U kontekstu osnovnoškolskog obrazovanja posebno je značajno razumjeti **kako učitelji u razrednoj nastavi doživljavaju upotrebu VI**, s obzirom na to da oni direktno oblikuju **ranija iskustva učenika u školovanju** i imaju ključnu ulogu u razvoju njihovih digitalnih i kritičkih kompetencija.

2.4. Pozadina i doprinos istraživanja u Crnoj Gori

U Crnoj Gori je u posljednjih nekoliko godina primjetan rast interesovanja za digitalnu transformaciju obrazovanja, kroz inicijative Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija i Zavoda za školstvo. Ipak, korišćenje vještačke inteligencije u razrednoj nastavi još uvijek nije sistematski istraženo.

Ovim istraživanjem nastoji se popuniti ta praznina – kroz analizu **stavova, iskustava i potreba učitelja/učiteljica** u državnim osnovnim školama. Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao osnov za planiranje obuka, izradu preporuka za primjenu VI u nastavi i kreiranje nacionalnih smjernica za odgovorno i svrhovito korišćenje novih tehnologija u obrazovanju.

3. Digitalna transformacija obrazovanja u Crnoj Gori

Strategija za digitalizaciju obrazovnog sistema Crne Gore (2022–2027) definiše razvoj digitalnih kompetencija, institucionalnih kapaciteta i infrastrukture kao prioritetne ciljeve obrazovne politike (MPNI, 2022). Ovaj strateški okvir pruža osnovu za uvođenje savremenih digitalnih tehnologija u škole, uključujući unapređenje pristupa ICT opremi, razvoj digitalnih nastavnih sadržaja i sistemsku obuku nastavnika.

U okviru Montenegro Education Programme (MEP), realizovanog u saradnji sa Evropskom investicionom bankom, planirana su značajna ulaganja u školsku infrastrukturu i informaciono-komunikacione tehnologije, u ukupnoj vrijednosti od približno 63–64 miliona eura (EIB, 2024). Ova ulaganja stvaraju tehničke preduslove za širu primjenu digitalnih alata u nastavi, uključujući i potencijalnu integraciju rješenja zasnovanih na vještačkoj inteligenciji.

Digitalna transformacija obrazovanja u Crnoj Gori zasniva se na koordinisanoj saradnji državnih institucija i međunarodnih partnera, pri čemu Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija ima ključnu ulogu u kreiranju obrazovnih politika, dok UNICEF i Evropska unija pružaju stručnu, tehničku i finansijsku podršku (UNICEF, 2023; Delegacija EU u Crnoj Gori, 2024). Iako su tehnički preduslovi u značajnoj mjeri obezbijeđeni, efektivna primjena vještačke inteligencije u nastavi zahtijeva dodatna ulaganja u pedagoške kompetencije nastavnika, etičke smjernice i sistemsku podršku na nivou škole.

4. Istraživanje: Korišćenje vještačke inteligencije u razrednoj nastavi

4.1. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je da se ispita u kojoj mjeri i na koji način nastavnici razredne nastave u Crnoj Gori poznaju i koriste mogućnosti vještačke inteligencije u obrazovnom procesu, te da se utvrde stavovi, iskustva i potrebe za daljom edukacijom u ovoj oblasti. Istraživanje je realizovano u periodu od 5. do 15. novembra 2025. godine.

4.2. Zadaci istraživanja

1. Ispitati nivo informisanosti nastavnika o pojmu i primjeni vještačke inteligencije u obrazovanju.
2. Utvrditi u kojoj mjeri nastavnici koriste alate i platforme zasnovane na vještačkoj inteligenciji u razrednoj nastavi.
3. Analizirati stavove nastavnika o prednostima i mogućim rizicima korišćenja VI u obrazovanju.
4. Identifikovati prepreke koje ograničavaju primjenu VI u školama (npr. nedostatak opreme, obuke, podrške).
5. Ispitati potrebu za stručnim usavršavanjem nastavnika u oblasti digitalnih kompetencija i upotrebe VI.
6. Dati preporuke za unapređenje digitalne transformacije i integracije VI u obrazovni sistem Crne Gore.

4.3. Hipoteze istraživanja

H1: Nastavnici razredne nastave u Crnoj Gori imaju osnovni nivo informisanosti o pojmu vještačke inteligencije, ali ograničeno iskustvo u njenoj praktičnoj primjeni u nastavnom procesu.

H2: Većina nastavnika pokazuje pozitivan stav prema korišćenju VI u nastavi, prepoznajući njen potencijal za unapređenje procesa učenja i individualizaciju nastave.

H3: Nedostatak tehničke opreme, obuke i institucionalne podrške predstavlja glavnu prepreku većoj primjeni VI u školama.

H4: Postoji izražena potreba nastavnika za dodatnim stručnim usavršavanjem u oblasti digitalnih alata i vještačke inteligencije.

4.4. Metodološki okvir istraživanja

4.4.1. Istraživački pristup

Istraživanje je **kvantitativnog karaktera** i zasnovano je na **deskriptivnoj analizi podataka** prikupljenih putem **Gugl upitnika**. Ovaj pristup omogućava sistematsko prikupljanje informacija o stavovima, iskustvima i potrebama nastavnika razredne nastave u vezi sa korišćenjem vještačke inteligencije u nastavi.

4.4.2. Uzorkovanje

Ciljna populacija: Nastavnici razredne nastave u osnovnim školama Crne Gore

Veličina uzorka: Upitnik je poslan svim državnim školama u Crnoj Gori, a popunila su ga 232 nastavnika razredne nastave.

Kriterijumi uključivanja: Nastavnici koji trenutno izvode razrednu nastavu i koji su voljni da učestvuju u istraživanju.

Tabela 1. *Pol ispitanika*

Pol	Broj	Procenat
muški	10	4,31%
ženski	219	94,40%
ne želim da se izjasnim	2	0,86%
ostalo	1	0,43%
Ukupno	232	100%

Tabela 2. *Godine radnog iskustva u nastavi*

Godine radnog staža u nastavi	Broj	Procenat
do pet godina	22	9,50%
od šest do deset godina	21	9%
od jedanaest do dvadeset godina	67	28,90%
preko dvadeset godina	122	52,60%
Ukupno	232	100%

4.4.3. Instrument istraživanja

Upitnik: Kreiran u *Google Forms* platformi i poslat elektronski.

4.4.4. Struktura upitnika

1. **Opšti podaci:** pol i radni staž
2. **Poznavanje vještačke inteligencije:** pitanja o osnovnim pojmovima i vrstama alata
3. **Praktična primjena VI:** učestalost korišćenja VI alata, vrste aktivnosti u nastavi
4. **Stavovi i percepcije:** prednosti, rizici i etička pitanja primjene VI u nastavi
5. **Potrebe za edukacijom:** zainteresovanost za dodatnu obuku i tehničku podršku

4.4.5. Procedura istraživanja

1. Priprema i testiranje upitnika (pilot faza)
2. Distribucija upitnika svim državnim osnovnim školama u Crnoj Gori uz odobrenje Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija
3. Prikupljanje odgovora u *Google Forms* platformi
4. Obrada podataka, uključujući deskriptivnu statistiku (procenti, frekvencije, grafikoni)

4.4.6. Etika istraživanja

Učešće u istraživanju je **dobrovoljno**.

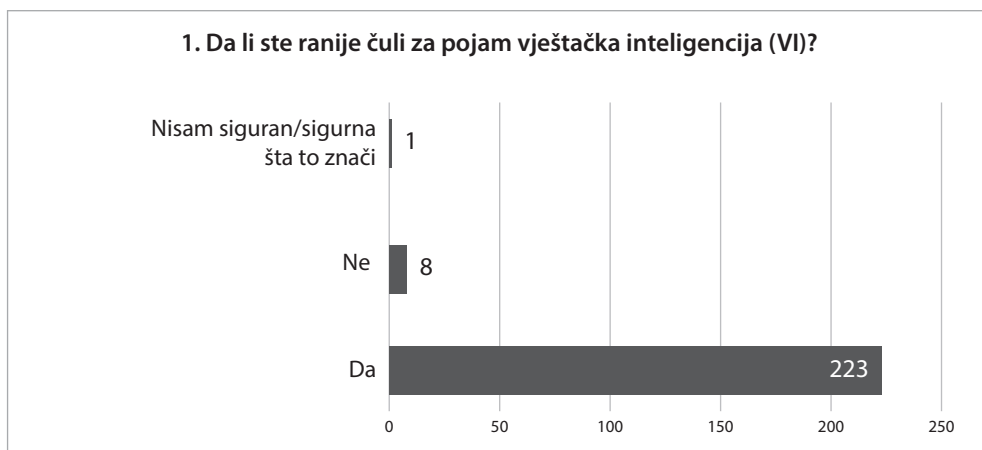
Podaci se prikupljaju i obrađuju **anonimno**.

Svi postupci sprovedeni su uz **odobrenje Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija**, poštujući principe etike u obrazovnim istraživanjima.

5. Rezultati istraživanja

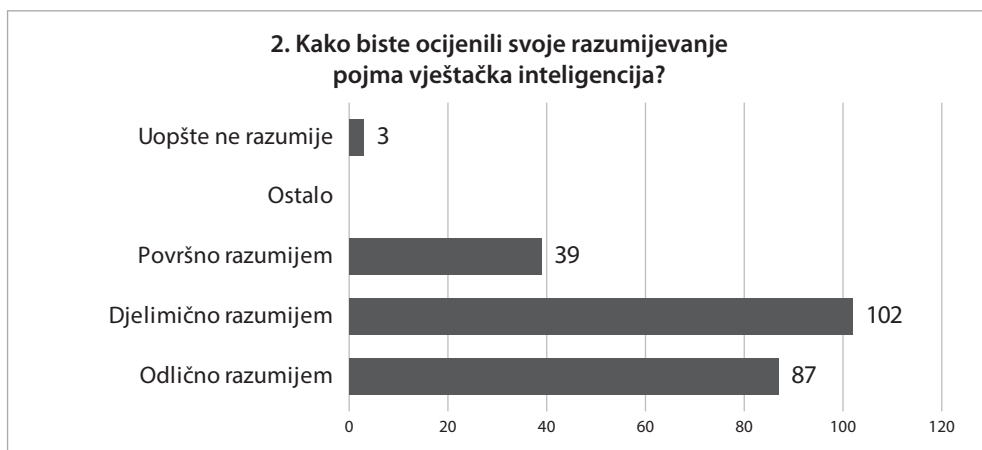
5.1. Stavovi i percepcije

5.1.1. Za pojam vještačka inteligencija ranije su čula 223 ispitanika/ispitanice (96%), nije čulo osam ispitanika/ispitanica (4%), a jedan ispitanik/ispitanica nije siguran/sigurna šta pojam znači.

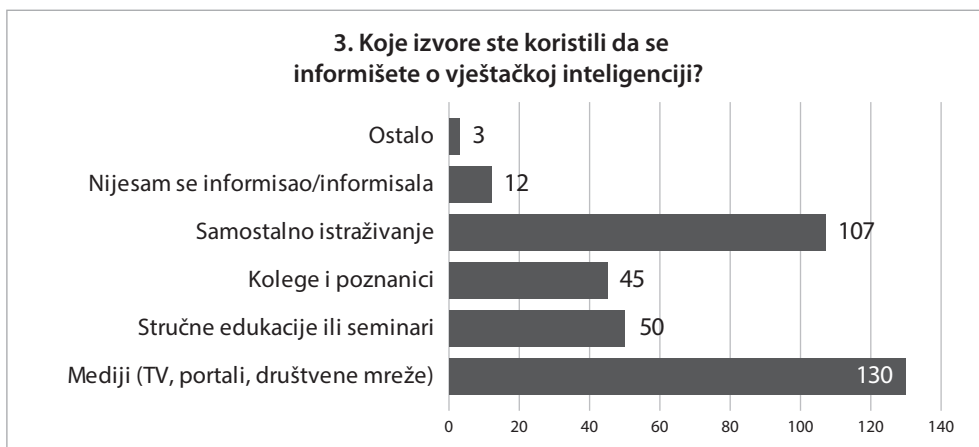
Grafikon 1. Poznavanje pojma vještačka inteligencija

5.1.2. Pojam vještačke inteligencije djelimično razumiju 102 ispitanika/ispitanice (44%), odlično razumije 87 ispitanika/ispitanica (38%), površno razumije 39 ispitanika/ispitanica (17%), uopšte ne razumiju tri ispitanika/ispitanice (1%), ostalo – jedan/jedna ispitanik/ispitanica.

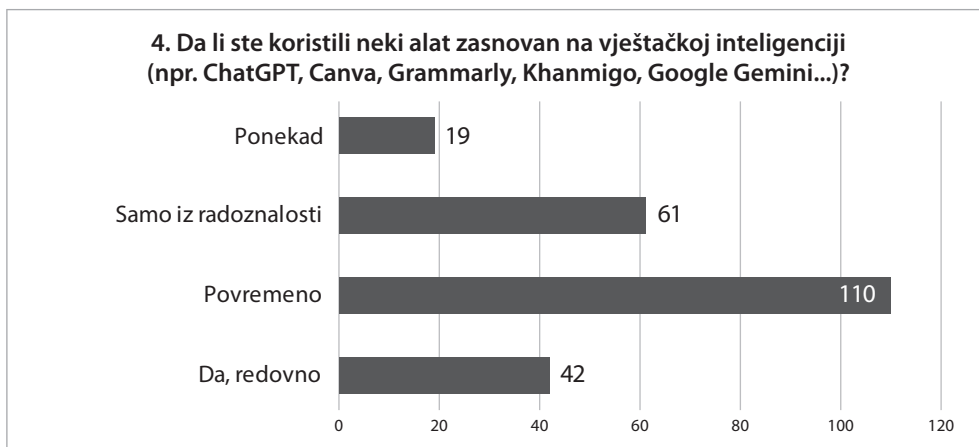
Grafikon 2. Razumijevanje pojma vještačke inteligencije

5.1.3. Najčešći izvor informisanja: mediji – 130 ispitanika/ispitanica (37%), samostalno istraživanje – 107 ispitanika/ispitanica (31%), stručne edukacije ili seminari – 50 ispitanika/ispitanica (14%), kolege i poznanici – 45 ispitanika/ispitanica (13%), nijesam informisan/informisana – 12 ispitanika/ispitanica (3%), ostalo – tri ispitanika/ispitanice (1%).

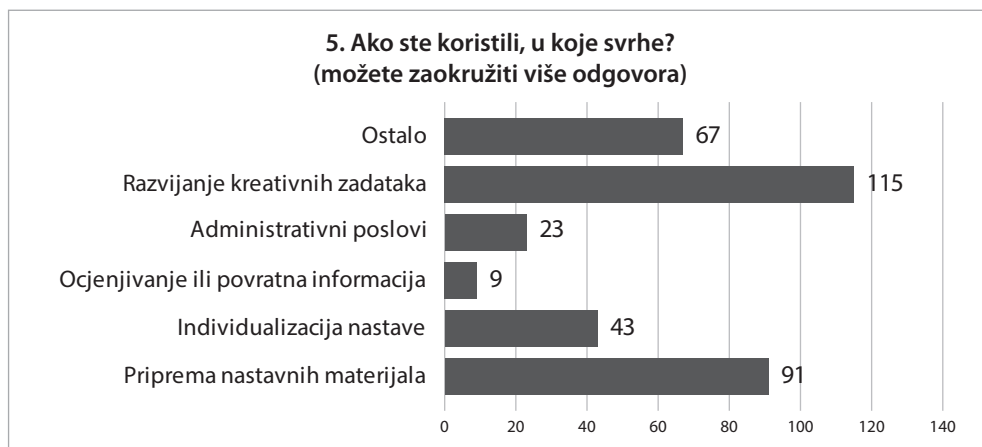
Grafikon 3. Izvori informisanja

5.1.4. Povremeno neki alat koristi 110 ispitanika/ispitanica (47%), iz radoznalosti 61 ispitanik/ispitanica (26%), redovno 42 ispitanika/ispitanice (18%), ponekad 19 ispitanika/ispitanica (8%).

Grafikon 4. Korišćeni alat na bazi vještačke inteligencije

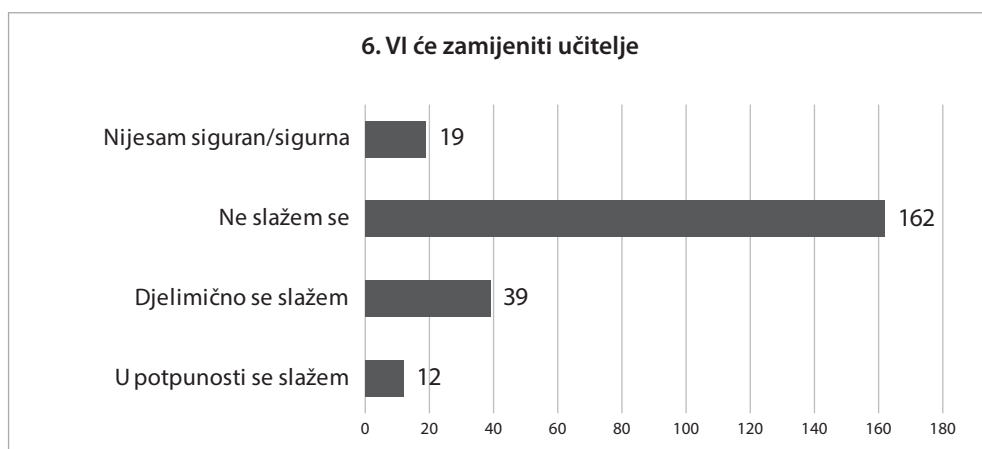
5.1.5. Najviše korišćenje u svrhu razvijanja kreativnih zadataka – 115 ispitanika/ispitanica (33%), priprema nastavnih materijala – 91 ispitanik/ispitanica (26%), individualizacija nastave – 43 ispitanika/ispitanice (12%), administrativni poslovi – 23 ispitanika/ispitanice (7%), ocjenjivanje ili povratna informacija – devet ispitanika/ispitanica (3%), ostalo – 67 ispitanika/ispitanica (19%).

Grafikon 5. Svrha upotrebe vještačke inteligencije

5.1.6. Stavovi ispitanika prema mogućnosti da vještačka inteligencija zamijeni učitelje

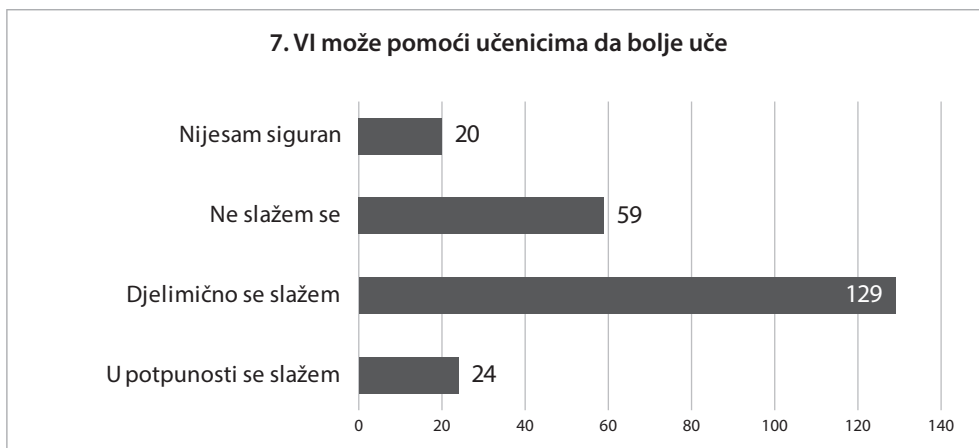
Ne slažu se 162 ispitanika/ispitanice (70%), djelimično se slaže 39 ispitanika/ispitanica (17%), nijesam siguran/sigurna 19 ispitanika/ispitanica (8%), a u potpunosti se slaže 12 ispitanika/ispitanica (5%).

Grafikon 6. Zamjena učitelja vještačkom inteligencijom

5.1.7. Percepcija da vještačka inteligencija može pomoći učenicima da bolje uče

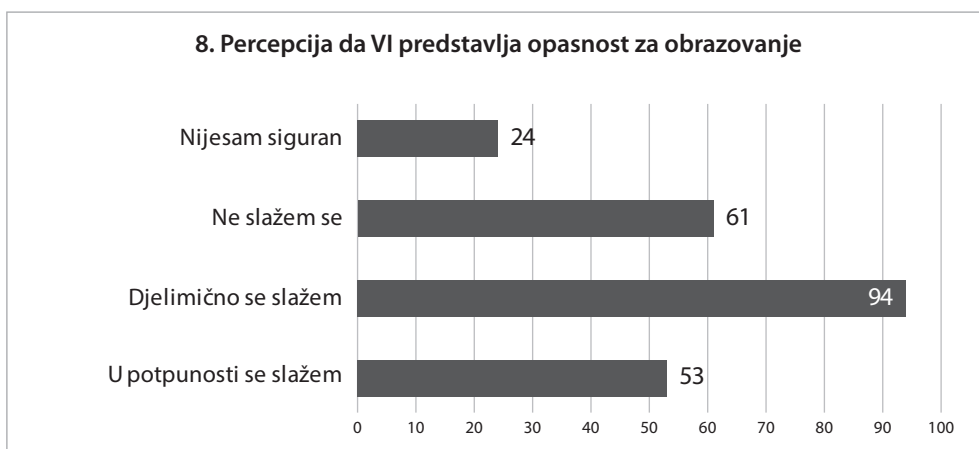
Djelimično se slaže 129 ispitanika/ispitanica (56%), ne slaže se 59 ispitanika/ispitanica (25%), u potpunosti se slažu 24 ispitanika/ispitanice (10%), a nijesam siguran/sigurna 20 ispitanika/ispitanica (9%).

Grafikon 7. Pomoć učenicima

5.1.8. Percepcija vještačke inteligencije kao opasnosti za obrazovanje

Djelimično se slažu 94 ispitanika/ispitanice (41%), ne slaže se 61 ispitanik/ispitanica (26%), u potpunosti se slažu 53 ispitanika/ispitanice (23%), a nijesam siguran/sigurna 24 ispitanika/ispitanice (10%).

Grafikon 8. Opasnost za obrazovanje

5.1.9. Percepcija vještačke inteligencije kao prolaznog trenda

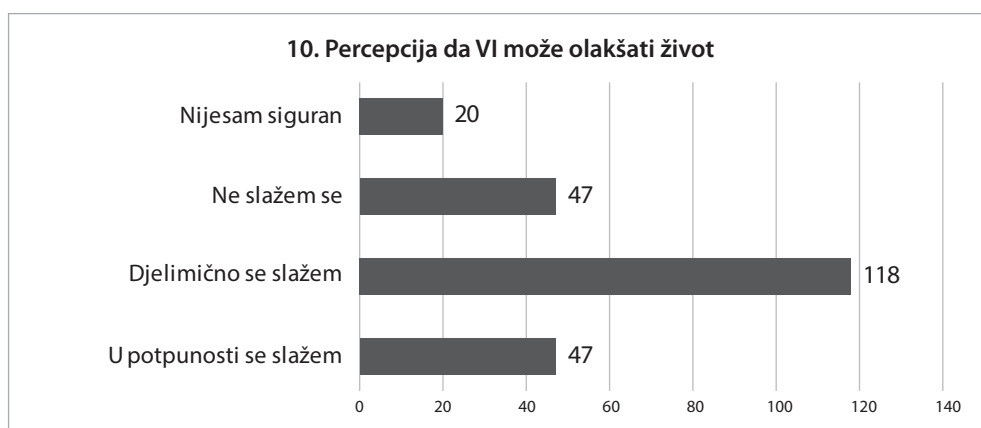
Ne slaže se 85 ispitanika/ispitanica (37%), djelimično se slaže 80 ispitanika/ispitanica (34%), nijesam siguran/sigurna 46 ispitanika/ispitanica (20%), a u potpunosti se slaže 21 ispitanik/ispitanica (9%).

Grafikon 9. *Vještačka inteligencija kao prolazni trend*

5.1.10. Percepcija da vještačka inteligencija može olakšati život

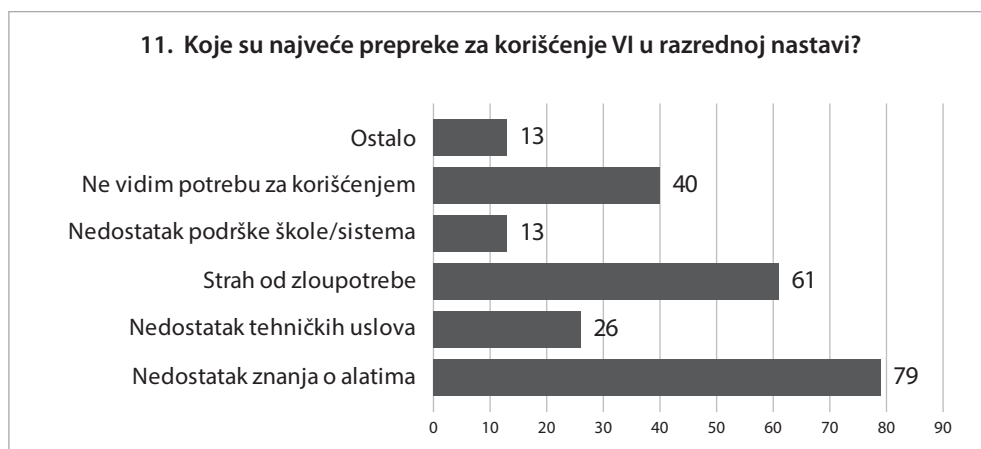
Djelimično se slaže 118 ispitanika/ispitanica (51%), u potpunosti se slaže 47 ispitanika/ispitanica (20%), ne slaže se 47 ispitanika/ispitanica (20%), a nijesam siguran/sigurna 20 ispitanika/ispitanica (9%).

Grafikon 10. *VI olakšava život*

Da je najveća prepreka za korišćenje vještačke inteligencije u nastavi nedostatak znanja o alatima, odgovorilo je 79 ispitanika/ispitanica (34%), strah od

zloupotrebe 61 ispitanik/ispitanica (26%), ne vidim potrebu za korišćenjem 40 ispitanika/ispitanica (17%), a nedostatak podrške škole/sistema i ostalo 13 ispitanika/ispitanica (6%). Pod „ostalo“ spada kombinacija više odgovora.

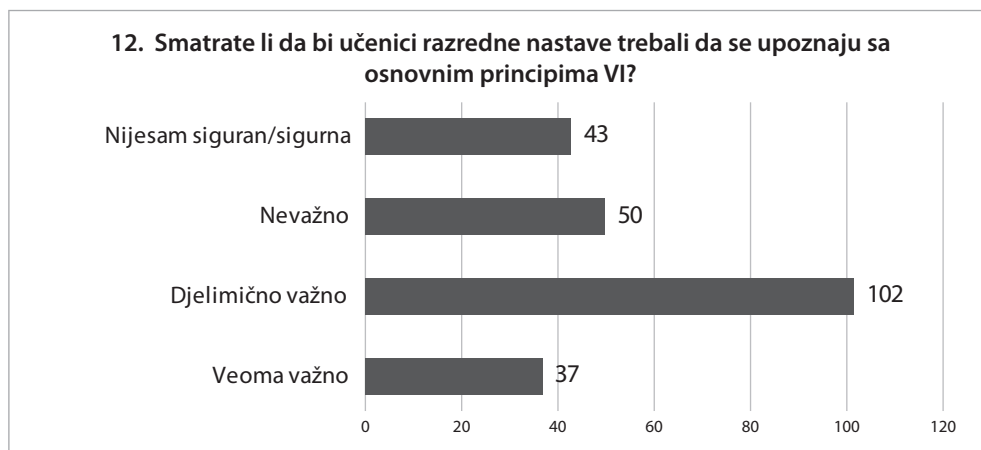

Grafikon 11. Prepreke za korišćenje vještačke inteligencije u nastavi

5.2. Percepcije i zablude

5.2.1. Upoznavanje učenika sa osnovama vještačke inteligencije

Djelimično važno 102 ispitanika/ispitanice (44%), nevažno 50 ispitanika/ispitanica (22%), nijesam siguran/sigurna 43 ispitanika/ispitanice (18%), a veoma važno 37 ispitanika/ispitanica (16%).

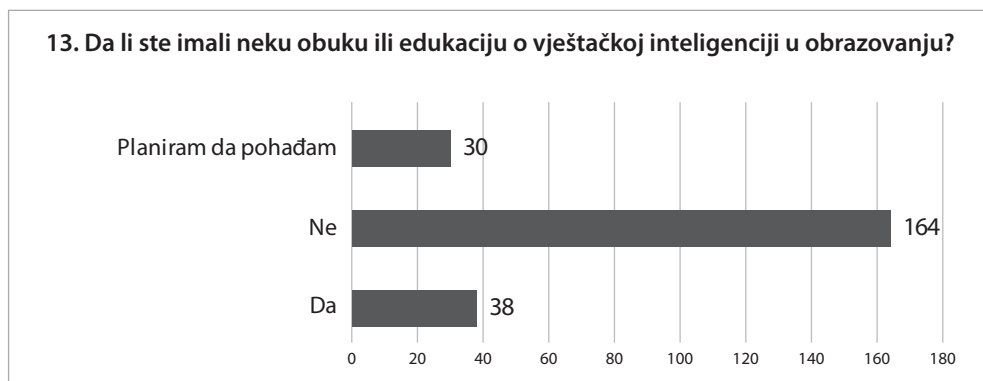

Grafikon 12. Upoznavanje učenika sa osnovama vještačke inteligencije

5.3. Iskustva i spremnost

5.3.1. Obuka ili edukacija za korišćenje vještačke inteligencije

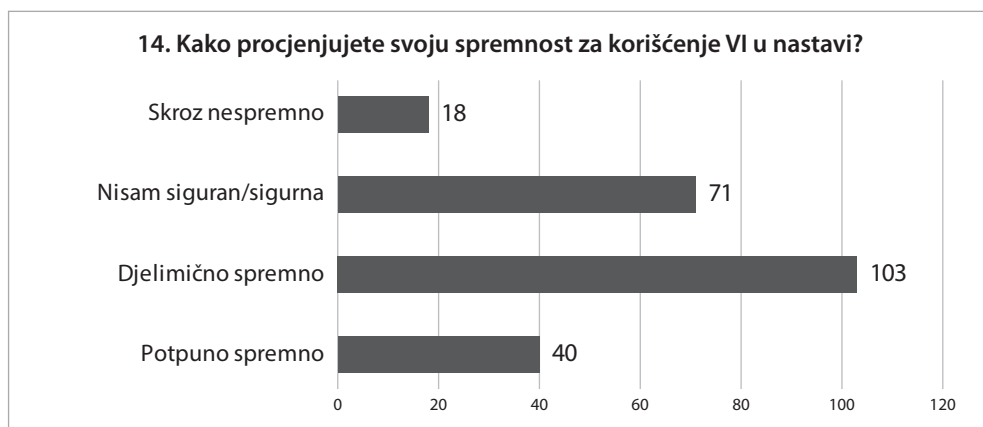
Za korišćenje vještačke inteligencije obuku ili edukaciju nijesu imala 164 ispitanika/ispitanice (71%), na nekoj obuci ili edukaciji je učestvovalo 38 ispitanika/ispitanica (16%), dok planira da pohađa obuku ili edukaciju 30 ispitanika/ispitanica (13%).

Grafikon 13. Obuka ili edukacija za korišćenje vještačke inteligencije

5.3.2. Osjećaj spremnosti učitelja za korišćenje vještačke inteligencije

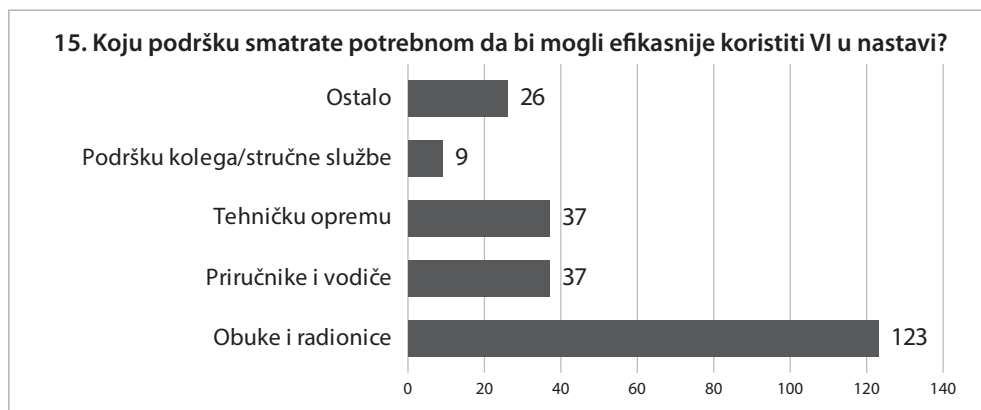
Djelimičnu spremnost za korišćenje vještačke inteligencije u nastavi smatraju da imaju 103 ispitanika/ispitanice (44%), nije siguran 71 ispitanik/ispitanica (31%), potpuno je spremno 40 ispitanika/ispitanica (17%), a skroz nespremno 18 ispitanika/ispitanica (8%).

Grafikon 14. Osjećaj spremnosti učitelja za korišćenje vještačke inteligencije

5.3.3. Potrebna podrška za efikasniju nastavu sa upotrebom vještačke inteligencije

Kako bi nastava sa upotrebom vještačke inteligencije bila efikasnija, potrebne su sljedeće mjere: obuke i radionice – 123 ispitanika/ispitanice ili 53%, tehnička oprema – 37 ispitanika/ispitanica ili 16%, priručnik – 37 ispitanika/ispitanica ili 16%, vodiči – 37 ispitanika/ispitanica ili 16%, podrška kolega / stručne službe – devet ispitanika/ispitanica ili 4%, ostalo – 26 ispitanika/ispitanica ili 11% (kombinacija više oblika podrške).

Grafikon 15. Potrebna podrška za efikasniju nastavu sa upotrebom vještačke inteligencije

5.3.4. Percepcija mogućnosti poboljšanja kvaliteta nastave u Crnoj Gori

Da vještačka inteligencija može poboljšati kvalitet nastave u Crnoj Gori smatra 150 ispitanika/ispitanica (65%), potpuno je sigurno da može 39 ispitanika/ispitanica (17%), 22 ispitanika/ispitanice (10%) nijesu sigurni, a 21 ispitanik/ispitanica (9%) smatra da ne može poboljšati kvalitet nastave.

Grafikon 16. Percepcija za poboljšanje kvaliteta nastave sa upotrebom vještačke inteligencije

5.4. Kvalitativna analiza

5.4.1. Analiza odgovora otvorenog tipa

Otvoreno pitanje ponudilo je uvid u kvalitet razmišljanja ispitanika o ulozi i značaju vještačke inteligencije (VI) u razrednoj nastavi. Odgovori su svrstani u sedam kategorija, na osnovu dominantnog stava i tonaliteta odgovora.

Rezultat klasifikacije: VI je korisna – 25 (10,8%); korisna uz oprez – 171 (73,7%); ne smije zamijeniti učitelja – 10 (4,3%); negativan stav – 12 (5,2%); nepotrebna – 9 (3,9%); bez mišljenja – 5 (2,1%); analitički stav – 0 (0%).

5.4.2. Interpretacija kvalitativnih nalaza

1. Dominantan stav: „Korisna uz oprez“ (73,7%)

Najveći broj ispitanika smatra da VI ima značajne prednosti, ali samo pod uslovom:

- pedagoške kontrole
- etičkog korišćenja
- umjerenosti
- nadgledanja od strane nastavnika
- jasnog zadržavanja uloge nastavnika.

Ovaj stav je najčešći jer kombinuje otvorenost prema inovacijama i racionalan oprez prema mogućim zloupotrebama (zavisnost, smanjenje kritičkog mišljenja, zamjena nastavnika, pogrešne informacije).

To ukazuje na zrelost i informisanost ispitanika.

2. VI kao jasna podrška učenju (10,8%)

Manji, ali značajan dio ispitanika naglašava:

- povećanje efikasnosti učenja
- bolju motivaciju
- bržu dostupnost informacija
- podršku učenicima koji teže prate nastavu
- personalizovano učenje.

Ova grupa ispitanika ima progresivan pogled i ističe benefite bez izraženih rezervi.

3. Čuvanje uloge nastavnika (4,3%)

Ova kategorija pokazuje strah da bi VI mogla:

- potisnuti tradicionalni pedagoški odnos
- smanjiti interpersonalnu komponentu učenja.

Naglašava se da VI može biti alat, ali ne i pedagoški subjekt.

4. Negativan stav (5,2%)

Odgovori uključuju:

- percepciju opasnosti
- bojazan od pogrešnih informacija
- odbijanje tehnologije
- emocionalnu nelagodu.

Ovaj procenat je relativno mali, što govori da otpor prema VI postoji, ali nije široko rasprostranjen.

5. VI je nepotrebna (3,9%)

Odgovori sugerišu da postoje ispitanici koji:

- smatraju da trenutne metode nastave zadovoljavaju potrebe
- vjeruju da dodatne tehnologije komplikuju proces
- ne vide dodatnu vrijednost VI u razredu.

6. Bez mišljenja (2,1%)

Ispitanici koji:

- nemaju dovoljno informacija
- nijesu formirali stav
- osjećaju nesigurnost u korišćenju VI.

7. Analitički stav (0%)

Nijedan odgovor nije pokazao duboko analitičko razmišljanje (npr. socio-tehničke implikacije, sistemske promjene, zakonski okvir, dugoročna vizija). Ispitanici se više fokusiraju na lične utiske nego na strateška pitanja.

6. Diskusija

Rezultati istraživanja ukazuju na jasan i pretežno pozitivan odnos ispitanika prema korišćenju vještačke inteligencije (VI) u razrednoj nastavi. Kvantitativni nalazi, kao i kvalitativna analiza odgovora na otvoreno pitanje, pokazuju da ispitanici prepoznaju funkcionalne prednosti VI, ali istovremeno izražavaju potrebu za jasnim pedagoškim i etičkim okvirima. Takav stav je u skladu sa savremenim teorijskim okvirom o ulozi VI u obrazovanju, prema kojem digitalni alati mogu značajno unaprijediti nastavni proces, ali samo ako se primjenjuju na planski i didaktički opravdan način.

Dominantna kategorija kod odgovora otvorenog tipa – „korisna uz oprez“, svjedoči o zreloj percepciji ispitanika. Oni uviđaju da VI nudi niz mogućnosti, poput personalizovanog učenja, lakšeg pristupa informacijama i unapređenja nastavnih aktivnosti, ali i da prisutni rizici, poput zavisnosti od tehnologije,

smanjenja kritičkog mišljenja ili mogućnosti zamjene neposredne uloge nastavnika ne smiju biti zanemareni. U tom smislu, učesnici istraživanja zauzimaju tzv. pragmatičan reformski stav koji prihvata inovacije, ali insistira na profesionalnoj i etičkoj odgovornosti nastavnika.

Posebno je značajno što mali broj ispitanika izražava izrazito negativan stav ili smatra VI potpuno nepotrebnom u razrednoj nastavi. Ovi rezultati sugerišu da otpor prema digitalnim inovacijama nije dominantan u posmatranoj populaciji. Međutim, prisustvo određenog stepena zabrinutosti – naročito u segmentu straha od zamjene nastavnika ili smanjenja interpersonalne dimenzije nastave – ima važne implikacije za obrazovne politike i profesionalni razvoj nastavnika. Takvi stavovi naglašavaju potrebu da se VI ne posmatra kao zamjena, već kao alat koji nadopunjuje i unapređuje pedagoški rad.

Uspješna integracija VI u razrednu nastavu zahtijeva sveobuhvatnu institucionalnu podršku, razvoj jasnih smjernica i edukaciju nastavnika, čime bi se povećalo povjerenje i smanjila neizvjesnost u vezi sa korišćenjem novih tehnologija.

7. Zaključci

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na to da ispitanici posjeduju visok nivo informisanosti i razvijenu svijest o ulozi i potencijalu vještačke inteligencije (VI) u razrednoj nastavi. Većina ispitanika ranije je čula za pojam VI (96%), dok 82% njih procjenjuju da pojam razumiju djelimično ili odlično. Ovo ukazuje na široko rasprostranjenu osnovnu digitalnu pismenost i potencijalnu spremnost nastavnika za integraciju savremenih tehnologija u obrazovni proces.

U pogledu izvora informisanja, najveći uticaj imaju masovni mediji (37%) i samostalno istraživanje (31%), dok formalne stručne edukacije učestvuju sa svega 14%. Ovaj nalaz potvrđuje i podatak da čak 71% ispitanika nikada nije prošlo formalnu obuku o upotrebi VI, što predstavlja jedan od ključnih izazova u procesu digitalne transformacije obrazovanja. Iako se VI već koristi među ispitanicima – najčešće povremeno (47%) ili iz radoznalosti (26%) – korišćenje je neregulisano i uglavnom intuitivno, a ne sistemski usmjereno.

Najčešća primjena VI odnosi se na pripremu kreativnih zadataka (33%) i izradu nastavnih materijala (26%), dok je najmanje prisutna u domenu ocjenjivanja (3%). Ovakav obrazac ukazuje na to da nastavnici VI prvenstveno koriste kao alat za unapređenje nastave, a ne kao sredstvo za procjenu ili administrativne procese.

Stavovi ispitanika pokazuju visoku sigurnost u važnost uloge nastavnika u savremenoj školi. Čak 70% ispitanika ne vjeruje da će VI zamijeniti učitelje, iako 25% smatra da VI djelimično može poboljšati kvalitet nastave, a 65% vjeruje da ona može unaprijediti obrazovni sistem Crne Gore. Istovremeno, prema

56% njih VI može pomoći učenicima da bolje uče, ali postoji i zadržana doza opreza: 41% djelimično smatra da VI može predstavljati opasnost za obrazovanje, a 23% vjeruju da opasnost postoji u značajnoj mjeri.

Analiza stavova potvrđuje i izraženo nepovjerenje u pogledu rizika: najvećom preprekom za korišćenje VI ispitanici navode nedostatak znanja o alatima (34%) i strah od zloupotrebe (26%). Ovi podaci su konzistentni sa odgovorima otvorenog tipa, u kojima se dominantno ističe stav „korisna uz oprez“ (73,7%). Uprkos ukupnoj pozitivnoj orijentaciji, prisutan je strah da VI može narušiti pedagoški odnos, zamagliti granice odgovornosti ili proizvesti zloupotrebu podataka i sadržaja.

U odnosu na pitanja o uvođenju VI u razrednu nastavu, ispitanici najveći značaj pridaju obukama i radionicama (53%), zatim tehničkoj opremi i priručnicima (po 16%). Ovakvi nalazi potvrđuju potrebu za sistemskom pripremom nastavnika kako bi se VI koristila promišljeno i u skladu sa standardima bezbjednosti, efikasnosti i pedagogije.

Na osnovu svih prikupljenih podataka može se zaključiti da ispitanici pokazuju uravnotežen odnos prema VI – dominantno pozitivan, ali su svjesni rizika i ograničenja. Vještačka inteligencija se prepoznaje kao snažan alat koji može doprinijeti kreativnosti, individualizaciji i modernizaciji nastave, ali ne može zamijeniti nastavnika. Ključni izazovi u implementaciji odnose se na nedostatak formalne obuke, strah od zloupotrebe i nejednaku dostupnost tehnoloških resursa.

8. Preporuke

Da bi se potencijal VI u potpunosti iskoristio, potrebno je:

- obezbijediti sistemsku edukaciju za nastavnike;
- razviti jasne smjernice i protokole korišćenja VI;
- unaprijediti tehničke uslove u školama;
- integrisati sadržaje o VI u obrazovanje učenika nižih razreda;
- podsticati razvoj kritičkog mišljenja i digitalne pismenosti učenika i nastavnika.

U cjelini posmatrano, rezultati istraživanja pokazuju da postoji snažna osnova za dalje uvođenje VI u razrednu nastavu u Crnoj Gori, uz jasnu potrebu za institucionalnom podrškom i stručnim osposobljavanjem nastavnika. Ovi nalazi mogu poslužiti kao relevantna polazna osnova za kreiranje obrazovnih politika usmjerenih na digitalnu transformaciju osnovnog obrazovanja.

Literatura

1. Čukurova, M., Mavrikis, M. & Holms, V. (2019). *Artificial intelligence and the future of teaching and learning*. London Knowledge Lab.
2. Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori. (2024). *EU support to education, innovation and digital transformation in Montenegro*.
3. Ertmer, P. A. (1999). Addressing first- and second-order barriers to change: Strategies for technology integration. *Educational Technology Research and Development*, 47(4), 47–61.
4. Ertmer, P. A. & Ottenbreit-Leftwich, A. (2010). Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255–284.
5. European Commission. (2020). *Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting education and training for the digital age*. Publications Office of the European Union.
6. European Investment Bank. (2024). *Western Balkans Education Investment Overview*. EIB.
7. European Training Foundation. (2023). *Digital skills and education in the Western Balkans*. ETF.
8. Holmes, V., Bialik, M. & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
9. MEP – Montenegro Education Programme. (2024). *Unapređenje crnogorskog obrazovanja (MEP) – Project documentation and progress report*. Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija; European Investment Bank.
10. Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore. (2022). *Strategija digitalizacije obrazovnog sistema Crne Gore 2022–2027*. MPNI.
11. UNESCO. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO Publishing.
12. UNICEF. (2022). *Digital transformation of education systems: Global framework*. UNICEF Office of Innovation.
13. UNICEF Montenegro. (2023). *Digitalna transformacija obrazovanja u Crnoj Gori: Pregled inicijativa*. UNICEF Crna Gora.
14. Zavod za školstvo Crne Gore. (2023). *Smjernice za razvoj digitalnih kompetencija nastavnika*. Zavod za školstvo.
15. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M. & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(39), 1–27.

16. Teo, T. (2011). Factors influencing teachers' intention to use technology: Model development and test. *Computers & Education*, 57(4), 2432–2440.

Prilozi

- Gugl upitnik
- Odobrenje MPNI

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CLASS TEACHING

Abstract

The aim of this paper is to examine attitudes and experiences of teachers with AI in the classroom. Its focus is on the teacher's level of readiness to use AI in practice. The research has been mostly of quantitative character along with quantitative elements that are contained in the analysis of open-ended survey responses, which enabled deeper interpretation of teachers' attitudes. The results show that most of teachers recognize the potential of AI resource for improving efficiency and fostering differentiation of teaching, especially in planning, evaluation of knowledge and personalization of learning. Still, there is a challenge of limited technical resources, lack of adequate training, unclear ethical guidelines, and fear of breaking established pedagogical norms. Teachers are demanding increased institutional support, continuous professional training and clear procedures that would enable integration of AI in school practice. The research results suggest that a successful implementation of AI requires a coordinated approach along with digital transformation of education system, strengthening digital competences and improving infrastructure.

Keywords: *artificial intelligence, class teaching, digital competences of teachers, educational technology, professional development, pedagogic application.*

Jelena ŠUŠANJ¹

POVODOM JEDNOGA NEADEKVATNOGA OPISA ROŽAJSKOGA GOVORA

Rezime

Rad predstavlja kritički osvrt na članak „Fonetske specifičnosti govora Rožaja“ Dženise Mujević, objavljen u časopisu *Vaspitanje i obrazovanje* (2022). Polazeći od činjenice da je rožajski govor nedovoljno dijalektološki opisan, propituju se navodi i metodološki postupci primijenjeni u analiziranom radu te se ukazuje na niz pogrešnih pretpostavki, netačnih citata, nedosljednu i terminološki neadekvatnu interpretaciju jezičkih datosti, kao i naučno neprimjeren odnos prema relevantnoj dijalektološkoj literaturi. Analiza pokazuje da se u predmetnome radu dijalektološke pojave često pogrešno objašnjavaju ili međusobno protivrječno tumače, čime se dovodi u pitanje pouzdanost ponuđenoga opisa rožajskoga govora. Zaključno se ističe nužnost preciznog, metodološki utemeljenoga i literaturom potkrijepljenoga dijalektološkog istraživanja koje bi moglo poslužiti kao relevantan izvor za buduća tumačenja.

Ključne riječi: rožajski govor, dijalektologija, fonetska transkripcija, metodologija dijalektološkoga opisa, crnogorski jezik.

¹ Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje.

U časopisu *Vaspitanje i obrazovanje* (XLVII, 3, 2022) objavljen je rad „Fonetske specifičnosti govora Rožaja“ Dženise Mujević. Na dvadesetak stranica autorka s pravom ukazuje na činjenicu da je u pitanju govor koji dosad nije dijalektološki opisan te stoga nudi opis fonetskih osobina govora ovoga kraja.

Ipak, premda je autorkina početna namjera nesumnjivo dobra i korisna – opisivanje neopisanoga govora, ovđe ćemo ukazati na nedostatke pomenutoga opisa. Na to nas je podstakla upravo potreba da dati opis ne ostane bez naučne reakcije i potvrde, jer u nedostatku provjerljivih izvora neupućeni čitalac i loš opis može smatrati relevantnim. Stoga je cilj ovoga rada analiza metodološke, terminološke i interpretativne utemeljenosti ponuđenoga opisa rožajskoga govora.

Odnos prema postojećoj literaturi

Rad donosi više pogrešnih postavki u metodologiji i odnosu prema literaturi.

Mujević na više mjesta (str. 31, 36, 38, 45–46) polemički referira na stavove Mihaila Stevanovića (1933–1934) o istočnocrnogorskome dijalektu. Tako već u rezimeu čitamo: „Iako je Stevanović proučavao govor istočne Crne Gore, ipak se govor Rožaja znatno razlikuje od onoga što je izneseno u radu“ (Mujević, 2022: 31). Time se (pogrešno) implicira da je Stevanović svojom studijom o istočnocrnogorskome dijalektu obuhvatio i govor Rožaja, pa autorka ukazuje na netačnosti opisa. Situacija je ipak posve drukčija: Stevanović na drugoj stranici svoje studije donosi granice teritorije koju je obišao, a na 5. stranici daje i popis naselja koja je posetio. Iz toga je posve jasno da govor Rožaja nije obuhvaćen Stevanovićevim istočnocrnogorskim dijalektom. Činjenica da su Rožaje smještene na ševeroistoku Crne Gore ne podrazumijeva da rožajski govor pripada grupi govora koje je Stevanović nazvao istočnocrnogorskim.

U svojoj monografiji *Dijalektologija crnogorskoga jezika* Adnan Čirgić (2017: 74 i 141–143) rožajsko-petnjičko-bjelopoljsku granu izdvaja kao jednu od osam govornih grana u okviru jugoistočnih crnogorskih govora, donoseći sažeti popis zajedničkih crta ove oblasti. Autorka na dva mjesta u polemičkom tonu netačno interpretira Čirgićev tekst.

Naime, govoreći o alternantima jata u ovoj grani, Čirgić (2017: 141) piše:

Dugo jat dalo je u ovim govorima *ije*, a kratko jat *e*, npr. *Bijelo Polje – belopoljski*. Riječ je o autohtonu razvoju jata, a ne o sekundarnoj pojavi ekavizma. Današnji izuzeci tiču se novijih useljavanja iz unutrašnjosti Crne Gore. Oblici *voleo*, *boleo*, *belek*, *dole* nijesu jekavizmi nego su proizvod umekšavanja *l* ispred vokala prednjega reda pod uticajem albanskih govora.

Mujević (2022: 36) netačno citira posljednju rečenicu:

Čirgić u *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* navodi:

Oblici *voleo, boleo, belek, dole* nijesu jekavizmi nego su proizvod umekšavanja *l* ispred vokala prednjeg reda pod uticajem albanskih govora (Čirgić, 2017: 142).

Uz to dodaje komentar:

Ova tvrdnja se ne može smatrati potpuno tačnom za govor Rožaja jer, kao što je gore i navedeno, u govoru starijeg rožajskog stanovništva nema primjera *voleo*, već *voljeo*, nema *boleo*, već *boljeo*. U Rožajama se *dole* nikada ne javlja, već *dolje*.

Dijalektolozima i uopšte lingvistima ne može promaći razlika u dijakritičkim (nadrednim) znacima u zapisu Čirgića i Mujević. Naime, Čirgić nije ni tvrdio da se u Rožajama kaže *voleo, boleo, belek, dole*, niti je to mogao tvrditi u rečenici u kojoj raspravlja jesu li pomenuti oblici *jekavizmi* ili je u pitanju palatalizovano /l/ pred vokalima prednjega reda pod uticajem teritorijalno bliskih albanskih govora. Kako bi se uopšte ekavizmi mogli nazivati jekavizmima?! Problem je zapravo nastao usljed nestručnoga tumačenja zapisa. Naime, u savremenoj se dijalektološkoj i lingvističkoj literaturi, da bi se izbjeglo korišćenje digrama, fonem [lj] zapisuje kao *l̥* (s dijakritikom), jednako kao što se i fonem [nj] bilježi sa *ñ*.

Ovo posljednje važno je zbog sljedeće netačne ocjene Mujević (2022: 48): „Čirgić (2017) navodi da se u govoru Rožaja može čuti *kutni, okutnica* i drugi primjeri što se ne može potvrditi, jer se u rožajskom govoru redovno čuje *kutnji* umjesto kućni, kao i *okutnjica*.“ U ovome primjeru Mujević čak i ne navodi stranicu na kojoj se navodno nalazi tvrdnja. S druge strane, kod Čirgića (2017: 142) čitamo: „Oblici *kutñi, božitñi, okutñica; mlogo, mlozina, najamlik, guvno, obravnica, givnazija, diml̥ak, Daml̥an, kovč̥a/kofč̥a, tefsija* i sl. dio su opštega stanja jugoistočnih crnogorskih govora.“ Pažljivome oku neće promaći dijakritika u *ñ*, što znači da Čirgić napisao u oba slučaja nije napisao ništa drugo do ono što Mujević polemički nastoji dokazati – da se u Rožajama kaže *kutnji* i *okutnjica*.

Govoreći o poziciji ovoga govora u odnosu na okolne govore, Mujević (2022: 33) nekritički donosi zastarjelu klasifikaciju: „Govor Rožaja pripada, po Belićevoj (1973) i Ivićevoj (1956) klasifikaciji, zetsko-sjeničkom, odnosno zetsko-novopazarskom dijalektu, kako ga naziva Jovan Vuković (1963), što je

dosta široko.“ Tačno je da je Pavle Ivić datu skupinu govora prvobitno nazivao *zetsko-sjeničkom*, no objektivni dijalektolog ne smije zanemariti da je i sâm Ivić odustao od date nomenklature „zato što se pokazalo da Sjenica ne leži na području tog dijalekta“ (Milović, ur. 1984: 32) te ga kasnije imenuje kao *zetsko-lovcénski dijalekat* (Ivić, 1994: 191). O tome se autorka mogla obavijestiti i kod Čirgića (2017: 41), u knjizi koju selektivno koristi i s kojom neutemeljeno polemíše.

U nastavku se kritički osvrće na klasifikaciju koju predlaže Čirgić (2017), prema kojoj rožajski govor pripada rožajsko-petnjičko-bjelopoljskoj grupi:

što se ne može potvrditi jer se govor Rožaja ne može pripojiti ovom dijelu zbog specifičnih karakteristika govora i razlika u odnosu na govore koje je pripojio ovoj rožajsko-petnjičko-bjelopoljskoj grani. (Mujević, 2022: 33)

No nakon toga Mujević u čitavome radu ne donosi nijedan dokaz kojim bi mogla potvrditi svoju tvrdnju – ni koje su to „specifične karakteristike govora“ ni koje su to razlike u odnosu na druge govore grupe. Pri iznošenju ovakvih konstatacija valjalo bi imati u vidu da govori određene grupe nijesu identični, jer bi onda bio u pitanju jedan govor, te da manje razlike u okviru govora jedne grupe ne mogu biti važnije od većine zajedničkih crta. A sve osnovne odlike ove grupe koje bilježi Čirgić (2017: 141–143) potvrđene su u materijalu koji Mujević donosi u svome radu. Stoga njen komentar može pokazivati zabrinjavajući nivo nepoznavanja materije o kojoj govori ili zabrinjavajuće tragove ideološkoga odnosa prema literaturi (na što može upućivati i formulacija o rožajskome govoru kao „dijelu crnogorskoga dijalekta“ (Mujević, 2022: 31)).

U datome članku nalazimo i brojna druga upitna mjesta, prije svega u pristupu istraživanju, ali i lingvističkoj interpretaciji.

Pristup dijalektološkome opisu

Na samome početku Mujević (2022: 32) svoje istraživačko polje postulira ovako:

Na teritoriji opštine Rožaje ima dvadeset i pet sela čiji se govor u nijansama međusobno razlikuje, najčešće u nekim arhaičnim riječima i upotrebi sonanta / ili u akcentovanju pojedinih riječi, ali to ne predstavlja nešto čemu bi se posebno pridavala pažnja jer je to u suštini isto. Razlike između ovih ruralnih područja ogledaju se i u frazeologizmima, gdje isti imaju različita i približno slična značenja. Međutim, ni to nije nešto čemu bi se pridavala neka posebna pažnja i interesovanje jer je razlika u nijansama.

Ovakav pristup mogao bi objasniti prethodni paušalni odnos prema literaturi i metodološkim postavkama, jer svi koji se bave ili koji se nastoje baviti dijalektologijom znaju da je opisivanje konkretnih izoglosa, preciznih granica između pojedinačnih oblika riječi, akcenata, fonetskih osobenosti ili drugih jezičkih pojava, jedan od osnovnih ciljeva ove discipline. Takvi minuciozni opisi, između ostaloga, omogućavaju kreiranje dijalektoloških atlasa. Stoga razlike u govoru između pojedinih naselja za lingviste ni u kom slučaju nijesu „u suštini isto“, a razlika u nijansama (na svim strukturnim nivoima) ključna je za valjani dijalektološki opis. Ovakva se neutemeljena konstatacija o značaju razlika među govornicima može pripisati i nedovoljnome iskustvu autorke u oblasti dijalektologije, ali i biti posljedica lošega mentorskoga pristupa. No ovde je s aspekta pristupa interpretaciji jezičkih činjenica zanimljivo primijetiti još nešto: Mujević minimalizira značaj razlika među govorima lokaliteta rožajnskoga kraja, ali maksimizira razlike u okviru rožajsko-petnjičko-bjelopoljske grupe, iako je u pitanju isti odnos.

Interpretacija jezičkih datosti

U radu nailazimo i na brojne pogrešne stručne i naučne interpretacije, počev od nerazlikovanja nivoa jezičke strukture, konkretno nerazlikovanja morfologije i fonologije. Tako razlike u morfološkim paradigmama Mujević (2022: 40) predstavlja kao „fonetske“ alternacije: npr. oblik *bideš* tumači kao „zamjenu jednog vokala drugim vokalom“, a u nastavku oblik *bidneš* objašnjava kao „umetanje sonanta *n*“:

Ovakvo umetanje može se sresti i kod drugih glagola u futuru II: *budem radio – radadnem, budem pričao – pričadnem*. Isti je slučaj i kod drugih glagola: *imadnem, padadne, idadne, davadne* i ostali primjeri. Kod futura II imamo svođenje sa složenog na prosti oblik i izmjenu u obliku, dodavanjem nastavka *-adnem/ -dnem* na korijen riječi. Zamjenu vokala imamo i u riječi *matika*.

Oblik *bidnem* tretira se u radu više puta sa standardološkoga aspekta kao nepravilan, što je neprihvatljivo za studiju koja pledira biti dijalektološka. Govori ne nastaju od standarda niti u odnosu na standardni varijetet da bi se s njime poredili. Takav pristup, iako pogrešan, nije neuobičajen, a rezultat je tradicionalističkoga odnosa prema standardu i dijalektima u Crnoj Gori, ali i šire.

Allegro-oblici tumače se pogrešno kao haplologije: *hoćeš – hoj, možeš – moš, nećeš – nej, makni se – makse...* Kao haplologija (redukcija jednoga od dva uzastopna ista sloga) posve se neutemeljeno interpretira i *is* od *ići*, *naj* od *naći* i *stij*

od *stići* (Mujević, 2022: 40). Identična alternacija *ć – j*, ali u imenici *noć – noj*, na drugome mjestu pojašnjava se time što prednjonepčano *ć* biva zamijenjeno drugim glasom kad se nađe u finalnoj poziciji (Mujević, 2022: 47).

Pitanje *đe hoj > đôj* određuje se kao upitni uzvik, ali se to, nedosljedno, ne primjenjuje i na *hoćeš li > holj* i druge slične primjere (Mujević, 2022: 40).

I sâm fonološki opis interpretiran je neadekvatno, uz brojne greške i nedosljednosti.

Tačke 2.2.2. i 2.2.5. u datome radu govore o prozodijski (djelimično i gramatički) istoj grupi riječi uz drugačiju analizu: „Do regresivne asimilacije dolazi i kada se na finalnoj poziciji nađe vokalska sekvenca *eo*. To pokazuju sljedeći primjeri: *video – vido, uzeo – uzo* itd.“ Upor.: „U govoru Rožaja vokalska sekvenca *eo* je očuvana u sljedećim primjerima: *věseo, dēbeo, ōteo, pōčeo*.“ Bez preciznoga pojašnjenja ovakve informacije djeluju površno i nepouzđano.

Naučno su neadekvatna i sljedeća zapažanja: „Konsonant *h* se nikada ne jednači sa sonantom *v*“ (Mujević, 2022: 41) – fonologija ne poznaje takvo jednačenje; zbirna imenica *deca* (singularia tantum) tretira se kao množina imenice *dijete* (Mujević, 2022: 37); analogija u 3. licu množine prezenta u oblicima *peču, vuču* objašnjava se pogrešno kao odstupanje od palatalizacije (Mujević, 2022: 46).

Desonorizacija finalnih zvučnih konsonanata jedna je od tipičnih crta govora muslimanskoga stanovništva (cf. Čirgić 2017: 142). Mujević (2022: 47) ovu alternaciju sužava na velar *g* i oneobičava sljedećom konstatacijom: „Zadnjonepčani konsonant *g* i prednjonepčani *ć* često bivaju zamijenjeni nekim drugim glasom kada se nađu u finalnoj poziciji.

a) Kada se *g* nađe na finalnoj poziciji u riječi:

vrâg – vrâk

prâg – prâk. (...).“.

Ovim povodom valja primijetiti da je Mujević (2022: 37), polemišući s onim što Čirgić nije rekao, Čirgićevo desonorizovano *belek* (biljeg) zapisala kao *bêljeg*, što je u koliziji i s primjerima *vrâk, prâk* koje sama navodi nakon deset stranica.

U vezi s jednačenjem po zvučnosti zapisuje: „Kod jednačenja po zvučnosti javljaju se odstupanja ispred suglasničkog skupa *-ski*: *gracki, ljucki, gospocki, seocki*“ (Mujević, 2022: 48), pri čemu su u primjeru *seoski* i nije u pitanju jednačenje po zvučnosti, već prelazak frikativa u afrikatu, uslovljen analogijom prema pridjevu *gracki*.

Neosnovano raspravljajući sa Stevanovićem, Mujević (2022: 36) ustvrđuje da u govoru Rožaja „svako kratko *jat* je dosljedno zamijenjeno sa *e*“, dok na strani 45 piše:

U govoru Rožaja nije izvršeno novo jotovanje ali su prisutni oblici *de*, *neđe* i *svuđe*, kao i neki posebni oblici, pa se čuje *pušćiti*, *namešćiti* itd. Ovu grupu *šć* srećemo u svim oblicima pomoćnog glagola htjeti: *šćeo*, *šćela*, *šćelo*,

pa je upitno je li u početnoj tezi neadekvatno uopšten načelni stav ili treba tražiti kakvo drugo objašnjenje. Pritom u radu bilježi i primjer *vunjenijem* (Mujević, 2022: 37), u kojemu se javlja jekavska jotacija, i to sekundarno *jat*, što bi moralo zahtijevati poseban osvrt.

U istome segmentu, opisujući u kojim se padežima javljaju duži oblici pridjevsko-zamjeničke promjene, Mujević (2022: 37) navodi i genitiv množine, bez ijednoga genitivnog primjera iz korpusa. Na strani 39 nalazimo oblik *nakija vragova*, pa je nejasno koji je nastavak genitiva množine u pridjevsko-zamjeničkoj paradigmi rožajskoga govora: *-ijih* ili *-ija*.

Paradigma imenice *dijete* (Mujević, 2022: 37) navodi se kao specifičnost, a u pitanju je zapravo pravilna smjena ijekavsko-ekavskih oblika u zavisnosti od dužine sloga s *jatom*. Primjeri u infinitivu na 36. stranici navode se dosljedno sa cjelovitim nastavkom *-ti* (*trpeti*, *meriti*, *ižesti*, *besneti*, *obećati*...), što je u suprotnosti s prethodno komentarisanim oblicima *iš* od *ići*, *nâj* od *naći* i dr., ali i primjerima sa str. 37 *grijat*, *vijat*, *sijat*, *smijat*.

Suprotstavljeni su i zapisi:

Na cijeloj teritoriji Rožaja zabilježeno je i odstupanje kod superlativa, odnosno superlativnog prefiksa *naj-*, vokal *a* ide u pravcu napregnutog *i*, i to u primjerima *nijbolji*, *nijgori*, *nijdosadniji*, *nijmladi*, *nijdalji*, *nijlepši* (Mujević, 2022: 34)

i:

Sonant *j* se ne piše i ne izgovara u grupama *iji* kod komparacije pridjeva, odnosno kod superlativa: *najmili*, *najvredni*, *najmudri* itd. (Mujević, 2022: 42),

te ostaje nejasan fonološki lik superlativnoga prefiksa i sažima li se sufiks ili ne.

Zaključak

Analiza članka „Fonetske specifičnosti govora Rožaja“ pokazala je da ponuđeni opis nije metodološki ni interpretativno utemeljen na način koji bi ga učinio pouzdanim dijalektološkim izvorom. U radu se uočava niz sistemskih propusta

koji se ne mogu svesti na pojedinačne omaške, već ukazuju na nerazumijevanje osnovnih principa dijalektološke analize, savremene lingvističke notacije i odnosa između pojedinih nivoa jezičke strukture.

S obzirom na to da rožajski govor predstavlja važan i još uvijek nedovoljno izučen segment crnogorskoga dijalekatskog prostora, potreba za njegovim temeljitim i metodološki dosljednim opisom ostaje neupitna. Ovaj kritički osvrt ima za cilj da ukaže na nužnost strožih naučnih kriterijuma u dijalektološkim istraživanjima i da podstakne budući rad koji će se zasnivati na preciznoj terenskoj građi, jasno definisanom teorijskom okviru i korektnom, svakako kritičkom ali nekontradiktornom, odnosu prema postojećoj literaturi.

Literatura

1. Čirgić, A. (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
2. Ivić, P. (1994). *Srpskohrvatski dijalekti: Njihova struktura i razvoj. Prva knjiga Opšta razmatranja i štokavsko narečje*. (S njemačkog prevela Pavica Mrazović). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
3. Kapović, M. (2023). *Uvod u fonologiju*. Zagreb: Sandorf.
4. Milović, J. M., ur. (1984). *Crnogorski govori: rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju* (radovi sa naučnog skupa). Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
5. Mujević, Dž. (2022). Fonetske specifičnosti govora Rožaja. *Vaspitanje i obrazovanje*, XLVII, 3, str. 31–50.
6. Stevanović, M. (1933–1934). Istočnocrnogorski dijalekat. *Južnoslovenski filolog*, XIII. Beograd: Srpska akademija nauka, str. 1–128.

INADEQUATE DESCRIPTION OF ROŽAJE DIALECT

Abstract

This paper offers a critical review of the article “Phonetic Specificities of Rožaje Speech” by Dženisa Mujević, published in *Vaspitanje i obrazovanje* (2022). Proceeding from the fact that the Rožaje dialect has not yet been sufficiently described in dialectological research, the paper challenges the claims and methodological procedures employed in the analysed study, pointing to a series of erroneous assumptions, inaccurate citations, inconsistent and terminologically inadequate interpretations of linguistic data, as well as an inappropriate treatment of relevant dialectological literature. The analysis demonstrates that dialectological phenomena in the contested study are frequently misinterpreted or explained in mutually contradictory ways, thereby calling into question the reliability of the proposed description of the Rožaje dialect. In conclusion, the paper emphasizes the necessity of precise, methodologically sound, and literature-based dialectological research that could serve as a reliable source for future studies.

Keywords: *Rožaje dialect, dialectology, phonetic transcription, methodology of dialectological description, Montenegrin language.*

Muamera ŠUTKOVIĆ¹

UPOTREBA VJEŠTAČKE INTELIGENCIJE (AI) U NASTAVI I NJEN UTICAJ NA KREATIVNOST I MOTIVACIJU UČENIKA

Rezime

Rad istražuje upotrebu alata vještačke inteligencije (AI) u nastavi i njihov uticaj na kreativnost učenika. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 218 nastavnika iz cijele Crne Gore i 106 učenika – od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole. Rezultati pokazuju složenu prirodu odnosa između AI tehnologija i kreativnosti u obrazovnom kontekstu. Dok neki nastavnici iskazuju zabrinutost zbog mogućeg smanjenja kreativnosti kod učenika, drugi prepoznaju potencijal AI alata za podsticanje inovativnih pristupa učenju. Učenici, generalno, pokazuju pozitivne stavove prema korišćenju AI, posebno u kontekstu povećane motivacije i angažovanja. Istraživanje dokumentuje postojanje značajnog generacijskog jaza: 91,5% učenika koristi AI nasuprot 50,9% nastavnika. Rad ukazuje na potrebu za promišljenom integracijom AI tehnologija u nastavu, uz istovremeno očuvanje i podsticanje kreativnih sposobnosti učenika.

Ključne riječi: *vještačka inteligencija, kreativnost, nastava, digitalno obrazovanje, motivacija učenika.*

¹ Mr Muamera Šutković, profesorica razredne nastave u JU OŠ „Donja Lovnica“, Rožaje, Crna Gora.

Uvod

Vještačka inteligencija (AI) predstavlja jednu od najznačajnijih tehnoloških revolucija 21. vijeka, koja fundamentalno mijenja način života, rada i učenja. Kako navode Jelisaveta Šafranj, Marina Katić i Jelena Zivlak, profesorice engleskog jezika (2023), „primjena vještačke inteligencije u učenju jezika počela je inteligentnim sistemom podučavanja (*Intelligent Tutoring Systems – ITS*) odnosno nagovještajem personalizovanog učenja“. Prethodna konstatacija ukazuje na to da je obrazovanje među prvim oblastima koje su prepoznale potencijal AI tehnologija.

Savremeni obrazovni sistem suočava se sa izazovom integracije AI alata u nastavni proces, pri čemu se posebno postavlja pitanje njihovog uticaja na kreativnost učenika. Kreativnost se smatra jednom od ključnih kompetencija 21. vijeka, a njena veza sa tehnologijama postaje sve kompleksnija. U tom kontekstu, Ministarstvo obrazovanja Sjedinjenih Američkih Država (U. S. Department of Education, 2023: 21) ukazuje na potrebu transformacije obrazovnih pristupa – „od fiksiranih zadataka do aktivnih, otvorenih i kreativnih zadataka“, naglašavajući da su AI modeli istorijski bolji kod zatvorenih zadataka, poput rješavanja matematičkih problema ili logičkih zadataka.

Obrazovni sistem Crne Gore, kao i većina sistema u regionu, nalazi se u fazi tranzicije prema digitalnom obrazovanju. Regionalna iskustva mogu biti od koristi za oblikovanje domaćih politika. Republika Srbija, primjera radi, usvojila je *Strategiju razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine* (2020), u kojoj se vještačka inteligencija definiše kao sistem koji „pokazuje razumno, inteligentno, ponašanje na osnovu analize svog okruženja i donosi odluke sa određenim stepenom autonomije da ostvari konkretne ciljeve“. Širina ove definicije, koja naglašava sposobnost AI sistema da analiziraju okruženje i donose autonomne odluke, ukazuje na raznovrstan spektar mogućih primjena u obrazovanju, i to od personalizacije učenja do automatizovane evaluacije znanja.

Teorijski okvir ovog istraživanja oslanja se na konstruktivističku teoriju učenja, koja naglašava aktivnu ulogu učenika u konstruisanju znanja. Kako navode Aravantinos i saradnici (2024), „konstruktivizam je bio još jedna kategorija koja se istakla kao teorija koja podržava aktivno učešće učenika u konstruisanju znanja“. Konstruktivistički pristup je posebno relevantan za razumijevanje kako AI može podržati kreativne procese učenja.

Teorijski okvir

Definicija i evolucija AI u nastavi

Vještačka inteligencija u obrazovanju prošla je kroz značajnu evoluciju. Šafranj, Katić i Zivlak (2023) navode da su „rane verzije inteligentnog sistema podučavanja predstavljale računarske sisteme učenja koji su pokušali da se prilagode potrebama studenata“ (2023: 3). Međutim, rani sistemi imali su značajna ograničenja. Kako se ističe u istom radu (Šafranj, Katić i Zivlak, 2023), „američki Stanford univerzitet objavio je ‘100-godišnji izveštaj o veštačkoj inteligenciji’ 2016. godine u kome se navodi nekoliko činjenica u vezi sa učenjem jezika, odnosno da su na samom početku uočene ograničene mogućnosti njene primene zbog ograničene sposobnosti da promoviše duboko učenje u inteligentnom sistemu podučavanja“ (Šafranj, Katić i Zivlak, 2023: 3). Ključna razlika između prethodnih i savremenih pristupa leži u sofisticiranosti tehnologija. Šafranj, Katić i Zivlak (2023) objašnjavaju da „glavna razlika u pristupu pre nekoliko decenija i sada je u tome što su se u prošlosti IKT uveliko oslanjale na mehaničko učenje (*rotelearning*) ugrađeno u učenje uz pomoć računara, dok je današnja primena veštačke inteligencije daleko sofisticiranija“.

Kreativnost u kontekstu AI

Kreativnost predstavlja složen kognitivni proces koji obuhvata sposobnost generisanja novih, originalnih i korisnih ideja. U kontekstu AI kreativnost se može posmatrati kroz različite perspektive. Li, Tolosa, Ečeverija i Markez (2025) navode da „vještačka kreativnost uključuje AI sisteme koji generišu novi sadržaj, poput slika i priča, koristeći generativne suparničke mreže (GANs) i autoregresivne modele, sa istaknutim primjerima kao što su OpenAI-jev DALL-E i GPT-4o, Claude 3.5 i PaLM 2“. Međutim, postavlja se pitanje da li AI sistemi mogu istinski biti kreativni ili samo simuliraju kreativnost. Popović-Bugarin (2012) navodi da „u nekim slučajevima inteligencija može uključiti dodatne karakteristike: kreativnost, osobenost (*personality*), karakter, znanje ili mudrost“.

Personalizacija učenja kroz AI

Jedan od ključnih doprinosa AI u obrazovanju je omogućavanje personalizovanog učenja. Šafranj, Katić i Zivlak (2023) ističu da „uz ovakav napredak, veštačka inteligencija pruža velike mogućnosti za promociju prilagođenog učenja (*customizedlearning*)“. Personalizacija učenja kroz AI omogućava studentima da „biraju svoj put učenja i tempo“, kako navode Šafranj, Katić i Zivlak (2023: 6). Navedena autonomija u učenju može imati značajan uticaj na kreativnost, jer omogućava učenicima da istražuju različite načine rješavanja problema i izražavanja svojih ideja.

Gamifikacija kao kreativni pristup

Gamifikacija predstavlja jedan od najinteresantnijih pristupa korišćenja AI u nastavi. Šafranjan, Katić i Zivlak (2023: 6) navode da se „Duolingo smatra popularnijim alatom za učenje u poređenju sa Busuom ili Memrise, jer koristi računarske igre u učenju stranih jezika (*gamification and language learning*)“. Gamifikacijski pristup može značajno uticati na kreativnost jer „Duolingo platforma ima potencijal da unapredi motivaciju za učenje izgradnjom konkurentnog okruženja za učenje i postavljanjem učenika u zajednicu koja uči“ (Šafranjan, Katić i Zivlak, 2023: 6).

Metodologija učenja i kreativno pristupanje

Razvoj učenja uslovljavanjem (*reinforcement learning*), kao prirodni nusprodukt poboljšanih algoritama, omogućio je napredak u razumijevanju različitih aspekata učenja jezika — prediktivne analize, gramatičkih pravila i učestalosti upotrebe. Pritom, AI sistemi nastoje da repliciraju ljudsko rezonovanje (Šafranjan, Katić i Zivlak, 2023: 6).

Metodologija istraživanja

Uzorak i postupak

Istraživanje je sprovedeno na ukupno 324 učesnika, od čega je 218 nastavnika iz cijele Crne Gore i 106 učenika – od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole. Korišćena je deskriptivna metodologija sa anketnim upitnicima kao osnovnim instrumentom za prikupljanje podataka.

Uzorak nastavnika karakteriše značajna zastupljenost ženskog pola (84,4%, $n = 184$), što je u skladu sa globalnim trendovima feminizacije nastavničke profesije. Kada je u pitanju radno iskustvo, 36,7% nastavnika ($n = 80$) ima više od 21 godinu radnog iskustva, što ukazuje na iskusan kadar, dok 31,7% ($n = 69$) pripada kategoriji nastavnika sa 11–20 godina iskustva.

Tabela 1. Demografske karakteristike uzorka

Kategorija	Nastavnici	Procenat	Učenici	Procenat
Muški	32	14,7%	33	31,1%
Ženski	184	84,4%	71	67,0%
Ne želi se izjasniti	2	0,9%	2	1,9%
Ukupno	218	100%	106	100%

Uzorak učenika je uravnoteženiji po pitanju pola: 33 učenika (31,1%) i 71 učenica (67%), sa najvećom zastupljenošću učenika 7. i 8. razreda osnovne

škole (50%, $n = 53$). Struktura uzorka omogućava analizu stavova i iskustava različitih generacija u obrazovnom sistemu.

Struktura nastavničkih profila

Analiza predmeta koje nastavnici predaju pokazuje raznovrsnost obrazovnog kadra. Najveći dio uzorka čine nastavnici razredne nastave ($n = 58$, 31%), što je razumljivo s obzirom na to da oni pokrivaju multiple predmete u osnovnom obrazovanju. Značajnu zastupljenost imaju i nastavnici engleskog jezika ($n = 19$, 10,2%), što odražava rastući značaj stranog jezika u obrazovnom sistemu.

Nastavnici prirodnih nauka (matematika, fizika, hemija, biologija) čine ukupno 18,7% uzorka ($n = 35$), dok su nastavnici crnogorskog – srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika i književnosti zastupljeni sa 9,6% ($n = 18$). Raznolikost nastavničkih profila u uzorku omogućava sagledavanje upotrebe AI alata iz ugla različitih nastavnih oblasti.

Učeničke preferencije u vezi s nastavnim oblastima

Analiza omiljenih predmeta učenika otkriva dominaciju humanističkih i prirodnih nauka. Engleski jezik se izdvaja kao omiljeni predmet (navođen od 16 učenika), što ukazuje na prepoznavanje njegovog značaja u globalnom kontekstu. Crnogorski jezik i književnost, kao maternji jezik, takođe ima visoku poziciju sa 14 navoda.

Prirodne nauke pokazuju značajnu popularnost – matematika je navedena osam puta, biologija šest, dok fizika i hemija imaju manju zastupljenost. Fizičko vaspitanje, kao predmet koji omogućava drugačiji vid izražavanja i kreativnosti, navelo je 10 učenika. Vrijedno je pomenuti prisustvo informatike među omiljenim predmetima (četiri navoda), što može ukazivati na prirodno interesovanje učenika za tehnologije.

Instrumenti istraživanja

Za potrebe ovog istraživanja osmišljena su dva anketna upitnika:

1. *Anketni upitnik za nastavnike*, koji se sastojao od četiri dijela:
 - Opšti podaci (pol, godine radnog iskustva, nivo obrazovanja, predmet)
 - Upotreba AI alata u nastavi
 - Uticaj na učenike
 - Stavovi i potrebe
2. *Anketni upitnik za učenike*, koji se sastojao od četiri dijela:
 - Osnovne informacije (pol, razred, omiljeni predmeti)
 - Iskustvo sa AI alatima
 - Motivacija i kreativnost
 - Mišljenje i stavovi

Etička razmatranja

Istraživanje je sprovedeno u skladu sa etičkim principima, pri čemu je obezbeđena anonimnost svih učesnika. Učenici mlađi od 18 godina učestvovali su uz saglasnost roditelja ili staratelja.

Pregled literature

U međunarodnoj literaturi uočljiv je porast interesovanja za primjenu AI u obrazovanju. Li, Tolosa, Echeverria i Marquez, naučnici iz oblasti računarstva i hemijskog inženjerstva (2025: 2) navode da „nedavni podaci ukazuju da približno 40% organizacija prijavljuje značajnu vrijednost od implementacije AI u procesima učenja, dok drugih 40% prijavljuje umjerenu vrijednost sa rastućim uticajem AI u obrazovnim kontekstima“. Statistički podaci pokazuju značajne razlike u implementaciji AI između različitih regiona. Pomenuti autori navode da „približno 47% akademskih institucija u zemljama sa visokim prihodima implementiralo je alate zasnovane na AI do 2023. godine, dok je samo 8% implementiralo alate zasnovane na AI u zemljama sa niskim prihodima.“

Istraživanja pokazuju mješovite rezultate kada je u pitanju uticaj AI na kreativnost. Aravantinos i saradnici (2024: 6) navode da su „nove alate za podršku učenicima dizajnirali, razvili i testirali, a postojeće su evaluirali. Fokus je bio na različitim kognitivnim oblastima, kao što je korišćenje muzičkih programa za poboljšanje kreativnosti“. Konkretni primjeri upotrebe AI alata za kreativnost uključuju muzičke aplikacije. Oni navode da je „Choi evaluirao muzički program *DoodleBach* za pomoć učenicima u kreiranju muzičkih kompozicija“.

Stavovi nastavnika prema AI u nastavi su podijeljeni. Većina nastavnika smatra da će AI alati smanjiti kreativnost kod učenika, negativno uticati na socijalne vještine i međuvršnjačke odnose, smanjiti nacionalne vrijednosti i izazvati lijenost. Istovremeno, isti autori prepoznaju da AI alati mogu imati kognitivni uticaj kroz podršku učenju, olakšavanje nastave i poboljšanje akademskog uspjeha (Erol i Erol, 2024: 433).

U regionalnom kontekstu, Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji (2020: 27) navodi „sve veću multidisciplinarnost u odnosu na klasične podjele zanimanja i oblasti kompetencija, a posebno povezivanje znanja i vještina iz društveno-humanističkog i umjetničkog polja sa znanjima i vještinama iz prirodno-matematičkog i tehničko-tehnološkog polja“. Navedeno ukazuje na potencijal AI da podstiče kreativnost kroz multidisciplinarni pristup.

Afektivni aspekti učenja predstavljaju važan, ali često zanemaren aspekt AI u obrazovanju. Šafran, Katić i Zivlak (2023) navode da „istraživanje veštačke inteligencije se prvenstveno usmerilo na kognitivnu obradu jezika, jer je integrisanje afektivnih aspekata u proces učenja veoma veliki izazov“. Budućnost

AI u obrazovanju ukazuje na potrebu za sveobuhvatnim pristupom koji neće obuhvatiti samo kognitivne, već i afektivne aspekte nastave. Buduća istraživanja u ovoj oblasti biće usmjerena ka pronalaženju optimalnih načina za integrisanje AI alata, poput mašinskog prevoda, proširene stvarnosti i aplikacija virtuelne stvarnosti, u postojeću nastavnu praksu (Šafran, Katić i Zivlak, 2023: 8).

Rezultati i diskusija

Poznavanje i korišćenje AI alata

Kod učenika: Rezultati pokazuju izuzetno visok nivo svjesnosti učenika o postojanju AI alata – čak 87,7% učenika ($n = 93$) izjavljuje da zna šta su alati vještačke inteligencije, dok samo 6,6% ($n = 7$) nije sigurno. Navedeni podatak je posebno značajan jer ukazuje na to da su AI alati već postali dio svakodnevnog iskustva mladih ljudi, što je u skladu sa nalazima Li, Tolosa, Ečeverija i Marquez (2025). Praktična upotreba AI alata kod učenika je još impresivnija – 91,5% učenika ($n = 97$) je koristilo neki AI alat, što predstavlja gotovo univerzalni prodor i zastupljenost ove tehnologije među mladima. Najčešće korišćeni alat je ChatGPT, koji dominira u odgovorima učenika, dok se Duolingo, Canva i Grammarly pominju značajno rjeđe.

Kod nastavnika: Među nastavnicima je situacija drugačija: 50,9% nastavnika ($n = 111$) koristilo je AI alate u svojoj nastavnoj praksi, dok ih 28,4% ($n = 62$) ne koristi uopšte, a 19,7% ($n = 43$) planira da ih koristi u budućnosti. Navedeni podatak ukazuje na postojanje „digitalnog jaza“ između nastavnika i učenika, što je u skladu sa regionalnim istraživanjima koja pokazuju sporiju adopciju novih tehnologija u obrazovnim sistemima (Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji, 2020).

Tabela 2. Korelacija između godina iskustva i korišćenja AI alata

Godine iskustva	Ukupno	Koristi AI	Procenat korišćenja
0–5 godina	31	19	61,3%
6–10 godina	35	20	57,1%
11–20 godina	69	33	47,8%
21+ godina	80	34	42,5%

Nastavnici koji koriste AI alate, najčešće ih koriste za kreiranje kvizova i testova (25,7%, $n = 56$) i pripremu nastavnih materijala (23,9%, $n = 52$). Međutim, značajno je da samo 3,7% nastavnika ($n = 8$) koristi AI alate za individualizaciju

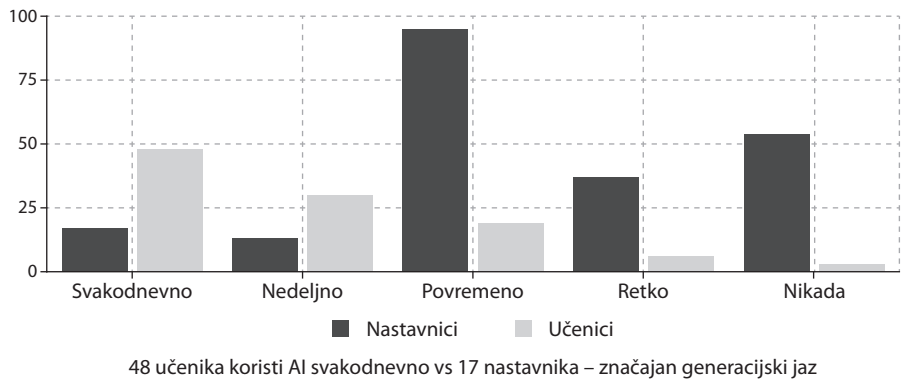
nastave, što predstavlja propuštenu priliku s obzirom na potencijal ovih alata za personalizovano učenje. Kako navode Šafranj, Katić i Zivlak (2023), „uz ovakav napredak, veštačka inteligencija pruža velike mogućnosti za promociju prilagođenog učenja“ (Šafranj, Katić i Zivlak, 2023: 4 i 5). Vizuelni prikaz svih svrha korišćenja AI alata kod nastavnika dat je u prilogu D.

Tabela 3. Svrhe korišćenja AI alata kod nastavnika

Svrha	Broj nastavnika	Procenat od ukupnog uzorka
Kreiranje kvizova i testova	56	25,7%
Priprema nastavnih materijala	52	23,9%
Podrška učenicima pri učenju	26	11,9%
Individualizacija nastave	8	3,7%
Procjena učeničkog znanja	7	3,2%
Ne koristi uopšte	62	28,4%

Frekvencija korišćenja

Analiza frekvencije korišćenja AI alata kod nastavnika pokazuje da 43,6% ($n = 95$) koristi ove alate povremeno, dok 24,8% ($n = 54$) ih uopšte ne koristi. Samo 7,8% nastavnika ($n = 17$) koristi AI alate svakodnevno, što ukazuje na to da ova tehnologija još uvijek nije postala integralni dio nastavničke prakse. Nasuprot tome, učenici pokazuju značajno višu frekvenciju korišćenja – 45,3% učenika ($n = 48$) koristi AI alate svakodnevno, dok 28,3% ($n = 30$) koristi ih na nedjeljnom nivou. Navedeni izraziti kontrast potvrđuje postojanje generacijskog jaza u pristupu AI tehnologijama. Detaljniji prikaz korelacije između godina iskustva nastavnika i sklonosti korišćenju AI alata prikazan je u prilogu A.

Grafik 1. Frekvencija korišćenja AI alata – nastavnici u odnosu na učenike

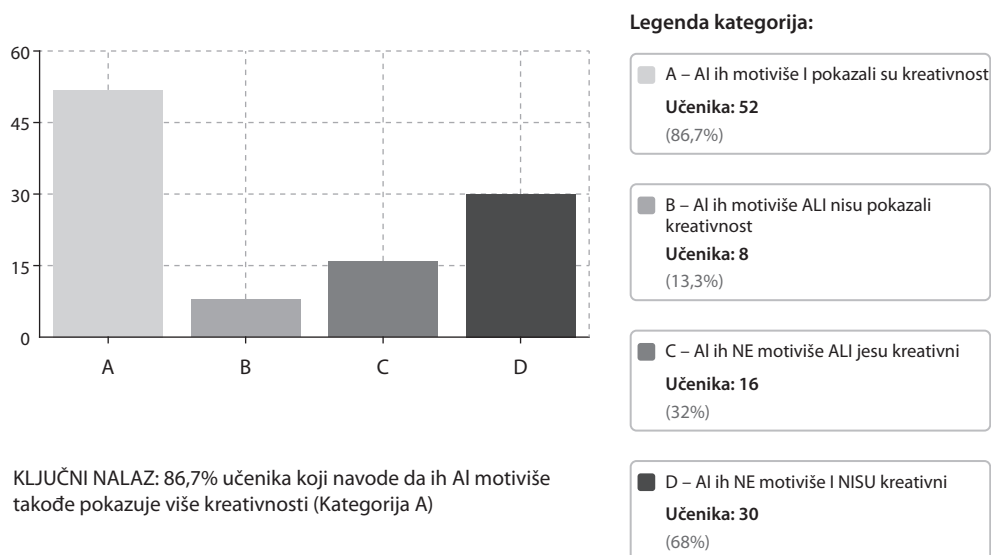
Grafik 1 prikazuje značajnu razliku u frekvenciji korišćenja AI alata između nastavnika i učenika, što dodatno ilustruje generacijski jaz u pristupu obrazovnim tehnologijama (prilog A).

Uticaj na motivaciju učenika Percepcija nastavnika

Rezultati pokazuju da 41,7% nastavnika ($n = 91$) primjećuje pozitivne promjene u motivaciji učenika kada se koriste AI alati, dok samo 5,0% ($n = 11$) bilježi negativne promjene. Međutim, značajan je procenat nastavnika (34,9%, $n = 76$) koji ne mogu da procijene uticaj, što može ukazivati na nedovoljno sistematsko praćenje efekata primjene AI alata.

Motivacija iz perspektive učenika

Kod učenika, rezultati su još pozitivniji: 74,5% učenika ($n = 79$) smatra da je zanimljivije učiti kada se koriste digitalni ili AI alati (40 učenika kaže „mnogo zanimljivije“, 39 „malo zanimljivije“). Čak 56,6% učenika ($n = 60$) izjavljuje da ih AI alati motivišu da više uče ili se više trude. Navedeni nalaz je u skladu sa teorijskim pristupima koji naglašavaju motivacijski potencijal interaktivnih tehnologija u nastavi (Aravantinos i saradnici, 2024).

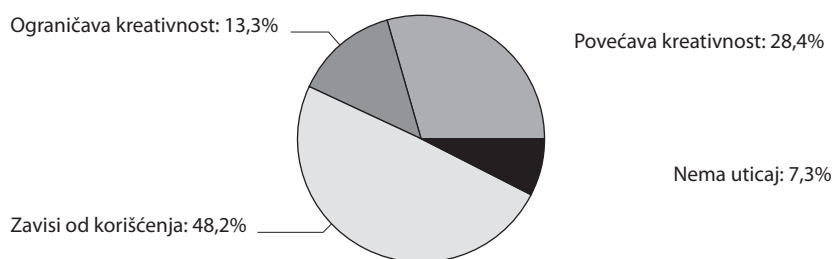

Grafik 2. Motivacija učenika pri korišćenju AI alata

Detaljni prikaz motivacije učenika dat je u grafiku 2, koji prikazuje distribuciju odgovora učenika o tome koliko im je zanimljivije učiti uz AI alate (prilog C).

Uticaj na kreativnost

Stavovi nastavnika: Pitanje uticaja AI alata na kreativnost učenika pokazuje složenost ovog fenomena. Među nastavnicima, 48,2% ($n = 105$) smatra da uticaj zavisi od načina korišćenja, što ukazuje na svijest o kompleksnosti odnosa između tehnologije i kreativnosti. Da AI povećava kreativnost, vjeruje 28,4% nastavnika ($n = 62$), dok 13,3% ($n = 29$) smatra da je ograničavaju. Podjela u stavovima nastavnika reflektuje širu akademsku debatu o AI i kreativnosti. Kako navode Li, Tolosa, Ečeverija i Markez (2025), „vještačka kreativnost uključuje AI sisteme koji stvaraju nov sadržaj, poput slika i priča, koristeći generativne suparničke mreže (GANs) i autoregresivne modele“, što nameće pitanje mogu li AI sistemi istinski podržati kreativnost ili je samo simuliraju.

48,2% nastavnika smatra da uticaj zavisi od načina korišćenja

Grafik 3. Stavovi nastavnika o uticaju AI na kreativnost

Iskustvo učenika: Učenici imaju pozitivniji stav prema uticaju AI alata na kreativnost: 64,2% ($n = 68$) izjavljuje da je imalo priliku da pokaže više kreativnosti zahvaljujući korišćenju AI alata, dok 22,6% ($n = 24$) smatra da su djelimično imali takvu priliku. Navedeni nalaz sugerise da učenici percipiraju AI alate kao kreativne pomoćnike, a ne kao ograničavajuće faktore.

Tabela 4. Načini korišćenja AI alata kod učenika

Način korišćenja	Broj učenika	Procenat od ukupnog uzorka
Učenje novih stvari	60	56,6%
Pisanje sastava/odgovaranje	39	36,8%
Rješavanje školskih zadataka	34	32,1%
Eksperimentisanje	33	31,1%
Nije koristilo	7	6,6%

Analiza načina korišćenja AI alata kod učenika pokazuje da ih najčešće koriste za učenje novih sadržaja (56,6%, $n = 60$), pisanje sastava ili odgovaranje na pitanja (36,8%, $n = 39$), rješavanje školskih zadataka (32,1%, $n = 34$) i eksperimentisanje (31,1%, $n = 33$). Spektr korišćenja ukazuje na to da učenici prepoznaju AI alate kao multifunkcionalne pomoćnike u obrazovnom procesu. Analiza distribucije korišćenja AI alata i percepcije kreativnosti kroz različite razrede učenika prikazana je u prilogu B.

Percepcija nastavnika o reakcijama učenika

Kvalitativna analiza odgovora nastavnika na pitanje o tome kako učenici reaguju na upotrebu AI alata pokazuje pretežno pozitivne reakcije. Analiza 161 odgovora otkriva dominaciju pozitivnih deskriptora.

Tabela 5. *Reakcije učenika na AI alate prema percepciji nastavnika*

Tip reakcije	Broj odgovora	Procenat	Najčešći deskriptori
Pozitivne reakcije	138	85,7%	zainteresovano, pozitivno, radoznalo
Neutralne reakcije	14	8,7%	ne znam
Negativne reakcije	9	5,6%	lako dobijanje bez truda, zatupljivanje
Ukupno	161	100%	

Pozitivni stavovi (85,7%, $n = 138$) uključuju najčešće deskriptore:

- Zainteresovano (najčešći odgovor, 18 navoda)
- Pozitivno (17 navoda)
- Radoznalo (12 navoda)
- Entuzijastično (9 navoda)
- Motivisano (8 navoda)
- Oduševljeno (7 navoda)

Navedena analiza potvrđuje da nastavnici percipiraju pretežno pozitivne reakcije učenika na AI alate, što je u skladu sa kvantitativnim nalazima o motivaciji.

Izazovi i opasnosti

Perspektiva nastavnika: Analiza 157 odgovora nastavnika o mogućim opasnostima i izazovima korišćenja AI u obrazovanju otkriva nekoliko ključnih tema:

Tabela 6. Najčešće navođene zabrinutosti nastavnika

Kategorija zabrinutosti	Broj navoda	Procenat	Primjeri konkretnih odgovora
Smanjenje kreativnosti	67	42,7%	„Gubi se lična kreativnost“, „Zatupljivanje mozga“
Zavisnost od tehnologije	49	31,2%	„Prevelika zavisnost“, „Oslanjanje umjesto razmišljanja“
Netačnost informacija	29	18,5%	„Neprovjerene informacije“, „Pogrešni podaci“
Akadska nepoštenost	20	12,7%	„Prepisivanje“, „Zloupotreba za zadatke“

Zabrinutost zbog smanjene kreativnosti i samostalnosti (42,7%, $n = 67$) manifestuje se kroz komentare: *Gubi se lična kreativnost, Zatupljivanje mozga, Odsustvo kreativnosti i potpuno oslanjanje na AI i Gubi se kritičko razmišljanje učenika.* Zavisnost od tehnologije (31,2%, $n = 49$) predstavlja drugu najčešću zabrinutost nastavnika: Prevelika zavisnost i oslanjanje na AI alate umjesto sopstvenog razmišljanja; Previše oslanjanje na AI alate i moguća zavisnost. Netačnost informacija (18,5%, $n = 29$) takođe zabrinjava nastavnike: Upotreba netačnih i neprovjerenih informacija; Navode pogrešne podatke; Akadska nepoštenost (12,7%, $n = 20$), pojavljuje se kroz strahove od prepisivanja i zloupotrebe: Prepisivanje bez razumijevanja, Zloupotreba za rješavanje domaćih zadataka. Kompletan pregled distribucije zabrinutosti nastavnika prikazan je u prilogu E.

Perspektiva učenika: Učenici pokazuju značajno manje zabrinutosti. Većina učenika ne vidi značajne probleme sa AI alatima. Kada navode zabrinutost, ona se uglavnom odnosi na:

- Sigurnost podataka: *Brine me sigurnost informacija koje unosim.*
- Tačnost informacija: *Nekada daje pogrešne odgovore.*
- Mogućnost zloupotrebe: *Brine me može li neko da nas špijunira.*

Želja za dodatnim obukama

Rezultati pokazuju da 61,9% nastavnika ($n = 135$) želi dodatnu obuku o korišćenju AI alata u nastavi, dok samo 11% ($n = 24$) ne želi takvu obuku. Navedeni podatak ukazuje na postojanje svijesti o potrebi za stručnim usavršavanjem u ovoj oblasti, što je u skladu sa nalazima o tome da mlađi nastavnici češće koriste AI alate.

Prednosti AI alata – kvalitativna analiza

Analiza 161 odgovora nastavnika o prednostima AI alata otkriva nekoliko ključnih kategorija:

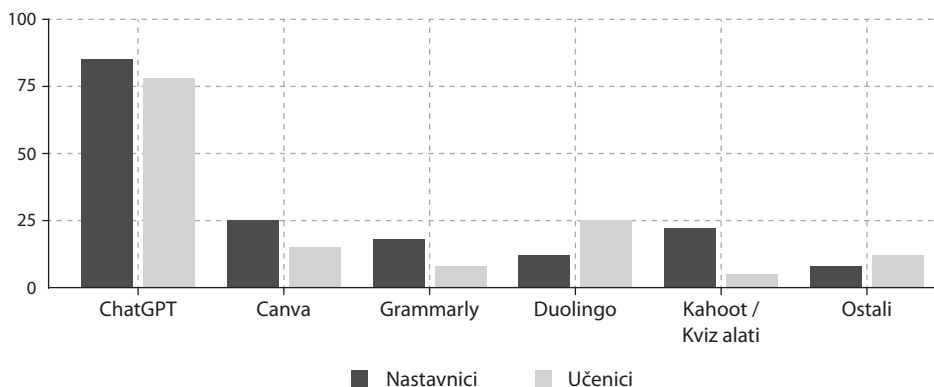
Tabela 7. Kategorije prednosti AI alata prema nastavnicima

Kategorija odgovora	Broj navoda	Procenat	Primjeri odgovora
Efikasnost i ušteda vremena	85	52,8%	„Brže pripreme“, „Ušteda vremena“
Kreativnost i motivacija	38	2,6%	„Kreativnost učenika“, „Motivacija“
Dostupnost informacija	31	19,3%	„Brža dostupnost“, „Brzi put“
Individualizacija	12	7,5%	„Prilagođavanje stilovima“

Efikasnost i ušteda vremena (52,8%, $n = 85$) predstavljaju najčešće navođene prednosti, uključujući odgovore: *brže pripreme*, *ušteda vremena*, *brzina pripreme za časove*. Ova tema dominira u odgovorima nastavnika. Kreativnost i motivaciju (23,6%, $n = 38$) prepoznaje značajan broj nastavnika: Kreativnost i motivaciju (23,6%, $n = 38$) prepoznaje značajan broj nastavnika, koji ističu da AI alati podstiču generisanje novih ideja i povećavaju motivaciju učenika za rad. Dostupnost informacija (19,3%, $n = 31$) nastavnici cijene jer AI alati značajno skraćuju vrijeme potrebno za pronalaženje relevantnih sadržaja. Individualizacija nastave (7,5%, $n = 12$) prepoznata je kao prednost kroz komentare: *Prilagođavanje različitim stilovima učenja*, *Personalizovano učenje*. Vizuelni prikaz svih kategorija prednosti AI alata prema percepciji nastavnika dat je u prilogu F.

Najkorišćeniji AI alati

Analiza pokazuje jasnu dominaciju ChatGPT-a koji se navodi u preko 80% odgovora učenika kada specificiraju koji AI alat koriste. Kod nastavnika, pored ChatGPT-a, često se navode kviz alati (Kahoot, Quizizz), Canva za kreiranje vizuelnih materijala i Grammarly za jezičke provjere.

Grafik 4. Najčešće korišćeni AI alati – nastavnici vs učenici

Korelacija između korišćenja AI alata i percepcije kreativnosti

Kod nastavnika:

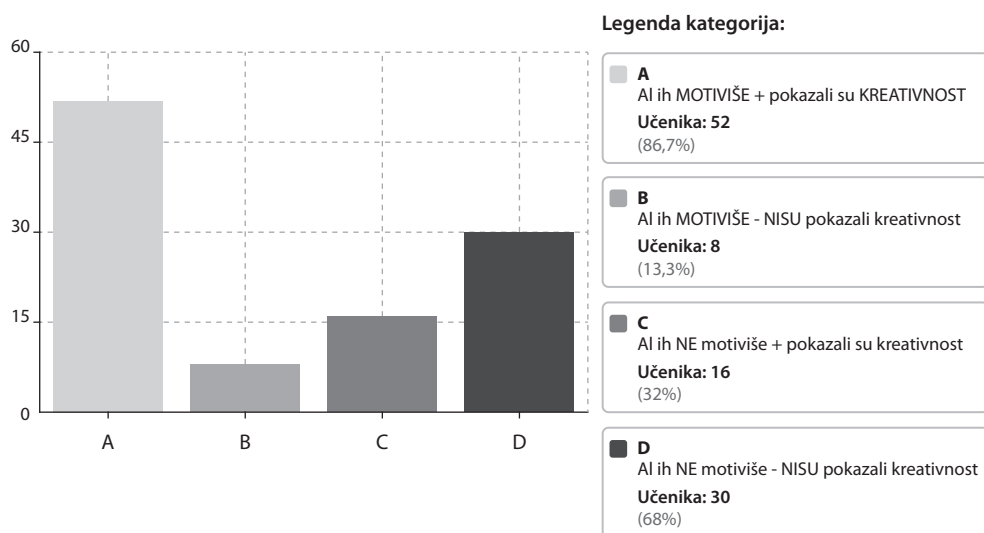
- Od 111 nastavnika koji koriste AI alate, 62 (55,9%) smatra da oni povećavaju kreativnost ili da njihov uticaj zavisi od načina korišćenja.
- Nastavnici koji koriste AI alate svakodnevno ($n = 17$) u 76,5% slučajeva imaju pozitivne stavove o kreativnosti.

Kod učenika:

- Od 68 učenika koji navode da su pokazali više kreativnosti, 60 (88,2%) takođe navodi da ih AI alati motivišu za učenje.
- Učenici koji koriste AI alate u različite svrhe pokazuju veću svijest o prednostima.

Korelacija između motivacije i kreativnosti kod učenika

- Od 60 učenika koji navode da ih AI alati motivišu, 52 (86,7%) takođe navodi da su imali priliku da pokažu više kreativnosti.
- Učenici koji smatraju da je „mnogo zanimljivije“ učiti sa AI alatima ($n = 40$) u 78% slučajeva navode da su pokazali više kreativnosti.

Grafik 5. Korelacija između motivacije i kreativnosti kod učenika

Korelacija između godina iskustva nastavnika i stavova

Nastavnici 0–10 godina iskustva ($n = 66$):

- Veći procenat korišćenja AI alata (61% u odnosu na 42% kod najiskusnijih)
- Pozitivniji stavovi prema uticaju na kreativnost (67% pozitivnih stavova)
- Češće prepoznaju potencijal za individualizaciju nastave

Nastavnici 21+ godina iskustva ($n = 80$):

- Veća skeptičnost prema AI alatima (35% ih uopšte ne koristi)
- Češće izražavaju zabrinutost zbog mogućeg smanjenja kreativnosti (58%)
- Fokus na tradicionalne metode nastave

Korelacija između predmetnih oblasti i korišćenja AI alata

Tabela 8. Korišćenje AI alata po predmetnim oblastima

Predmetna oblast	Ukupno nastavnika	Koristi AI	Procenat korišćenja	Pozitivni stavovi o kreativnosti
Prirodne nauke	35	24	67%	71%
Jezici i književnost	37	20	54%	45%
Razredna nastava	58	24	41%	58%
Društvene nauke	21	12	57%	52%
Ostali	67	31	46%	48%

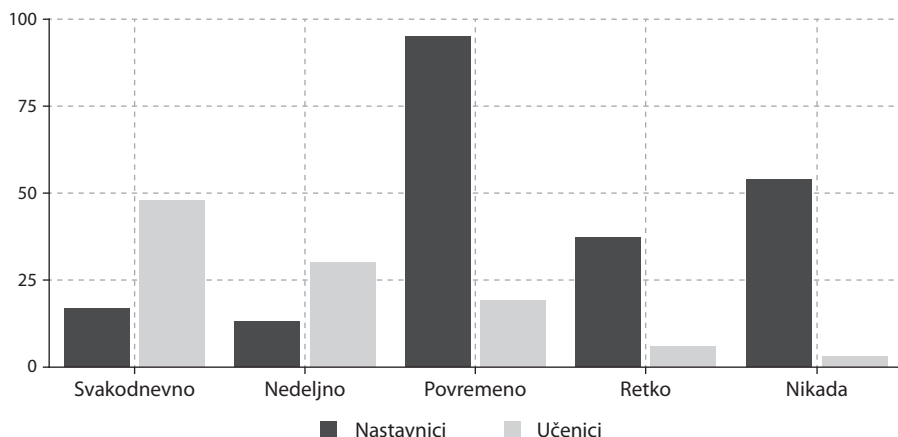
Nastavnici prirodnih nauka (matematika, fizika, hemija, biologija) pokazuju visoku stopu korišćenja AI alata (67%) i pozitivne stavove prema kreativnosti (71% pozitivnih). Prepoznaju potencijal za rješavanje kompleksnih problema.

Nastavnike jezika i književnosti karakteriše umjereno korišćenje AI alata (54%) i mješoviti stavovi o kreativnosti – zabrinutost zbog originalnosti. Fokusi-
raju se na lingvističke alate (Grammarly, prevodioce).

Nastavnici razredne nastave pokazuju najnižu stopu korišćenja AI alata (41%), ali konsekvantno pozitivne stavove prema motivaciji učenika. Prepoznaju potencijal za individualizaciju u radu sa mlađim učenicima.

Diskusija u vezi s glavnim nalazima

Generacijski jaz u percepciji AI tehnologije: Istraživanje jasno pokazuje postojanje generacijskog jaza između nastavnika i učenika. Dok 91,5% učenika koristi AI alate, samo 50,9% nastavnika ih koristi u nastavi. Jaz nije samo tehnološki već i konceptualni – učenici percipiraju AI alate kao prirodan dio svog obrazovnog iskustva, dok nastavnici često pokazuju rezervisanost. Posebno je značajna razlika u frekvenciji korišćenja: 45,3% učenika koristi AI alate svakodnevno nasuprot samo 7,8% nastavnika. Navedeni nalaz ukazuje na potrebu za sistematskim programima obuke nastavnika koji će omogućiti smanjenje ovog jaza.

Grafik 6. Generacijski jaz u korišćenju AI alata

Paradoks kreativnosti: Jedan od najinteresantnijih nalaza je paradoks kreativnosti. Nastavnici istovremeno izražavaju zabrinutost zbog mogućeg smanjenja kreativnosti (42,7% navodi ovu zabrinutost), ali i prepoznaju potencijal AI alata za podsticanje kreativnosti (28,4% smatra da povećavaju kreativnost). Međutim, najveći broj nastavnika (48,2%) smatra da uticaj zavisi od načina korišćenja, što ukazuje na zrelost u pristupu ovom pitanju. S druge strane, 64,2% učenika navodi da je pokazalo više kreativnosti zahvaljujući AI alatima. Kontrast između nastavničkih strahova i učničkih iskustava sugerise potrebu za dubljim razumevanjem kreativnosti u digitalnom kontekstu.

Motivacijska spirala: Istraživanje dokumentuje postojanje „motivacijske spirale“ – učenici koji koriste AI alate za motivaciju istovremeno pokazuju veću kreativnost (86,7% korelacija). Navedeni nalaz podržava konstruktivističke teorije učenja koje naglašavaju važnost motivacije za kreativne procese, kako navode Aravantinos i saradnici (2024).

Potreba za pedagoškim pristupom: Niska upotreba AI alata za individualizaciju nastave (3,7%), uprkos njihovom potencijalu, ukazuje na potrebu za dodatnim obukama nastavnika koje se fokusiraju na pedagošku integraciju ovih alata. Šafran, Katić i Zivlak (2023) ističu da „veštačka inteligencija pruža velike mogućnosti za promociju prilagođenog učenja“, ali ova mogućnost nije dovoljno iskorišćena u praksi.

Regionalni kontekst i implikacije: Rezultati istraživanja u crnogorskom kontekstu pokazuju slične trendove kao i međunarodna istraživanja, ali sa nekim specifičnostima. Prema istraživanju Li, Tolosa, Rivas Echeverija i Marquez (2025: 2), približno 47% akademskih institucija u zemljama sa visokim prihodima implementiralo je AI alate do 2023. godine. Taj podatak uporediv je sa rezultatom ovog istraživanja, koje pokazuje da 50,9% nastavnika u Crnoj Gori koristi AI

alate u nastavi. Međutim, velika zastupljenost AI alata među učenicima (91,5%) ukazuje na to da je Crna Gora možda bliža razvijenim zemljama u pogledu adopcije AI tehnologija, uprkos tome što pripada kategoriji zemalja sa srednjim dohotkom.

Metodološka ograničenja istraživanja

Kao deskriptivno istraživanje koje se oslanja na samoprocjenjivanje učesnika, ova studija ima određena ograničenja. Percepcija kreativnosti i motivacije može biti subjektivna i podložna kognitivnim pristrasnostima. Takođe, neprobabilistički uzorak ograničava generalizabilnost nalaza. AI tehnologije se razvijaju izuzetno brzo, što znači da se stavovi i prakse mogu značajno mijenjati u kratkom vremenskom periodu. Rezultati ovog istraživanja reflektuju situaciju u određenom trenutku, koji može brzo biti prevaziđen zbog brzog tehnološkog razvoja. Istraživanje je sprovedeno u specifičnom kontekstu crnogorskog obrazovnog sistema, sa njegovim karakteristikama i izazovima. Rezultati mogu biti djelimično uslovljeni kulturnim i sistemskim faktorima, što ograničava direktnu komparaciju s drugim obrazovnim sistemima.

Zaključak

Istraživanje pruža sveobuhvatan uvid u trenutno stanje upotrebe AI alata u crnogorskom obrazovnom sistemu i njihov uticaj na kreativnost učenika. Rezultati otkrivaju složenu sliku koja karakteriše značajan generacijski jaz, ali i obećavajuće trendove.

Rezultati istraživanja pokazuju široku adopciju AI alata među učenicima, pri čemu 91,5% učenika aktivno koristi ove tehnologije, što ukazuje na njihovu prirodnu integraciju u proces učenja. Nasuprot tome, nastavnici pokazuju umjerenu adopciju, sa 50,9% korisnika, pri čemu se ovi alati uglavnom koriste za osnovne funkcije, poput pripreme materijala i kreiranja testova.

Pozitivan uticaj AI alata na motivaciju je jasno dokumentovan kroz nalaz da 74,5% učenika smatra da je zanimljivije učiti kada se koriste ovi alati. Odnos sa kreativnošću je kompleksniji, pri čemu 64,2% učenika navodi povećanu kreativnost, dok 48,2% nastavnika smatra da uticaj zavisi od načina korišćenja. Najvažniji nalaz predstavlja postojanje motivacijske spirale, odnosno jaku korelaciju od 86,7% između motivacije i kreativnosti kod učenika.

Rezultati ukazuju na potrebu za sistemskim pristupom integraciji AI tehnologija u obrazovanje. Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji (2020) naglašava važnost „multidisciplinarnosti“, što se pokazuje kao ključno za uspješno korišćenje AI u nastavi.

Visoka zainteresovanost među nastavnicima (61,9%) za organizovanje dodatnih obuka ukazuje na potrebu za sistematskim programima stručnog usavršavanja, koji se fokusiraju na pedagošku primjenu AI alata, a ne samo na tehničke aspekte. Takođe je potreban razvoj kompetencija za individualizaciju nastave kroz AI tehnologije. Rezultati podržavaju konstruktivističke teorije učenja koje naglašavaju aktivnu ulogu učenika u konstruisanju znanja.

Buduća istraživanja bi trebalo da obuhvate longitudinalne studije koje prate iste učenike kroz više godina radi utvrđivanja dugoročnih efekata, kao i kontrolisane studije koje testiraju različite načine implementacije AI alata. Potrebna su i kvalitativna istraživanja za dublje razumijevanje iskustava nastavnika i učenika, komparativne studije sa zemljama u regionu, te neurološka istraživanja koja proučavaju uticaj AI alata na kognitivne procese kreativnosti.

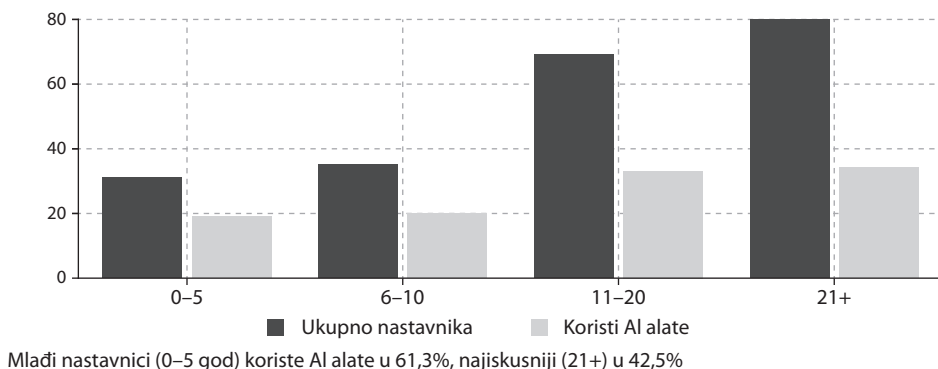
Dok rezultati pokazuju obećavajuće trendove, posebno u pogledu motivacije učenika, potreban je promišljen pristup integraciji ovih tehnologija. AI alate treba posmatrati kao pomoć u obrazovnom procesu, a ne kao zamjenu za ljudsku kreativnost i pedagošku ekspertizu. Rezultati pokazuju da se najviše koristi postiže kada se ovi alati koriste promišljeno i u skladu sa pedagoškim ciljevima, uz očuvanje centralne uloge učenika i nastavnika u procesu učenja.

Literatura

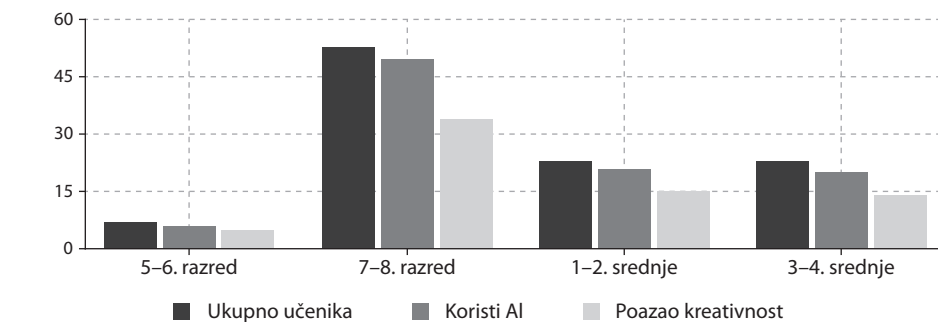
1. Aravantinos, S., Lavidas, K., Voulgari, I., Papadakis, S., Karalis, T. Komis, V. (2024). Educational approaches with AI in primary school settings: A systematic review of the literature available in Scopus. *Education Sciences*, 14(1), 1–24.
2. Erol, M. & Erol, A. (2024). Use of artificial intelligence (AI) technologies in education according to primary school teachers: Opportunities and challenges. *Sakarya University Journal of Education*, 14(2), 426–446.
3. Glais, N. (2023). Challenges of AI in education: Analysis of UNESCO reports 2019–2021. *Carnets de Laboratoire RL-2 Bonheurs*, 1(1), 1–15.
4. Li, Y., Tolosa, L., Echeverria, F. R. & Marquez, R. (2025). Integrating AI in education: Navigating UNESCO global guidelines, emerging trends, and its intersection with sustainable development goals. *ChemRxiv*, 1(1), 1–20.
5. Ministarstvo javne uprave. (2024). *Artificial intelligence landscape assessment (AILA) CRNA GORA*.
6. Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta Crne Gore. (2021). *Strategija za digitalizaciju obrazovnog sistema 2022–2027*.
7. Popović-Bugarin, V. (2012). *Vještačka inteligencija – pojam i istorijat*. Univerzitet Crne Gore: Elektrotehnički fakultet.
8. Šafran, J., Katić, M. & Zivlak, J. (2023). *Primena veštačke inteligencije u učenju i nastavi stranog jezika*. Univerzitet u Novom Sadu: Fakultet tehničkih nauka.
9. U. S. Department of Education, Office of Educational Technology. (2023). *Artificial intelligence and future of teaching and learning: Insights and recommendations*.
10. Vlada Republike Srbije. (2020). *Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine*.

Prilozi

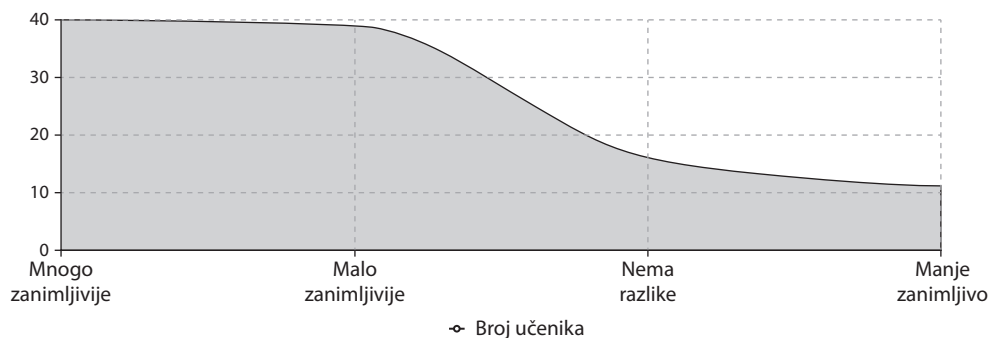
Prilog A: Korišćenje AI alata prema godinama iskustva nastavnika

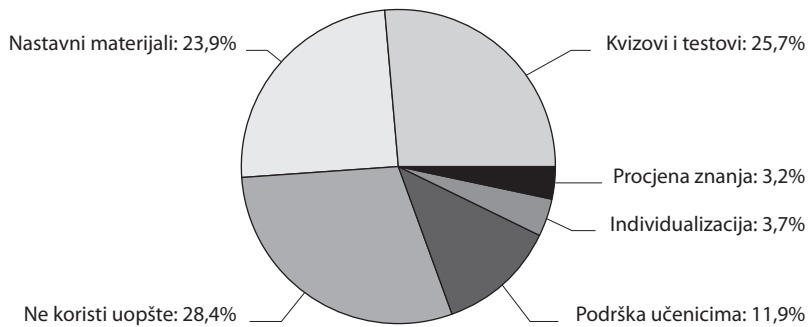
Prilog B: Korišćenje AI i kreativnost po razredima učenika

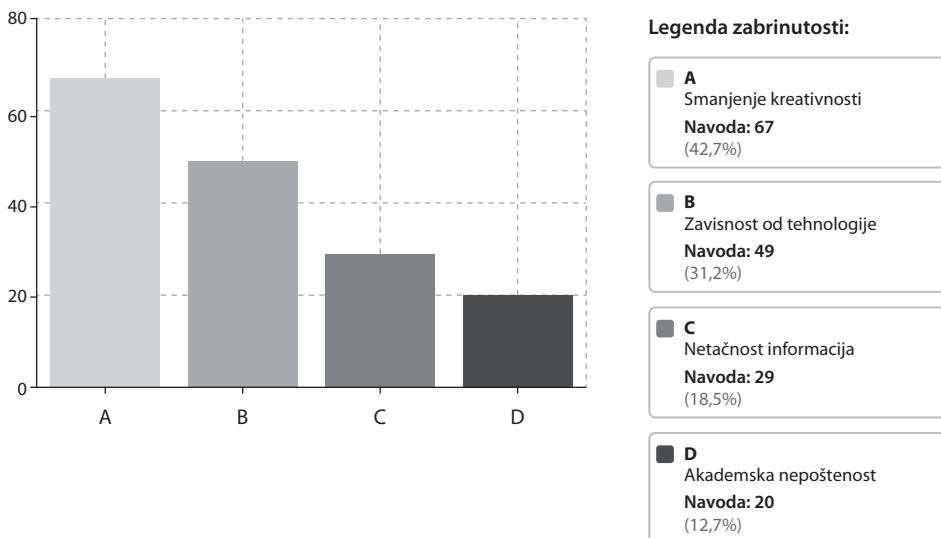
Prilog C: Motivacija učenika za učenje sa AI alatima

Prilog D: Svrhe korišćenja AI alata kod nastavnika

Prilog E: Zabrinutosti nastavnika o korišćenju AI u obrazovanju

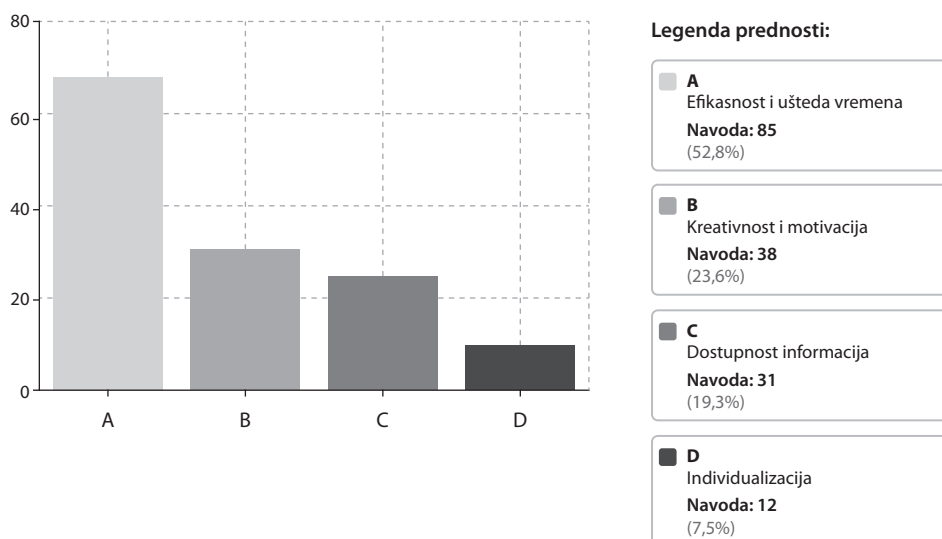

Hijerarhija zabrinutosti:

- A. Smanjenje kreativnosti (42,7%):** „Gubi se lična kreativnost“, „Zatupljivanje mozga“
- B. Zavisnost od tehnologije (31,2%):** „Prevelika zavisnost“, „Oslanjanje umesto razmišljanja“
- C. Netačnost informacija (18,5%):** „Neproverene informacije“, „Pogrešni podaci“
- D. Akademska nepoštenost (12,7%):** „Prepisivanje“, „Zloupotreba za zadatke“

PARADOKS: Kreativnost je najveća zabrinutost (42,7%), ali i prepoznata prednost (23,6%)

Prilog F: Prednosti AI alata prema nastavnicima

Kategorije prednosti:

- A. Efikasnost i ušteda vremena (52.8%):** „Brže pripreme“, „Ušteda vremena“, „Brzina pripreme za časove“
- B. Kreativnost i motivacija (23.6%):** „Kreativnost učenika“, „Motivacija učenika“, „Nove ideje“
- C. Dostupnost informacija (19.3%):** „Brža dostupnost“, „Brzi put do informacija“
- D. Individualizacija (7.5%):** „Prilagođavanje stilovima učenja“, „Personalizovano učenje“

DOMINACIJA: Praktične prednosti (efikasnost) dominiraju nad pedagoškim (individualizacija)

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING AND ITS IMPACT ON MOTIVATION OF STUDENTS

Abstract

This paper analyses the use of artificial intelligence (AI) in teaching and their impact on student creativity. A research study was conducted by selecting a sample of 218 teachers from Montenegro and 106 students from fifth grade of elementary school to fourth grade of high school. The results show the complex nature of the relationship between AI technologies and creativity in the educational context. While some teachers express concern about the potential reduction of creativity in students, others recognize the potential of AI tools to encourage innovative approaches to learning. Students generally show positive attitudes towards using AI tools, especially in the context of increased motivation and engagement. The research shows a significant generational gap – 91.5% of students use AI tools compared to 50.9% of teachers. The paper points out that these AI tools need to be thoughtfully integrated in teaching, while simultaneously preserving and encouraging students' creative abilities. Key findings include a strong correlation (86.7%) between motivation and creativity among students, and the identification of a “motivational spiral” where AI usage enhances both engagement and creative expression.

Keywords: *artificial intelligence, creativity, teaching, digital education, student motivation, generational gap.*

NASTAVNO-VASPITNI RAD

Luka RAKOJEVIĆ¹

NACRTANA LEKTIRA (1940)

Rezime

Tekst tretira dva stripovska djela iz 1940. godine. Crtač Nikola Navojev i scenarista Branko Vidić stvorili su, između ostalog, dva stripa – *Ženidba Maksima Crnojevića* prema epskoj narodnoj pjesmi i *Smrt Smail-age Čengića* po motivima istorijskog spjeva Ivana Mažuranića. Radom *Nacrtana lektira (1940)* obrađene su biografije dvojice značajnih autora iz predratnog perioda i tretirana dva njihova koautorska djela. Imajući u vidu da su izvorni tekstovi, kao lektire, predviđani da budu dio školskog sistema, posebno su interesantni za tumačenje s ovog aspekta.

Ključne riječi: *strip, crtež, motiv, epska narodna pjesma, istorijski spjev.*

¹ Dr Luka Rakojević, Leksikografski centar Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

I

O zloslutnom periodu 1940. godine Srećko Jovanović piše kao o vremenu u kom se paralelno Evropom širio rat, a među djecom njegove generacije strip dobijao oblike *epidemije*. Priznaje da im nije bilo jasno kako nekoga više zanima situacija na frontu od novih dogodovština Fantoma, Mandraka ili Zigomara (S. Jovanović, 2007). Baš tvorci posljednjeg navedenog lika odigrali su značajnu ulogu u popularizaciji jugoslovenskog stripa. Bogdanović primjećuje, a Zograf prenosi da se Zigomar i Betmen pojavljuju istodobno u maju 1939. godine, te da domaći maskirani junak prvi ima mladog pratioca (Rakezić, 2011). Momo Kapor pominje Zigomara u knjizi *Sentimentalno vaspitanje* (Zupan, 2011a). Taj lik ostaje jedan od simbola predratnog stripa.

II

Nikola Navojev je rođen 1913. godine u Petrogradu. Tokom dvadesetih godina XX vijeka stigao je u Jugoslaviju. Debituje 1935. godine stripom *Istorija Abisinske dinastije* (M. Jovanović, 2019). Od tog 12. septembra 1935. godine kreće njegov kratak, ali vrlo zanimljiv put kroz svijet stripa. Novinski strip *Vukadin* je izlazio u listu *Vreme* od 11. aprila do 12. juna 1936. godine svakodnevno (Zupan, 1992). Već kao dvadesetdvogodišnjak Navojev predstavlja jednog od najproduktivnijih autora lista *Strip*. Problem sa pisanjem scenarija, plošnost tabli, grub crtež i propusti u prikazivanju figura obilježavaju njegove debitantske radove, mada se u pojedinim momentima i tada mogao naslutiti talenat (Draginčić i Zupan, 1986). Manjkavost scenarija bila je konsekvencija nedovoljno dobro shvaćene suštine novog medija, oličena u pretjeranoj artifičijelnosti (Bogdanović, 1975). Milutin Ignjačević uvidjevši neke od nedostataka povezuje ga sa Brankom Vidićem. Tako su nestale nevolje vezane za scenario. Navojev se nakon pauze u stvaranju izazvane nezadovoljstvom nekim od svojih radova, vraća sa djelom *Mali moreplovac*, koje predstavlja jedan od zenita predratnog stripa u Jugoslaviji. Njegova popularnost će ga ustoličiti na prvo mjesto po anketama *Mike Miša*, ispred djela značajnih svjetskih majstora. Pored *Malog moreplovca*, stripovi *Mladi Bartulo* i *Zigomar* predstavljaju pustolovni manir svojstven Navojevu. Iz tih matrica samo povremeno *skreće* stvarajući svoje verzije književnih djela poput *Tarasa Buljbe* i *Ženidbe Maksima Crnojevića*. Preuranjena smrt ga zatiče 1940. godine, kada gubi bitku sa tuberkulozom. Posljednje crteže stvorio je u bolničkoj sobi (Draginčić i Zupan, 1986). „Svedoci su govorili da se do poslednjih časova nije odvajao od svog pribora za crtanje“ (M. Jovanović 2019: 5). Umro je u sanatorijumu za TBC kod Venca na Fruškoj gori (Zupan, 2007). Taj događaj je i u profesionalnom i u ličnom smislu jako pogodio redakciju za

koju je radio (Zupan, 1992). Odlazak Navojeva bio je nesumnjivo nenadoknativ gubitak. U oproštaju uredništva *Mikijevo carstvo* i *Plavog zabavnika*, objavljenom 20. novembra 1940. godine, piše da se Navojev može takmičiti sa Rejmondom i Fosterom. Naslovnica izdanja bila je puna njegovih likova. Sin Katarine i Pavla Navojeva upamćen je kao odličan crtač i divan drug. Njegova djela su objavljivana i u Bugarskoj i u Francuskoj (Zupan, 2011b). Posljednji strip *Okovi prošlosti* nastavio je Ivan Šenšin, dok je *Minjon* i *Zigomar* kasnije crtao Duško Bogdanović (Zupan, 1992). Smrt Nikole Navojeva predstavlja najtužniji događaj u historiji jugoslovenskog stripa. Ogroman potencijal i velika produktivnost utihnuli su vrlo rano. Po pronalaženju *formule*, sarađivao je sa scenaristom Brankom Vidićem. Zajedno su se prilagodili zahtjevima strip-forme u nastavcima. Zreliji crtež Nikole Navojeva je bio stilizovan, sačinjen od tananih linija i uvijek urađen perom. Uticao je na radove Bože Veselinovića i Nikole Mitrovića Kokana (Pavković, 2003). Uviđaju se različite tematske niti u izuzetnoj stripografiji nastaloj za svega pet godina stvaranja. O dugovječnosti djela, kvalitetu i uticaju svjedoči i činjenica da je na predratne stripove Nikolaja Navojeva referisano i u knjizi *Po šumama i gorama* (Bodirogić, 2019), dok je u romanu *Čovekova porodica* zabilježen detalj o epizodi *Zigomar protiv Fantoma* (Kulenović, 1991).

III

Onovremeni manir je bio da autori sebi nekada dodjeljuju pseudonime, pa je, recimo, Đorđe Lobačev potpisivan i kao Džorž Strip, a Konstantin Kuznjecov kao K. Kulidž i Steav Doop. Analogno tome, Nikolaj Pavlovič Navojev je za svoj alias uzeo Nick Woodly (Zupan, 2007). Iza imena Brandon Vid stajao je scenarista Branko Vidić.

Branko Vidić je rođen 1904. godine u Derventi. U Beograd je stigao tokom Prvog svjetskog rata. U periodu od 1936. do 1940/41. pisao je predloške i obrađivao književna djela za stripove čiji su crtači bili: Nikola Navojev, Konstantin Kuznjecov, Sergej Solovjev, Dragan Savić, Đuka Janković, a Đorđe Mali je prema njegovom scenariju realizovao strip *Krvna osveta* tematikom vezan za Crnu Goru. Stripovska djela su objavljivana u listovima *Robinzon*, *Mika Miš* i *Mikijevo carstvo* (Draginčić i Zupan, 1986). Kroz ovaj medij obrađivana su klasična literarna djela i narodno pripovijedanje, koje je često bilo neophodno sažeti kako bi se pretočili u vizuelnu naraciju. Taj zadatak je obično pred sobom imao „najplodniji autor para-literarne provenijencije“. Kako su se Solovjev, Navojev i Kuznjecov pokazali kao „crtači evropskog reda“, tako se i njihov scenarista dokazao u ulozi pripovjedača (Bogdanović, 1992). Vidić je preminuo u Beogradu 1967. godine.

Strip *Ženidba Maksima Crnojevića* – koautorski rad crtača Nikole Navojeva i scenariste Branka Vidića, zasnovan na epskoj narodnoj pjesmi, objavljivan je 1940. godine od 147. do 158. broja stripovanog zabavnog lista *Mikijevo carstvo*. Radnja vezana za Zetu druge polovine XV vijeka oslonjena je na pomenuti tekst.

Objavljen je i kasnije na četrnaest tabli i u knjizi *Zlatno doba jugoslovenskog stripa* (Draginčić i dr, 1973). Svaka od tih stranica obilježena je brojem. Osim jasne numeracije svaku od njih odlikuju još tri detalja – zaglavlje u kom se nalazi stilizovani ispis naslova, okvir apstraktnog oblika jače oivičen crnom bojom sa tekstom koji bliže objašnjava radnju i portret nekog od glavnih likova u gornjem lijevom uglu stranice. Posljednja navedena odlika je najinteresantnija jer predstavlja vizuelnu komponentu u službi čitljivosti, prepoznatljivosti i razumijevanja. Prikazi likova Ivana Crnojevića, kćeri dužda od Mletaka, Maksima Crnojevića, duždovog brata Jezdimira, Miloša Obrenbegovića, kapetana Jovana i Jovana Obrenbegovića smjenjuju se u gornjem lijevom dijelu stranica. Neki od likova su prikazani i dva ili tri puta – iz različitih uglova ili u drugačijem kontekstu. Prva dva prikaza imaju okvir od pravih linija, dok su ostali oivičeni mekim negeometrizovanim ivicama.

Vinjete nijesu u pravilnom rasteru, već često usjecaju jedna drugu, posebno u gornjim djelovima tabli. U pojedine kvadrate umetnuti su prikazi pisama. Crtež uglavnom ima realističan manir osim u dva slučaja. Prvi put donosi nesvakidašnji prizor ogromne sjenovite figure koja se nadvila nad šatorima – kao nesumnjiva personifikacija zloslutnosti i smrti. S druge strane je kvadrat koji prikazuje snoviđenje. Međutim, i te drugačije scene, uklapaju se u stripovsku priču vještom likovnom metaforom.

Stil Navojeva je precizan i jasan, a tanka linija mu omogućava uvjerljiviji prikaz detalja ili barem njihovu bolju sugestiju. Treperavost kratkih poteza i te kako doprinosi obilježavanju ambijenta i sugerisanju tekstura ili sjenki. Vrlo je zanimljivo njegovo kadriranje – posebno kod prizora konjaničkih figura ili bitaka. Facijalna ekspresija likova mogla bi se okarakterisati kao svedena. Dva posljednja pusta kvadrata djeluju kao majstorsko završavanje stripovske priče.

Utisak je da je crtež apsolutno kompatibilan tekstualnom predlošku. Tako da je interpretacija od strane Navojeva u potpunosti prikladna kontekstu i motivima epske narodne pjesme. Crtež ima upečatljivu slikovitost u prikazivanju figura i arhaizovanih kostima i opreme. Likovna adekvatnost epskom momentu doprinosi potpunom skladu. Izvrsno je vizuelno baratanje formom i oblikovanjem lica. Posebno je zanimljiv prikaz Maksimove oboljele kože. Nezahvalan i zahtjevan izazov crtač rješava izuzetno. Perforirano i deformisano lice obilježava djelo kao neuobičajeno i specifično izvedeno. Taj momenat iz pjesme je posebno

interesantan jer pri obradi otkriva raskoš likovnog talenta Navojeva, koji s lakoćom označava izbrazdanu facu naglašavajući reljefnu teksturu kože.

Dvije završne vinjete na kojima je Žabljak Crnojevića svjedoče umijeće prilikom oblikovanja prirodnog prostornog ambijenta. Elegantni potezi i tanke iskričave linije zajedno tvore slike krajolika uglavnom definisanog rastinjem, vodom i nebom.

Verbo-vizuelno djelo iz 1940. godine koje dijeli naslov s epskom narodnom pjesmom *Ženidba Maksima Crnojevića* postalo je značajan dio istorije jugoslovenskog stripa. O važnosti koautorskog rada koji potpisuju Vidić i Navojev upravo govori i činjenica da se našao u antologijskom izboru nazvanom *Zlatno doba jugoslovenskog stripa*.

V

Interesantna činjenica koja se tiče Mažuranićevog epa *Smrt Smail-age Čengića* vezana je za Ferda Kikereca. Naime, hrvatski slikar je imao namjeru da ilustruje ovaj tekst. Napravio je svega nekoliko skica i studija. Ipak, izradio je portret Novice Cerovića (Martinović, 2021).

List *Vreme* je u nedjelju 25. avgusta 1940. godine objavio tekst *Sto godina od pogibije Smail age Čengića*. Prilog prate dvije ilustracije. *Mikijevo carstvo* je, iste godine, objavljivalo u nastavcima strip Nikole Navojeva prema Vidićevoj adaptaciji spjeva. O dva djela ovog tandema Žika Bogdanović piše: „Epske tvorevine poput *Ženidbe Maksima Crnojevića* i *Smrti Smail-age Čengića* sadrže ozbiljnu književnu utemeljenost“ (Bogdanović 1992, 28). Verbo-vizuelna priča nastala po Mažuranićevom spjevu objavljena je, takođe, u listu *Mikijevo carstvo*. Na naslovnoj stranici 163. broja od 2. oktobra 1940. godine bili su crteži dva ključna lika, naslov i ispis „Najslavniji epos jugoslovenske književnosti od velikog hrvatskog pesnika Ivana Mažuranića“, čime je obilježena pedesetogodišnjica pjesnikove smrti. Kasnije se isti strip pojavio i u valjevskom listu *Pingvin*, 1966. godine (skab612.com).

U ovom slogu je, takođe, korišćen metod da se likovi pojavljuju u gornjem lijevom uglu table. Tako se nižu lica protagonista radnje. Smail-aga Čengić je na samom početku djela prikazan vrlo izražajno – s turbanom na glavi, oštarih crta lica i prodornih očiju. Starac Durak je interpretiran kao vremešni čovjek naboranog čela, duge sijede brade i mrkog pogleda. Haračlija Smail-age prikazan je s turbanom, dugih brkova i izraženih obrva. Novičin lik odražava karakter. Jedan od osvjetnika je predstavljen kao mladić duže kose i rijetkih brkova, s crnogorskom kapom.

Izvorni tekst prolazi više modela obrade – uvođenje pojašnjenja, nekad sličnih didaskalijama; doslovno prenošenje kroz opis radnje ili riječi govornika;

skraćivanje i izostavljanje stihova ili preformulisanje, prepričavanje, odnosno parafraziranje. U nastavku ovog teksta biće navedeno nekoliko primjera. Na početku je važno pomenuti da tekst u stripu nije fragmentiran, kao što je slučaj s pet pjevanja spjeva. Priča počinje riječima: „U razdoblju od 1830. do 1840. godine, a i nešto ranije, Čengiće-Smail-Aga bio je neka vrsta gospodara nad jednim delom Hercegovine, pa je dolazio neki put i do Crne Gore.“ U dijelu stripa zasnovanom na dijelu spjeva pod naslovom *Agovanje* preko trideset stihova zamijenjeno je napomenom „Najzad Smail aga naredi da uhvate starca Duraka“. Zatim su stihovi parafrazirani kontekstualizacijom radnje dok Novica posmatra pogubljenje i kad se „vrli orli i gavrani stadoše spuštati na plijen“. Prije prvih stihova pjevanja *Četa* („Podiže se četa mala / Na Cetinju Gore Crne / Malena je, ali hrabra / U njoj jedva sto junaka“), takođe, stoji uvertira kojom su zamijenjeni stihovi. Prilikom tranzicije između dva kvadrata preskočeno je ponovo tridesetak stihova, tako da je iz pjevanja *Četa* zapravo silno redukovani tekst, s kog se na petoj tabli prelazi na dio spjeva nazvan *Harač*, gdje su opet navedene sugestije umjesto dijela teksta. Obilje stihova na osmoj tabli svedeno je na jednu jedinu riječ: „Uskoro...“ Svi notirani primjeri otkrivaju redukciju i prilagođavanje teksta spjeva kako bi se prilagodio stripovskom mediju.

Komparacija obima teksta u spjevu i stripu, dakle, otkriva da je transpozicijom došlo do sažimanja broja stihova, te da je dio njih prenesen doslovno; dok su drugi pak sažeti i jezgrovito prepričani; pojedini svedeni na nivo sugestije; a dio sadržaja izvornog teksta je, zbog zahtjeva interpretacije kroz novi medij, u potpunosti izopšten. Transpozicija u strip odredila je drugačiju vrstu naracije, kroz koju su neki momenti spjeva kondenzovani, zbog fluidnosti i *prohodnosti* kroz vinjete.

Likovna komponenta stripa *Smrt Smail-age Čengića* interesantna je iz više razloga. Vizuelna karakterizacija likova i modelovanje figura izvedeni su vješto, s dozom historicizma prilikom izvedbe odora i dekora. Četiri decenije kasnije, hrvatski slikar Živko Haramija ilustrirao je Mažuranićev spjev za izdanje zagrebačke Školske knjige iz 1980. godine, ali u plastičnijem maniru. Grupne kompozicije kod Navojeva, posebno one koje prate stihove iz segmenta *Četa*, potenciraju kontekst. Likovi Crnogoraca su najsmjelije izvedeni baš u ovom pasažu. Surove scene donose specifičnu ekspresiju, posebno u grčevitim izrazima lica porobljene raje. Od prostornih elemenata ističe se kvadrat u kom je prikazan kompleks šatora, koji podsjeća upravo na jednu vinjetu stripa *Ženidba Maksima Crnojevića*.

U sličnom likovnom maniru decenijama kasnije nastajala su djela Nikole Mitrovića Kokana i još nekih crtači iz serije *Nikad robom*. Siluete Crnogoraca prisutne kod Navojeva, vidljive su i u stripu Živorada Atanackovića nazvanom *Vitezovi iz Stubice*, koji je publikovan 1967. godine.

Zanimljivo je da je stripovska adaptacija spjeva *Smrt Smail-age Čengića* bila dio interesovanja učenika srednjih škola u Hrvatskoj. U Srednjoj školi dr Antuna Barca u Crikvenici su, pomoću aplikacije *Pixton*, adaptirali tekst u svoja stripovska djela. Takođe, učenici drugog razreda Medicinske škole Ante Kuzmića iz Zadra obrađivali su Mažuranićev spjev, a učenik trećeg razreda Tehničke škole u Kutini samoinicijativno je kreirao verbo-vizuelnu priču.

VI

Opčinjenost i fascinacija formom karakterističnom za pustolovni manir prepoznaju se kod nekih djela Navojeva. Njegove radove je odlikovala slikovna punoća crteža, odnosno čulna ekspresivnost i grafička jednostavnost. Kod prikaza okruženja on svodi ambijent na mjeru čovjeka. Od poziva u kom je iskazao svoj vanredni dar i bogatu maštu odvojilo ga je napredovanje *žute gošće* i prerana smrt dočekana sa perom u ruci i tušem kraj sebe (Bogdanović, 2016). Istrajao je do poslednjeg daha. Tokom vrlo kratkog života i svega pola decenije stvaralačkog rada u sferi stripa Nikola Navojev je uspio da postane jedan od simbola medija u jugoslovenskim okvirima kada se govori o predratnom periodu. U posljednjoj godini rada i života realizovao je, između ostalog, stripovske verzije *Ženidbe Maksima Crnojevića* i *Smrti Smail-age Čengića*. Time je ovjekovječio ove teme u jednom novom i drugačijem obliku.

Prevođenjem epske narodne pjesme i Mažuranićevog spjeva u strip otvorene su nove mogućnosti tumačenja i adaptacije. Crtački rafinman Navojeva doprinio je uvjerljivosti stihova i pred čitaoca postavio djela koja se percipiraju na drugačiji način.

Zahvaljujući iskustvima iz Hrvatske vidi se mogućnost da se kroz medij stripa, upravo na primjeru *Smrti Smail-age Čengića*, učenici mogu zainteresovati za vizuelizaciju književnih djela koja pripadaju lektiri. Zbog toga je i djelo Navojeva veće i značajnije, jer je u izvjesnom smislu otvorilo novi horizont.

Stripovi Branka Vidića i Nikole Navojeva *Ženidba Maksima Crnojevića* i *Smrt Smail-age Čengića*, iako pripadaju krugu djela nastalih na samom kraju *zlatnog doba* (od 1935. do 1940. godine), i iz današnje perspektive posjeduju zavidan kvalitet. Imajući u vidu da se strip sve više upotrebljava u nastavi, te da zbog medijalnih svojstava može biti izuzetno koristan za što slikovitije predstavljanje sadržaja književnih djela, ove dvije obrade mogu poslužiti i za nastavu i oplemeniti proces učenja.

Literatura

1. Bodirogić, M. (2019). *Po šumama i gorama*. Novi Sad: Orfelin.
2. Bogdanović, Ž. (1992). Branko Vidić ili veština serijalnog pripovedanja. *Ovdje*, broj 278, 19–30.
3. Bogdanović, Ž. (1975). Nikola Navojev ili umilni zov pustolovine. *Pegaz*, broj 4-5, 74–84.
4. Bogdanović, Ž. (2016). *Život u večnoj sadašnjosti 4*. Beograd: Ateneum/Realisticon.
5. Draginčić, S. i dr. (1973). *Zlatno doba jugoslovenskog stripa*. Novi Sad: Forum/Marketprint.
6. Draginčić, S. & Zupan, Z. (1986). *Istorija jugoslovenskog stripa I*. Novi Sad: Forum/Marketprint.
7. Jovanović, M. (2019). *Mali moreplovac i tri kapetana* u Vidić, B. & Navojev, N. (2019); *Mali moreplovac*, Beograd: 300 čuda, 3–7.
8. Jovanović, S. (2007). *Veliki san*. Pančevo: Arhiv.
9. Kulenović, T. (1991). *Čovekova porodica*. Sarajevo: Svjetlost.
10. Martinović, N. (2021). *Kikerec, Ferdo* u Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore I; Podgorica: CANU.
11. Mažuranić, I. (1980). *Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb: Školska knjiga.
12. Pavković, V. (2003). *Naš slatki strip*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa.
13. Rakezić, S. (2011); *Umesto predgovora. Zigomar iza Zigomara* u Zupan, Z.; *Zigomar: Maskirani pravednik*. Pančevo: Kulturni centar, 7–10.
14. Zupan, Z. (1992). *Nikola Navojev* u Navojev, N.; *Mladi Bartulo: Sin dubrovačkog gusara*. Gornji Milanovac: NIRO Dečje novine, 3.
15. Zupan, Z. (2011). *Nikola Pavlović Navojev – iz stripa u legendu* u *Zigomar: Maskirani pravednik*. Pančevo: Kulturni centar, 165–171.
16. Zupan, Z. (2007). *Vek stripa u Srbiji*. Pančevo: Kulturni centar Pančeva / Galerija savremene umetnosti.
17. Zupan, Z. (2011). *Zigomar tajanstveni pustolov i branilac slabih* u *Zigomar: Maskirani pravednik*. Pančevo: Kulturni centar, 11–14.

Izvor:

18. http://skab612.com/index.php?site=bsp_popisi&oznaka=PGN&stranica=1

COMIC BOOKS SCHOOL READINGS (1940)

Abstract

The paper presents two comic books from 1940. The comic book artist Nikola Navojev and writer Branko Vidić created, among other things, two comic books – *Wedding of Maksim Crnojević* according to epic poem and *The Death of Smail-aga Čengić* based on motifs from historical poem of Ivan Mažuranić. Two biographies of two very important authors from pre-war history and two of their co-author works have been analysed in this paper. Since these original texts, have been planned to be included in the school system as school readings, they are particularly interesting for interpretation.

Keywords: *comic books, drawing, motif, epic poem, historical poem.*

Margareta ZDELAR¹

JAVNI GOVOR U OSNOVNOJ ŠKOLI

Rezime

U radu se daje prikaz komunikacijskoga modela govornih vježbi kao jednoj od mogućnosti komunikacijskoga osposobljavanja učenika tijekom institucionalnoga učenja materinskog jezika. Govorne vježbe polaze od suvremenih teorija učenja jezika koje navode da ovladavanje gramatičkim znanjem nekoga jezika ne jamči i uspješnu komunikaciju na tom jeziku. Učenje jezika uključuje: jezičnu (lingvističku), društvenojezičnu (sociolingvističku) i uporabnu (pragmatičku) sposobnost. U radu se govori o važnosti poticanja govorne kulture i javnog govora u osnovnoj školi (kultura govorenja, govorna kultura, govorno izražavanje, govorna komunikacija, umijeće komuniciranja) čiji bi temeljni cilj bio osposobljavanje učenika za uspješnu komunikaciju u raznolikim priopćajnim situacijama.

Ključne riječi: *govor, govorne vježbe, jezik, komunikacija, javni govor.*

¹ Margareta Zdelar, profesorica hrvatskog jezika i književnosti i povijesti, u zvanju savjetnika, OŠ Franje Krežme, Osijek.

Uvod

U prvom dijelu rada bit će riječi o teorijskom određenju pojma komunikacijskih sposobnosti te razvoju govorništva od povijesti do današnjeg vremena. Naši životi temelje se na odnosima s drugim ljudima, a ti odnosi ovise o komunikaciji. Brojna istraživanja pokazuju da osobe tijekom svoga života provedu oko 75% svakoga dana u komunikaciji. Ona je povezana sa svim društvenim i političkim aktivnostima. Pojam *komunikacija* koristi se u literaturi u zbunjujućoj raznolikosti definicija i preklapanju termina. Te razlike napose postoje između pojmovala *interakcija* i *komunikacija*, a pojedini ih autori rabe i kao sinonime (Tomić, Radalj, Jugo, 2020). U radu će se koristiti termini poput: govorne komunikacije i govorno izražavanje kao sposobnosti jasnog i gramatički točnog usmenog izražavanja; govorne kulture i kulture govorenja u smislu pravilne i čiste upotrebe materinskog jezika i njegovih normi. U drugom će se dijelu govoriti o pripremi javnoga govora u osnovnoj školi te o njegovim karakteristikama. Govorit će se o unutarnjoj strani govornoga sklopa kao i vanjskoj, tj. tehničkoj strani izgradnje javnog govora, njegovoj izvedbi i vrednovanju te o strahu, sramu i tremi koji se mogu pojaviti kod izvođenja javnog govora kod pojedinih učenika.

Komunikacijska sposobnost

Pojam komunikacijske sposobnosti je višeznačan. Prema jednom tumačenju, komunikacijska sposobnost je znanje koje osobi omogućuje da se uspješno služi jezikom zajedno s njezinom sposobnošću da se stvarno služi tim znanjem u sporazumijevanju, komunikacijska sposobnost bila bi ne samo različita od jezične sposobnosti nego joj i nadređena. U nastavi se učenje jezika često izjednačavalo s učenjem gramatike, jer su tradicijski programi jezične nastave zahtijevali učenje jezikoslovnih pojmova. Velika je razlika između znanja o jeziku stečenoga u nastavi i znanja jezika nužnoga za sporazumijevanje. Promjenu u pogledu na jezik i jezikoslovlje koja je dovela do pojma komunikacijske sposobnosti potakao je generativni jezikoslovac N. Chomsky (1965) svojim poimanjem gramatike kao dijela uma, tj. znanjem o obilježjima materinskoga jezika i načinu kako on djeluje, Chomsky je uveo razliku između jezične sposobnosti i jezične izvedbe. (Jelaska, 2005)

D. Hymes (1970) je uspostavio odnos stvarnog govornika i slušatelja te zaključio da komunikacijska sposobnost znači vladanje uporabnim pravilima koja omogućuju govorniku da se uspješno sporazumijeva. U to su uključene i društvene, kulturološke, gospodarstvene razlike, višejezičnost, raznolike sposobnosti pojedinih konkretnih jezika i slično. Komunikacijska jezična sposobnost uključuje pod sposobnosti, a to su: jezična (lingvistička), društvenojezična

(sociolingvistička) i uporabna (pragmatička) sposobnost. Sve ove sposobnosti i podspособnosti važno je početi razvijati već u nižim razredima osnovne škole, a posebice u višim razredima. U općemu jeziku sposobnost označuje nekakvu urođenu osobinu, a vještina nešto naučeno. Stoga je važno kod učenika razvijati vještinu govorenja oslanjajući se na njihove sposobnosti. Jezičnim vještinama nazivaju se jezične djelatnosti koje se razvijaju svjesnim uvježbavanjem i ovladavanju znanjem. Dobar su primjer vještina koje se mogu koristiti u nastavi – vještina javnoga govora ili vještina debatiranja.

Govorništvo

Govori da te vidim. (Sokrat)

Govorništvo je u antici predstavljalo temelj obrazovanja jer su Platon, Aristotel, Ciceron i Kvintilijan (antički filozofi) govorništvo smatrali uzvišenom djelatnošću po kojoj se čovjek razlikuje od drugih živih bića, stoga su isticali da je govorništvo važno posebno njegovati (Beker, 1997). U školama je važno poticati govorništvo kako bi svi učenici imali priliku uvježbavati govorničke vještine i iznositi svoje stavove.

Aristotel je opisao govorništvo, tj. retoriku kao sposobnost prikazivanja uvjerljivoga onoga što zaista jest takvo, dok je Ciceron objašnjava kao umijeće govorenja prilagođenoga za uvjeravanje (Gračanin, 1968). Prema Ciceronu retorika je umijeće govorenja prilagođenog za uvjeravanje. Dakle, retorici je važno nekoga uvjeriti i pridobiti za neku ideju što i jest temeljna svrha javnog govorenja.

Žmavc (2021) retoriku objašnjava kao interakciju govornika, publike i teme o kojoj se razgovara. Naposljetku je objašnjava kroz aspekt obrazovanja, a pritom se usmjerava na obrazovanje pojedinca za aktivno sudjelovanje u društvu. Poučavanje retorike smatra aktualnim i relevantnim u kontekstu suvremenih odgojno-obrazovnih ciljeva koji se posebice odnose na razvoj kritičkoga mišljenja, čitalačke pismenosti i aktivnoga sudjelovanja u demokratskim procesima u školskome okruženju i izvan njega. Poznati hrvatski teoretičar govorništva Ivo Škarić u svojim Temeljima suvremenoga govorništva (2008) smatra da retoričke teorije i pedagogije manjka, ali da je praksa vrlo prisutna jer živimo u dobu slobode govora i demokracije te digitalizacije i elektroničkih medija koji sve više potiču govorenje, stoga je važno razvijati retoriku kao znanstvenu disciplinu, a posljedično tomu urediti i povećati opseg poučavanja retorike te tako uskladiti potrebe društva i suvremeno obrazovanje.

Tradicija poučavanja govorništva duga je više od 25 stoljeća, temelji su ostali isti, ali postoje određene nadopune i prilagodbe sukladno dobu u kojemu se

poučava. U današnje doba globalizacije i društvenih mreža razvijaju se novi oblici govornništva u kojima javni govor ima glavnu ulogu.

Implementacija javnog govora u nastavu jezika (scenarij poučavanja)

Kako govornništvo ne postoji kao zaseban predmet u hrvatskom osnovnoškolskom sustavu, učitelji razredne i predmetne nastave nastoje raditi na poboljšanju usmenoga izražavanja u okviru svojega predmeta, a to je uglavnom Hrvatski jezik. Temeljni dokument hrvatskog predškolskog, osnovnoškolskog te srednjoškolskog odgoja i obrazovanja jest Nacionalni okvirni kurikulum (MZOŠ, 2011) koji sadrži popis svih sastavnica nužnih za ostvarivanje nacionalnoga kurikuluma; Nacionalni okvirni kurikulum „predstavlja temelj za izradu predmetnih kurikuluma i ostalih kurikulumskih dokumenata“ (MZOŠ, 2011: 17). Učeničke kompetencije predstavljaju ciljeve nacionalnih kurikuluma zemalja Europske unije čiji razvoj predstavlja ciljeve europske obrazovne politike. Navedenim učeničkim kompetencijama pripadaju: „komunikacija na materinskomu jeziku, komunikacija na stranim jezicima, matematička kompetencija i osnovne kompetencije u prirodoslovlju i tehnologiji, digitalna kompetencija, učiti kako učiti, socijalna i građanska kompetencija, inicijativa i poduzetnost te kulturna svijest i izražavanje“ (MZOŠ, 2011: 17). Jezično-komunikacijsko područje u sklopu predmeta Hrvatski jezik omogućuje stjecanje jezičnih i komunikacijskih znanja, sposobnosti i vještina, ne samo na materinskome jeziku već i na ostalim stranim jezicima. Stjecanje znanja o jeziku te ovladavanje različitim jezičnim djelatnostima procesi su koji ujedno uključuju razvoj mišljenja i socijalni razvoj, ali i razvoj potrebe za komunikacijom. Ovladavanje komunikacijskom jezičnom kompetencijom odnosi se na usvajanje znanja o jeziku te razvoju svijesti o njemu. Komunikacijske posebnosti ostvaruju se tijekom procesa sporazumijevanja gdje se aktivnosti slušanja, govorenja, čitanja ili pisanja provode kako bi se ostvario što uspješniji priopćajni proces. U nastavku će biti predložen scenarij poučavanja za sat na kojem bi se obrađivala tema govornništva i javnog govora, ova se tema može obrađivati i u sklopu projektne nastave materinskog jezika kao zaseban mjesečni ili godišnji projekt.

U uvodnom dijelu sata na kojem planira obraditi javni govor, učitelj bi najprije trebao pogledati i poslušati s učenicima jedan reprezentativan javni govor jer je slušanje za govornika uz isticanje kompetencija aktivnoga slušanja (kompetencije za razumijevanje sadržaja i kompetencije kritičkoga slušanja) od iznimne važnosti. Prijedlog za govor je npr. govor Charlieja Chaplina (zvijezde nijemog filma) koji na kraju svog prvog zvučnog filma Veliki diktator, drži antologijski govor o ljubavi i istini, o ljudskom životu i obmani. Cilj ovog govora je ukazati

na besmisao rata (u vrijeme kad nacisti započinju rat u Europi) i pozvati na mir. Nakon pogledanog i odslušanog govora s učenicima treba raspraviti o temi, izvedbi, artikulaciji, cilju, uvodu, glavnom dijelu i zaključku govora te im razjasniti osnovne govorničke kompetencije na ovom primjeru. Nakon interpretacije govora s učenicima se razgovara o mogućim temama za javni govor. Učenici zapisuju teme o kojima bi željeli govoriti te uz pomoć učitelja kreću razrađivati sljedeće faze pripreme javnog govora: prikupljanje, raspoređivanje i sastavljanje javnog govora. Proces pripreme u vidu govorničkoga zadatka (tema / opći cilj) može se odraditi na nekom od idućih sati. Učenici fazu uvježbavanja i zapamćivanja govora odrađuju kod kuće dok se sama izvedba javnog govora odvija u školi na satu materinskog jezika.

Priprema

Javni govor uključuje oblikovanje poruka koje prenosimo slušateljima. Javni govor trebao bi imati utvrđen sastav i oblik. Govornik bi trebao obratiti pažnju na stil svoga govora, riječi, konstrukciju rečenica... Prema Škariću (2000: 75), govor nastaje uzastopnim radnjama, a počinje prikupljanjem i pronalaženjem informacija. Prikupljanje građe za govor isto je kao i prikupljanje informacija za bilo koji projekt. Postoji puno dostupnih javnih izvora na određenu temu. Jedan je od njih korištenje vlastitih znanja i iskustava, što je uvijek poželjno pri stvaranju javnoga govora. Ukoliko bira temu iz vlastitog iskustva govornik će se za pripremu i istraživanje osloniti na svoje proživljeno iskustvo, no ukoliko bira temu koja mu nije bliska iskustveno, tražit će činjenice i brojke u knjigama, pa će istraživati u knjižnicama, putem kataloga ili tražilica (kod tražilica treba obratiti pažnju na vjerodostojnost). Zatim slijede raspoređivanje, sastavljanje, zapamćivanje te na kraju izricanje. Javni govor zahtijeva lijepo govorenje. Dobro izlaganje zahtijeva snažna uporišta koja će potkrijepiti govornikova stajališta. Istraživanja su pokazala da konkretni primjeri imaju snažan utjecaj na slušateljeva vjerovanja i postupke, kao i statistički podaci. Ideje su bez primjera često nejasne i nedovoljno uvjerljive, a s primjerima one postaju određene i uvjerljive. Govornik (učenik) treba paziti na izbor riječi i pažljivo birati stilske figure kako bi njegov govor bio originalan. Čerepinko (2012: 123) javni nastup, odnosno govor, definira kao kompleksnu komunikacijsku aktivnost kod koje verbalni, sadržajni dio mora biti u sintezi s neverbalnim. Samim time, dobar govor postaje uvjerljiv kada je uvjerljiv i govornik te kada on zaista vjeruje u ono što govori. Izbor teme za javni govor pred razredom može biti zadan ili slobodan. Ishodi koje učenik ostvaruje u odgojno-obrazovnom procesu su da će učenik govoriti u skladu sa svrhom govorenja, uživjeti se u sadržaj govoreći s uvjerenjem, istražiti temu uzimajući u obzir različite dokaze, primjere i iskustva, jasno izražavati

stajalište i oblikovati temu iznoseći predodžbe, misli, znanja. Neke od zadanih tema za javni govor mogu biti: *Što je sreća? Mijenja li tehnologija način na koji komuniciramo? Jesam li ovisan o društvenim mrežama? Kako prihvatiti različitosti? Zašto ne pušim?* i sl.

Poruka ili ideja

Poruka je sve ono što govornik (u ovom slučaju učenik) priopćava slušatelju (ostalim učenicima razrednog odjela ili škole). Poruka nije ono što je mislio ili što je htio reći. Kako bi uspješno oblikovao poruku svoga govora, učenik mora marljivo raditi na njegovoj pripremi. Osim poruke koju šalje riječima (verbalno), poruku šalje i bojom svoga glasa, izgledom, gestama, mimikom i očima (neverbalno). Poruka je ono što su sugovornici ili slušatelji razumjeli. Tema je starija od poruke, iz nje poruka i proizlazi. Važno je da govornik ima ideju koju je razradio. Poruka je jedno jasno, kratko stajalište, koje je lako razumljivo i pamtljivo, dovoljno široko i dovoljno usmjereno da se može zapamtiti. Poruka može biti sadržana u sloganu govornikova govora. Poruka može biti i naslov. Potrebno je svoje mišljenje prenijeti na druge, a ne samo priopćiti. Poruka bi uvijek trebala biti pozitivna. *Poruka to ste vi*, piše R. Ailes. (Tomić, Radalj, Jugo, 2020)

Obilježja javnog govora

Učenicima se trebaju na uvodnom satu objasniti obilježja javnoga govora tako da svoj govor pripreme u skladu sa zadanim smjernicama. Njihov javni govor trebao bi biti:

- Uvjerljiv – ova vrsta govora namijenjena je uvjeravanju ili nagovaranju publike da vjeruje u nešto, da nešto učini ili da djeluje na temelju nečega, tako bi učenik trebao navesti ostale kolege u razredu da mu povjeruju ili se slože s njim u iznošenju pojedinih vrijednosnih stavova. Morao bi se povezati s publikom, stvarno im pomoći da shvate zašto bi trebali učiniti ili misliti ono što predlaže. Anegdote i istinite priče često su korisne u demonstraciji njegovog stajališta.
- Inspirativan/emotivan – govor se koristi kako bi se dotaknule emocije publike. Učenik bi trebao raditi na tome da pomogne publici da shvati temu. Ponovno, priče i anegdote vrlo su korisne za približavanje slike koju želi prikazati drugima. Prilikom pripreme ove vrste govora trebao bi paziti da se poveže s publikom i njihovim osjećajima.
- Zabavan – zabava je nešto u čemu svi uživaju, ako je učenikov govor zabavan, mora odabrati temu koja je bliska njegovim vršnjacima.

- Demonstrativan – demonstrativni govor način je da se publici objasni kako nešto učiniti. Vizualna pomagala vrlo su važna za demonstrativne govore, stoga se njima može poslužiti.
- Improviziran – iako će učenik imati dovoljno vremena za pripremu govora, može se dogoditi da jednostavno zablokira ili zaboravi što je predvidio reći pa će mu improvizacija pomoći da poveže informacije koje već zna o temi.

Predispozicije dobrog govora

Da bi govornikov (učenikov) govor bio uspješan, potrebno je zadovoljiti nekoliko uvjeta:

- Vanjski izgled govornika – primjerena odjeća, dostojanstveno držanje, izražajnost očiju i sl. Jer osobni izgled igra važnu ulogu u očima slušatelja. Američki su psiholozi utvrdili da simpatija kod prvog susreta nastaje zbog prijateljskog izraza lica (55%), zbog prijateljskog tona glasa (38%) i zbog sadržaja izgovorenog (7%). Znači, od sto posto razloga zbog kojih će vas sugovornik prihvatiti, 93% čine vaše lice i vaš glas. (Petar, 2008: 86)
- Jezik – dobar govornik svjestan je važnosti riječi, njihovih primarnih i ponekad višeslojnih značenja. Oni znaju koristiti jezik pravilno, jasno i primjereno. Važno je upotrebljavati riječi koje su većini poznate tako da bi slušatelji mogli neometano pratiti govor. Treba izbjegavati suvišne riječi tzv. poštapalice. Izražavanje treba biti popraćeno uporabom usporedbi i metafora kako bi govor bio što slikovitiji. Izuzetno je bitan i ritam govorenja, ne smije biti ubrzan ni prespor.
- Glas i artikulacija – glas je najvažnije oružje govornika i on je posve jedinstven i unikatan. Prije nastupa glas je potrebno zagrijati i uvježbati pomoću vježbi za govor i artikulaciju. Govoreći, govornik izdiše zrak te ga ponovo udiše koristeći stanke u govoru.
- Dikcija i jasnoća izgovora – Dikcija je lijep i pravilan izgovor riječi i rečenica kako bi njima bila što skladnije izražena misao koju sadrži. Lijep i pravilan izgovor rečenice ovisi o dobrome rečeničnom sklopu. Na dikciju utječe jasnoća izgovora što znači da svaka riječ koja je izgovorena treba biti izgovorena jasno i precizno da ne bude nejasna ili *progutana* u izgovoru.
- Glasnoća i ton – Ton označuje visinu ili dubinu glasa. U javnom govoru ton može utjecati na značenje riječi. Promjena u tonu glasa naziva se modulacija. U svakodnevnome govoru instinktivno koristimo modulaciju kako bismo prenijeli osjećaje i određeno značenje. Ljude koji ne mijenjaju ton u govoru te sve izgovaraju podjednakim tonom glasa nazivamo monotonima.

Što se glasnoće tiče govornik treba znati da njemu samome njegov glas uvijek zvuči glasnije nego što ga drugi čuju. U skladu s tim treba paziti kako ne bi govorio preglasno, ali isto tako ni pretiho. Iskusan govornik vrlo brzo treba znati uskladiti glasnoću s očekivanjima publike.

- Tempo i stanke – Prosječan tempo odnosno brzina govora ima raspon od 120 do 150 riječi u minuti. Ne postoji pravilo o točnom broju riječi koji bi bio optimalan u javnom govoru. Martin Luther King započeo je svoj najpoznatiji govor *I have a dream* s 92 riječi u minuti, a završio sa 145 (Tomić, Radalj, Jugo, 2020). Svaki govornik ima različitu brzinu govorenja i ona može varirati ovisno o situaciji ili publici.

Jedan od najvećih izazova za svakog govornika početnika jest naučiti kada napraviti stanku u govoru i koliko ona treba trajati. Katkad se čini da stanka traje kao vječnost, no pauze u govoru mogu biti i te kako korisne. Mogu označavati kraj misli ili povećati dramatičnost izjave. Koliko je važna govorna stanka govori i izjava Marka Twaina koja kaže: *Prava riječ može biti učinkovita no nijedna riječ nije toliko učinkovita koliko dobro tempirana stanka.*

Kompozicija ili struktura javnoga govora

Retorička shema govora temelji se na antičkom određenju diskurza koji mora imati početak, sredinu i završetak; uvod, glavni dio i zaključak. Ovo raspoređivanje ujedno je i preispitivanje i dopunjavanje prema zahtjevu retoričko-logičkog okvira. Škarić (2000) daje prijedlog sljedeće retoričke sheme kombinirajući antičku tradiciju i Marshevu komunikološku strukturu govora. Ono što se vidi iz sheme u nastavku jest prijelaz iz uvoda u glavni dio koji povezuje priča, koja je u antici dio uvoda, te implicitno iznošenje protuargumenata koji se zapravo vide u njihovom pobijanju.

Uvod:

- pozdravljanje i predstavljanje
- zadobivanje naklonosti i upoznavanje s temom izlaganja.

Izlaganje (glavni dio):

- raspoređivanje na dva simetrična dijela
- izlaganje prema razdiobi s dokazima (potkrijepa i pobijanje)
- tvrdnja u kratkom i jasnom obliku.

Zaključak:

- sažetak
- poziv
- zahvala.

U uvodu treba privući pažnju ciljane publike i pokušati zadobiti njihovu naklonost skromnim predstavljanjem te izrazima poštivanja slušaoca. Važno je učenicima naglasiti da ukoliko ih nastavnik prethodno najavi imenom i prezimenom, ovu informaciju ne trebaju ponavljati. Zatim treba iznijeti cilj govora i središnju misao te dati pregled ključnih informacija. Naklonost publike se stječe i retoričkom skromnošću, oblikom humora, najčešće na vlastiti račun, citatom povezanim s temom ili parafrazom citata te povezivanjem govornika s temom. U tom slučaju stvaranje zanimanja za temu slijedi prirodno iz prvog dijela predgovora. Dobro je ubaciti retoričko pitanje i tako povećati zanimanje za temu. Posljednja dva elementa u antičkim i komunikološkim podjelama pripadaju glavnom dijelu. Granica uvoda i glavnog dijela nije ono što je ključno, važno je u govor uključiti sve funkcionalne dijelove. U skladu s tim, spomenuti autori naglašavaju i prijelaze između uvoda, glavnog dijela i zaključka kojima treba posvetiti pozornost u pripremi. U glavnom dijelu treba iznijeti dokaze, utvrđene činjenice, provjerene podatke te općepoznate i dokazane istine. Ti dokazi trebaju ili pozitivno podupirati govornikovu tvrdnju ili pobijati suprotstavljene tvrdnje.

Zaključak bi trebalo podijeliti u tri dijela. U prvom dijelu sažeti sve što je rečeno, u drugom dijelu pozvati na prihvaćanje iznesenih misli i tvrdnja te uputiti na akciju koja iz njih slijedi. Na samom kraju slijedi efektna završetka te zahvalu na strpljenju i pažnji. Završetak treba biti upečatljiv, odnosno retoričan.

Teme javnog govora

U nastavi materinskoga jezika važno je inzistirati na vrstama i oblicima usmenog izražavanja koji motiviraju učenika. Jedan od tih oblika svakako je javni govor jer u njemu učenici otkrivaju vlastite sposobnosti te njeguju samostalnost i slobodu izražavanja. Trebalo bi se pri tom pridržavati načela životnosti i demokratičnosti. Interesi učenika različiti su: sportski, tehnički, glazbeni i sl. Učenik će uspješnije govoriti ako ima temu koja mu je bliska i o kojoj ima razloga govoriti. Neposredna stvarnost u kojoj učenik živi može dati nebrojene teme za javni govor. Neke od tema koje možemo ponuditi učenicima:

1. Društvene mreže – laž ili istina? (Ovdje učenici mogu iznijeti svoja promišljanja o društvenim mrežama, istinitosti sadržaja koji se tamo nalaze te njihov utjecaj na njihovo mentalno zdravlje.)
2. Prijateljstvo (Učenici mogu govoriti općenito o prijateljstvu, o vlastitom iskustvu s prijateljima, izazovima prijateljstva i o njegovoj važnosti.)
3. Sreća (Promišljanje o pojmu sreće, što učenika čini sretnim, što za njega znači sreća i kako postići taj osjećaj.)

4. Ovisnost (Učenik može odabrati ovu temu kao općenit pojam i govoriti o različitim vrstama ovisnosti, njezinim uzrocima i posljedicama te primjerima iz života i izvora, no može odabrati i pojedinu ovisnost kao npr. ovisnost o drogama, alkoholu, kockanju, cigaretama i sl.)
5. Važnost sporta (Sport kao vitalna komponenta u životu djece i odraslih te njegova ključna uloga u cjelovitom razvoju mladih ljudi.)

Učenik treba odabrati temu o kojoj želi govoriti. Kako je govor oblik demokratskog komuniciranja i glavni način povezivanja s ljudima, učenik bi trebao moći i sam predložiti temu o kojoj će moći prikladno i kreativno govoriti.

Vrednovanje

Na kraju izvedbe učenike čeka vrednovanje i samovrednovanje. Najprije se učenika pita da sam izloži svoj osvrt na govor, zatim ga ostali učenici iz razreda vrednuju i na kraju učitelj. Prije samoga izlaganja učitelj treba izraditi kriterije za vrednovanje javnoga govora prema sastavnicama koje će se vrednovati u izlaganju.

4	3	2	1
PRIPREMA, IZBOR TEME I ARGUMENTACIJA			
Govornik je izvršno pripremljen. Bira i istražuje temu u svim dostupnim izvorima. Tema je publici zanimljiva i korisna. Sve su ključne teze izvršno potkrijepljene vjerodostojnim izvorima (činjenicama, statističkim podacima, citatima). Izvori su jasno navedeni. Sastavlja odličan sinopsis govora. Govor je promišljen i dobro uvježban.	Govornik je vrlo dobro pripremljen, uglavnom je istražio i proučio temu u više dostupnih izvora. Tema je prikladna za publiku te pruža neke korisne informacije. Većina izvora je jasno navedena. Govor ne djeluje u potpunosti promišljeno i uvježbano. Glavna misao nije jasno definirana.	Govornik je djelomično uvježban. Tema je ili prezahtjevna za publiku ili nezanimljiva i trivijalna. Izvori bi trebali biti jasnije navedeni, trebalo bi navesti kvalitetnije elemente dokazivanja. Govor nije dovoljno pripremljen niti je tema istražena u više izvora. Cilj govora nije jasan.	Govornik se nije pripremio za javni govor. Ne može se razlučiti tema govora. Nema podatke iz istraživanja niti je odabrao temu.

STRUKTURA JAVNOG GOVORA

Govornik je jasno i precizno oblikovao uvod, glavni dio i zaključak te je govor povezo u smislenu cjelinu. Izvršno koristi postupke privlačenja pozornosti, jasno iznosi tezu, donosi jasan i pamtljiv sažetak te efektno završava govor.	Govornik je uglavnom oblikovao trodijelnu strukturu govora. Koristi dobre postupke privlačenja pozornosti. Daje smjernice o temi. Mjestimično se gubi povezanost uvoda s glavnim dijelom ili glavnog dijela sa zaključkom. U zaključku se donekle referira na tezu, jasno oblikuje efektnan završetak.	Govornik je naznačio uvodni, glavni i zaključni dio, no govor nije povezan u smislenu cjelinu. Koristi neuobičajene postupke privlačenja pozornosti. Teze se mogu jasno razaznati kao i glavne točke govora, no nisu eksplicitno izražene. Zaključak je nejasan i neusklađen s ostatkom govora.	Govornik nije oblikovao uvodni, glavni i zaključni dio te govor nije povezan u smislenu cjelinu. Ne koristi uobičajene postupke kako bi privukao pozornost. Teze nisu jasno određene. Nema zaključka, nije jasno naznačen ili se govor prekida bez zaključka.
--	--	---	---

RETORIČKA OBILJEŽJA

Govornik oslovljava publiku, gleda i iskazuje poštovanje publici. Stil govora je primjeren i služi se standardnim jezikom poštujući jezične norme. Pažljivo bira riječi.	Govornik se ne obraća publici s dovoljno uvažavanja, primjetna su manja odstupanja od standardnog jezika i jezičnih normi. Nema neprikladnih riječi.	Govornik se premalo obraća publici, postoje odstupanja od standardnog jezika i jezičnih normi. Govornik upotrebljava žargon ili nekorektne izraze.	Govornik se uopće ne obraća publici i ne govori standardnim jezikom. Prisutne su brojne gramatičke pogreške. Upotrebljava žargon, koristi neprimjerene izraze i riječi.
--	--	--	---

GOVORNA I NEGOVORNA OBILJEŽJA

Govornik govori primjerenom glasnoćom, vrlo izražajno, zvuči zainteresirano, ističe važne dijelove govora stankom, mijenja tempo govora, ne ponavlja sintagme, nema poštapalica. Drži se zadanog vremena, ima primjerene geste i grimase.	Govornik uglavnom govori primjerenom glasnoćom, izražajno, ističe dijelove, ali ne mijenja tempo govorenja, ponavlja neke riječi i izraze. U manjoj mjeri krši zadano vrijeme, ima primjerene geste i grimase.	Govornik samo na trenutke govori primjerenom glasnoćom, govori ili preglasno ili pretiho, ne ističe dijelove govora, ne služi se stankom, ne mijenja tempo. Ponavlja riječi. Katkad se služi poštapalicama. U manjoj ili većoj mjeri krši zadano vrijeme, nesiguran je. Uglavnom koristi primjerene grimase i geste.	Govornik ne govori primjerenom glasnoćom. Viče ili govori pretiho te ga se ne čuje. Ne drži se zadanog vremena. Koristi poštapalice u govoru. Napadan je i ima neprimjerene geste i grimase.
---	--	--	--

Temeljem ovih sastavnica učitelj može vrednovati učenički govor i brojčanim ocjenom. Temeljni je cilj govornih vježbi i rada na javnom govoru u osnovnoj školi učenika komunikacijski osposobiti u području govorne kulture tako da stekne specifične komunikacijske kompetencije i na kraju osnovnoga školovanja da se može izražavati prema društveno prihvatljivim pravilima i normama odnosno poštivati govorni bonton; uočiti neprimjerene komunikacijske stilove izražavanja kao otklon od govorne kulture te uočiti povezanost jezika i kulture kao i njihove mijene kroz povijest.

Strah, trema i sram u javnom govoru

Slavni rimski govornik Ciceron rekao je: „Na početku svakog govora postajem blijed te drhtim u udovima i u duši.“

Učenicima treba objasniti da većini ljudi javni nastup predstavlja problem zbog straha i treme koju osjećaju te njihovim psihičkim i fizičkim manifestacijama. Škarić navodi (2008) da je posve normalno da se ljudi srame javno govoriti i da osjećaju strah od javnog govora. Strah i sram mogu biti veći ukoliko učenik nije navikao javno govoriti ili ukoliko je pred njim brojno slušateljstvo (više razrednih odjela). Nadalje, spoznaja da će se njegov govor vrednovati prema unaprijed zadanim kriterijima vrednovanja može pridonijeti strahu od javnoga govorenja. Učenici koji su sramežljivi i introvertirani češće će imati strah od javnog govorenja, zato je važno sve učenike tijekom osnovnoškolskog školovanja izlagati javnom nastupu i javnom govorenju kako bi stekli iskustvo i samopouzdanje koje će pomoći da u budućnosti pristupaju javnom govorenju bez straha.

Škarić (2008) navodi da su uzroci srama i straha realni i nerealni, definira sram kao osjećaj nelagode koji potječe od točne ili pogrešne procjene naših nedostataka, koji će izazvati kritiku ili porugu okoline ako ih ne skrijemo. Zato se u javnom govoru sram javlja u onolikoj količini kojom tu nepovoljnu reakciju predviđamo, a većinom je takvo naše predviđanje pogrešno. Strah dolazi od predviđanja opasnosti i prijeti srušiti onaj važan cilj svakoga govornika – da bude ocijenjen što bolje.

Strah i sram mogu se osjećati i fizički kao npr. sušenje usta, knedla u grlu, grčevi u stomaku, nalet adrenalina, širenje zjenica, snažno lupanje srca, tremor, nesvjestica. Često su upravo ovi tjelesni simptomi posljedica psihičkog osjećaja kao što je strah, sram ili nelagoda. Učenici kod kojih su ovi psihički i tjelesni simptomi izrazito izraženi mogu pribjeći izbjegavanju sudjelovanja u izvedbi javnoga govora. S ovim učenicima važno je razgovarati o uzrocima straha i srama koji se javlja pri javnom govorenju. Važno je usmjeriti učenika na važnost dobre i temeljite pripreme za odabranu temu. Ne dopustiti učeniku da misli na ono što ne zna ili nije napravio. Pozitivna imaginacija ili vizualizacija smatra

se najprikladnijom tehnikom za smanjivanje unutrašnje treme. Ova se tehnika sastoji u tome da učenik zamišlja pozitivnu i detaljnu sliku o sebi u situaciji kada govor drži kvalitetno i s velikim samopouzdanjem. Vizualizacija je djelotvorna jer se njome na neki način postavljaju ciljevi i zamišljaju situacije u kojima je taj cilj ostvaren, odnosno zamišlja se uspjeh, što puni osobu pozitivnom energijom. Strah i sram će se smanjivati što učenik bude vredniji i iskusniji te ako se ne bude potcjenjivao. Učitelj bi trebao pokazati svoju dobronamjernost te na taj način smanjiti negativne emocije kod učenika. Kako bi se smanjio strah i trema kod učenika važno je prije javnoga govorenja održati vježbe zagrijavanja. Ove se vježbe koriste prije svake izvedbe i pomažu boljoj cirkulaciji krvi, regulaciji rada srca i smirenosti disanja, kako bi energija tijela bila što ravnomjernije raspoređena. Gottesman i Mauro (2006) predlažu četiri vrste vježbi opuštanja. To su vježbe disanja, vježbe napetosti i opuštanja, vježba pod nazivom krpna lutka te vježbe aerobika. Trebamo zauzeti uspravan položaj. Napnemo mišiće ramena, duboko udahnemo i održimo napetost brojeći do pet. Zatim izdišući opustimo ramena. Ponovimo ovaj ciklus napinjanja i opuštanja mišića ramena, ruku, leđa, stražnjice, nogu i stopala, čitavo vrijeme duboko dišući. Ova vježba primjenjuje se i na lice. Širom otvorimo oči te ih zatvorimo. Ova se vježba ponavlja tri puta. Na kraju protresemo čitavo tijelo i zamislimo da tako izbacujemo svu zarobljenu energiju. Vježba krpene lutke pomoći će nam da razbistrimo um i postignemo uspravno držanje. Moramo uspravno stajati, sa stopalima u širini ramena. Zamislimo da nam je glava postala jako teška i pustimo da brada padne na grudi. Spuštamo se jedan po jedan kralježak, sve dok se ne prelomimo u struku uz osjećaj klimavosti. Njišemo se lijevo-desno, pritom ne zaboravljamo na disanje. Kada se potpuno opustimo, počinjemo se veoma polako podizati. Ispravimo prvo koljena, zatim bedra, pa jedan po jedan kralježak sve do glave. Kada se uspravimo, duboko udahnemo i pri izdahu opustimo ramena. Učitelj bi trebao s učenicima proći ove vježbe prije svakog javnog govora kako bi se opustili i izbjegli napetost.

Zaključak

Uvažavajući zakonitosti djetetova kognitivnog, socijalnog i emotivnog razvoja, stjecanje komunikacijskih kompetencija tijekom osnovnoga obrazovanja važno je učenike već u osnovnoj školi osposobiti za zastupanje i branjenje vlastitih mišljenja u određenim komunikacijskim situacijama te uskladiti govorno ponašanje uče-

nika s normama govorne kulture. Naglasak je na učenikovu komunikacijsku iskustvu koje mu pomaže provjeriti osobne komunikacijske navike i preispitati vlastito socijalno ponašanje. Ovakvim pristupom u nastavi jezičnoga izražavanja

ostvaruje se važan zadatak suvremene škole, a to je poticati učenikovu aktivnost, interakciju i komunikaciju koja mu omogućuje primjenu naučenoga i otkrivenoga u svakodnevnim komunikacijskim situacijama (Bakota, 2010).

Institucionalno se učenje jezika uglavnom oslanjalo na učenje gramatičkih pravila i jezičnih normi, stoga je u suvremenoj nastavi važno komunikacijski osposobiti učenika uvođenjem različitih govornih vježbi u nastavni proces s posebnim naglaskom na pripremu i izvođenje javnog govora prema navedenim sastavnicama. Iako su govorničke vještine one koje se mogu naučiti i one koje se svakodnevno primjenjuju u razgovoru, emocionalne prepreke predstavljaju glavni izazov s kojim se govornik treba suočiti. Strah, sram i trema mogu se pojaviti pri izvedbi javnog govora, stoga su vježbe i pripreme ključne kako bi se učeniku ojačalo samopouzdanje i odvažnost te sigurnost u upravljanju vlastitim emocijama.

U poučavanju govorništva učitelj treba usmjereno voditi učenika kroz sve opisane faze javnog govora i time pomoći u razvoju učenika u socijalnom, intelektualnom i emocionalnom području.

Literatura

1. Bakota, L. (2010). *Komunikacijski model jezičnih vježbi i nastava jezičnog izražavanja*. Izvorni znanstveni rad. Učiteljski fakultet Osijek.
2. Gottesman, D., Mauro, B. (2006). *Umijeće javnog nastupa: osvojite govornicu koristeći se glumačkim vještinama*. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
3. Jelaska, Z. i sur. (2005). *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
4. Ministarstvo znanosti i obrazovanja [MZO]. (2017b). Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje: prijedlog nakon javne rasprave. [https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/NacionalniKurikulumi/Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje.pdf](https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/NacionalniKurikulumi/Nacionalni%20kurikulum%20za%20osnovno%C5%A1kol%C5%A1ki%20odgoj%20i%20obrazovanje.pdf)
5. Petar, S. (2008). *Kako se uspješno prodati. Osnove uspješnog komuniciranja u obitelji, s prijateljima, poslovnim partnerima i svima koji vas gledaju i slušaju (i kupuju nešto od vas)*, treće izdanje. Zagreb: Mozaik knjiga.
6. Škarić, I. (2000). *Temelji suvremenog govorništva*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Tafra-Vlahović, M. (2013). *Javni govor – priprema, nastup, utjecaj*, Visoka škola za poslovanje i upravljanje „Baltazar Adam Krčelić“, Zaprešić.

8. Težak, S. (1974). *Govorne vježbe u nastavi hrvatskog ili srpskog jezika*. v. izdanje. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
9. Tomić, Z., Radalj, M., Jugo, D. (2020). *Javna komunikacija*. Pregledni članak. Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.

PUBLIC SPEAKING

Abstract

The paper presents a communication model of speech exercises as one of the possibilities for communication training of students during institutional learning of the mother tongue. Speech exercises are based on modern theories of language learning, which state that mastering grammatical knowledge of a language does not guarantee successful communication in that language. Language learning includes linguistic, sociolinguistic, and pragmatic abilities. The paper discusses the importance of encouraging speech culture and public speaking in elementary school (speaker culture, speech culture, speech expression, speech communication, communication skills), the fundamental goal of which would be to train students for successful communication in various communication situations.

Keywords: *speech, speech exercises, language, communication, public speaking.*

ESEJI, PREGLEDI, PRIKAZI

VJEČNOST IZGUBLJENOG IMENA

(Zineta Subašić, *Minka*, Karađoz-begova medresa, Mostar, 2024)

Roman *Minka* autorice Zinete Subašić, objavljen 2024. godine u izdavačkoj djelatnosti Karađoz-begove medrese u Mostaru, predstavlja djelo koje ne govori o ratu, već o posljedicama koje rat ostavlja na čovjeka, o onome što dolazi nakon rata. Ovaj roman inspirisan je tihim i dugotrajnim odjecima rata u čovjeku. Jer, i kada granate utihnu, šutnja ostaje; i kada se tenkovi povuku, slike ostaju u sjećanju. Rat se u istoriji završava datumima i bilješkama, ali u ljudskoj svijesti nastavlja da traje. Upravo o tom unutrašnjem, nevidljivom ratu govori roman *Minka*, u kojem autorica otvara i pitanje granica ljudske nade.

Glavna junakinja ovog romana je djevojčica Minka, koja je imala samo četiri godine kada je odvojena od svojih roditelja i predata strancima. Da bi bila spašena, ostala je bez temelja. Odveli su je španski mirovnjaci, krstili je i nadjenuli novo ime – Sol, pokrštena je u crkvi Svetog Trojstva u Granadi. U španskom jeziku *sol* znači sunce. U ovom romanu to sunce ne grije, ono zasljepljuje, ono je sunce tuđeg neba. Dijete koje su htjeli spasiti od tame, izgubilo je svjetlo svog jezika. Izvedena iz noći rata, Minka je unesena u svjetlo koje ne prepoznaje, u svjetlo zaborava. I tu počinje njen drugi život: život bez jezika, bez prošlosti, bez ogledala koje bi potvrdilo ko je, život sa neizvjesnom budućnošću. Otac ju je, u strahu i nadi, predao španskim mirovnjacima, vjerujući da je spašava, a zapravo je šalje u drugi oblik zatočeništva. I tako se u istom imenu susreću vječnost i zaborav, vjera i izgubljeni identitet, svjetlost i tama.

Upravo je ovo jedan od najsloženijih trenutaka romana: trenutak u kojem se ljubav i gubitak stapaju u isti čin.

Prikazujući dinamičnu i dramatičnu sudbinu protagonistkinje, roman ne osuđuje ni u kojem segmentu, roman samo podsjeća. Podsjeća na paradokse historije: da se jedno dijete može pokrstiti u Crkvi Svetog Trojstva i istovremeno izgubiti sveto trojstvo svoga identiteta: ime, jezik i dom. Roman ne traži krivce, ali prepoznaje hamartiju epohe, onu tragičnu grešku čovječanstva koje i kad pomaže, ne zna da ranjava. Tragika sudbine predstavljena je u nelinearnoj formi, razlomljenim pripovijedanjem, sastavljenim od unutrašnjih monologa i kratkih bljeskova. To nije slučajnost, to je nužnost, jer trauma nikada ne govori cjelovitim rečenicama. Ona govori u fragmentima, iskidano, u tišini između riječi. Kroz takvu strukturu naziru se sjenke najtežih iskustava, onih u kojima

¹ Afan Latić, magistar arapskog jezika i književnosti, profesor u Medresi „Mehmed Fatih“.

žene najčešće šute šutnjom glasnijom od vriska. Upravo u toj tišini roman *Minka* otvara prostor za dostojanstvo onih čije su rane nevidljive, ali ne i manje bolne.

Podsjetimo se Itala Kalvina i njegovog romana *Ako jedne zimske noći neki putnik*, koji fragmente koristi kao igru. Autorica Subašić fragmente koristi kao rane. Kod Kalvina je to literarna konstrukcija, a kod Zinete Subašić način da se pokaže kako pamćenje traume nikada nije cijelo. Gasan Kanafani u svom djelu *Šta vam je preostalo* piše o čovjeku koji gubi zemlju, Subašić o djetetu koje gubi roditelje, a oboje pišu o svijesti koja odbija da se preda zaboravu. Kanafani postavlja pitanje: „Šta ostaje kada nestane domovina?“, a Subašić: „Šta ostaje kada nestane roditeljski zagrljaj?“ U ovom segmentu važno je i djelo nobelovke Herte Miler, čija je proza oblikovana iz egzila i unutrašnje podvojenosti, kroz fragmente koji su jednako poetski koliko i bolni. Miler je istakla: „Glad je moja domovina.“ Zineta Subašić naglašava: „Sjećanje je moj jedini dom.“ Ako je Herta Miler dala glas onima kojima je uskraćen jezik, onda Zineta Subašić daje glas djetetu koje je izgubilo dom, ali ne i ime, jer je ime posljednja linija odbrane. Možete izgubiti zemlju, kuću, vjeru, ali dok god nosite ime, postoji trag postojanja. Ime Minka u ovom romanu postaje posljednja tvrđava identiteta, posljednja zaštita od zaborava. Minka je hipokoristik i potiče od feminonima Emina ili Amina i znači „pouzdana, vjerna“. U drugim jezicima leksema minka može značiti i zaštita ili utočište u japanskom, na primjer, označava narodnu kuću, mjesto gdje čovjek pronalazi sigurnost i mir. Paradoksalna postavka: dijete koje ostaje bez ikakve zaštite nosi ime koje u svom korijenu znači upravo *povjerenje* i *zaštita*. Kada izgubite ime, ostajete samo priča, a priča bez imena pripada svima i nikome. Zineta Subašić vraća ime djetetu, vraća identitet onima koji su izbrisani i vraća dostojanstvo onima o kojima se ćutalo. Zato Minka nije samo roman, ona je ogledalo u kojem vidimo i vlastite šutnje. Dok je čitamo, pred nama se ukazuje djevojčica sa koferom većim od nje same, djevojčica koja ne zna da li ide u spasenje ili u zaborav. I ona nas gleda pogledom koji ne traži krivca, nego svjedoka, kao da kaže: *nijesam nestala, vi ste zaboravili da tražite*. To pitanje nije upućeno prošlosti, ono je upućeno sadašnjosti. Ako roman *Minka* ima misiju, onda ona nije da nas zabavi niti da nam pruži estetski užitak. Njegova misija je da nas probudi, da nas zaboli, da nam u grlu ostavi knedlu i da nas natjera da iz ovog pripovjednog materijala ne izađemo isti. Roman je svjedočanstvo o jednoj djevojčici, koja, iako joj je oduzeto ime, ne dopušta da joj oduzmu dušu, jer sve dok postoji neko ko izgovara njeno ime, makar i šapatom – Minka živi. I s njom, u tom šapatu, žive i sve druge zaboravljene priče, sve prećutane patnje, svi glasovi koji su jednom utihnuli, ali nikada nijesu nestali.

Zato roman *Minka* nije samo priča o jednoj djevojčici, već o svima onima koji pokušavaju pronaći smisao nakon tišine. Roman nas podsjeća da književnost nije bijeg od stvarnosti, nego put prema njenom razumijevanju. U vremenu

kada svjedočimo zaboravu kao društvenoj navici, ovaj roman vraća dostojanstvo sjećanju i poziva nas da ne odustanemo od empatije. To je ono po čemu roman *Minka* ostaje važan: ne ostavlja nas ravnodušnima, već nas uči da i najtiša svjedočanstva mogu biti najglasniji oblik istine.

ПОЛИТИКА КАО ПРАКСА СЛОБОДЕ И/ИЛИ КАО ТЕХНИКА ВЛАДАЊА И МОЋИ

(Саво Лаушевић: Ритам политичког, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица, 2020, стр. 177)

Књига под називом Ритам политичког проф. др Сава Лаушевића представља синтезу ауторовог вишегодишњег бављења савременом политичком философијом у настојању да критички преиспита и расвијетли историјску и друштвену стварност у којој живимо. Политика је схваћена и као пракса слободе и као техника владања или моћи, док самим насловом Ритам политичког аутор, према његовим ријечима, жели да покаже да је политика ритмика, у којој се мијењају облици, али и да то политичко може бити сачувано или изгубљено. Отварањем фундаменталних питања о кретању и трансформацији политике у савременом свијету, аутор наводи податак да свега око једна десетина људске популације активно учествује у политици. Док се политика обезвређује и маргинализује, оно политичко се, као пракса слободе којом се обликује јавни живот у заједници, деградира. Умјесто на непремостиви јаз између живота и политике, аутор указује на нужност очувања заједнице и критичко промишљање о најбољим могућностима заједничког живота у демократском друштву и држави.

Структуру књиге, поред предговора и биљешки о аутору, чине три тематски повезана дијела (*I – Залазак ђолиџичког; II – Полиџика, џехника, моћ; III – Демократија, духовни и ђолиџички иџенџиџеџи*), који се састоје од по три огледа, док је на крају сваког од њих наведена релевантна литература. Огледи из философије политике обједињени у овој књизи свједоче да политика, као што аутор истиче у предговору, није само ствар практиковања већ и предмет мишљења (стр. 7). Повезаност ова два процеса огледа се не само у политичком дјеловању већ и у философском разумијевању политике као такве.

Први дио књиге (Залазак политичког) садржи огледе: Политика и њена истина – нестајање краљевске фигуре политике, Критика и политика и Нестајање политичког. Залажући се за рехабилитацију практичке философије која етичко, политичко и економско чињење просуђује према добру којем треба да тежи (стр. 13), аутор указује на то да су у модерном времену ова подручја раздвојена. Политика је редукована на технику без морала, етика на индивидуални морал, а економија на аутономно кретање капитала. „Та

редукција и раздвајање ове три кључне практичке дјелатности, које обликују људски свијет, постепено се окрећу против добра и праведности у моралном, политичком и општељудском значењу“ (стр. 14). Извјесно је да управљање заједничким животом људи кореспондира са бројним парадоксима у којима се одсликава племенито и сурово лице политике, које, према ријечима аутора, прати политичку дјелатност кроз цијелу њену историју (стр. 15). Став да политика данас није на добром гласу аргументован је чињеницом да лошем гласу политике доприносе политичари који политику редукују на технику владања и моћи, којом се остварује макијавелистички пројект владавине. Будући да мишљење политике и политика као мишљење недостају у савременој политичкој пракси, изостаје и истина политике као такве, сматра аутор (стр. 16). Потом истиче да мислити и просуђивати у политици значи перманентно имати на уму да политички простор не настањује човјек (индивидуа) већ људи, док политика без мишљења и суштине, „као актуелност заробљена у догађаје, политизује и само мишљење као модус политичке актуализације“ (стр. 19). Дистанцирањем од истине заборавља се оно племенито лице политике које упућује на њену укоријењеност у отвореност и слободу људског бића. Лијек од овог заборава мишљења аутор види у повратку сјећања на политику: шта је она била, шта јесте и шта би могла бити. Самим тим би се смањила дистанца између политике као моћи и политике као истине. Испоставља се да о амнезији политичког свједоче многе предрасуде о политици, које утичу на политичко дјеловање, при чему се „најбољи и најумнији људи клоне политике препуштајући је просјечним и најгорим“ (стр. 19). Криза политике и опасност од њене маргинализације започиње у забору бриге за бивство човјека, док се тежиште помјера на бригу за свијет, његову одрживост и ефикасност, сматра аутор, упозоравајући да политика не смије изгубити из вида људски свијет слободе, као и друштвеност међу људима, која их окупља и повезује.

Констатујући да у нашем времену атрофије и нестајања политичког расте потреба за његовим мишљењем, аутор у огледу Критика и политика полази од корелације критике и политике, будући да се критика усмјерава на политичку стварност ради разумијевања и утицаја на оно политичко. Критика је у двоструком односу према политичком и политици, сматра професор Лаушевић (стр. 33). Прво, критика је иманентна политици кроз политичке актере као активна/критичка свијест у актуелном политичком свијету. Друго, критика је трансцендентни однос који долази из екстерног критичког става, при чему политика постаје предмет сазнајног и критичког просуђивања. Ова два нивоа критике и политике перманентно се додирују, приближавају и удаљавају и код теоретичара и код практичара политике. Иако су на плану сазнања политичке стварности неопходна и корисна

знања из бројних позитивних наука, она, према аутору, нијесу довољна за критичко мишљење политичког, већ се управо „у таквом промишљању и суђењу зачине философија политичког која би у доба актуелне глобализације требало да задобије мјесто прве философије“ (стр. 34). У том смислу философија, „као мишљење које отвара фундаментална питања свог времена, мора бити критика, а то значи отпор и улазак у ризик и несигурност“ (стр. 37). Будући да је критичка свијест основа за историјско разумијевање повијесног свијета, она је и свијест о кризи у коју улазе актуелне повијесне форме живота. Критика и криза су повезане и међусобно условљене, уз бројне модалитете тог условљавања и повезивања, сматра аутор (стр. 41), наглашавајући да политика без слободе нема никаквог смисла, и да тај смисао није могуће конституисати без критичког отпора политичкој моћи тотализовања и затварања.

Оглед Нестајање политичког испитује односе појма политичког и реалних политика које се практикују у нашем времену. Са друге стране се отвара питање односа реалног живота и политика које желе да управљају њим. Будући да су реални живот и политика данас у расколу, који производи све већу индиферентност према политици и политичким темама, аутор указује да се политика удаљује од реалног живота и обратно, што има за посљедицу нестајање политичког из политике. Трансформација политике у савременом свијету, гдје политика и даље остаје сфера моћи и владања, претпоставља ново разумијевање економије, тржишта, права, политике, рата, међународних и унутардржавних односа. Политичким актерима се намећу нови ауторитети, који презентују глобални поредак моћи. Глобални поредак „открива своју нову онтологију, епистемологију и аксиологију, на којима израста империјални ауторитет моћи. Дакле, самоконституише се глобални систем контроле без класичних институција власти“ (стр. 58), док се политика све више отуђује од свијета живота и постаје пука техника и занимање једне политичке касте која живи од политике.

Други дио књиге (Политика, техника, моћ) садржи сљедеће огледе: *Моћ идентификовања и искључивања*, *Авантуре технике versus авантура политике* – у заједничком чамцу технике и Модерна констелација: глобализација рата и мира. Настојећи да осветли регију политике и промисли оно политичко у хоризонту утицаја политичких техника које су посљедица логике идентитета и њене политичке модификације у фигури суверенитета, професор Лаушевић истиче да политичко као основа политике задобија значење кроз разликовање јавне и приватне сфере, при чему се јавна сфера експонира као регија политичког идентификовања субјекта. „Као таква, она је дефинисана правом у чијим оквирима добијају легалитет све политичке категорије, а посебно суверенитет као средиште политике као такве“ (стр.

71–72). Одређујући суверенитет као правну и политичку категорију гдје се додирују живот и право, аутор указује на противрјечни карактер суверенитета, јер га је немогуће једнозначно дефинисати као искључиво правну или политичку категорију. Док је у класичном обрасцу политике политички субјект контролисао моћ, нова форма политике све више постаје политика без политичког субјекта или биополитика (која политику везује за управљање голим животом). „Биополитика генерише постполитичко стање у којем се субјект и његов политички идентитет искључују укључивањем: економије, тржишта, техника управљања и контроле над укупним животом. Ријеч је о експликацији тоталне моћи, моћи без субјекта“ (стр. 73–74). На тај начин политика постаје техника моћи и тоталне контроле живота.

У огледу посвећеном односу између технике и политике критички се преиспитује утицај технике на људски свијет, уз констатацију да је техничност науке последица редукције ума на инструменталну рационалност, што је условило специјализацију и умножавање научних дисциплина. Техничност постаје основом тоталне мобилизације моћи у свим регијама свијета, тако да и сам рад добија тоталитарни карактер. Модерни човјек је „тотално у зони моћи нихилизма и тиме је објект коришћења и редукције на рад и технику. Због те редукције изостаје мишљење које би омогућило људима превладавање нихилизма“ (стр. 82). Иако се, према аутору, људски ум не смије редуковати на инструментални ум и тиме подредити логици моћи, контроле и посједовања, људи техничког доба са прогресом технике губе могућност да доносе слободне одлуке, наука постаје средство технике, док се људска личност прилагођава и мијења по детерминантама технике (стр. 87).

У огледу под насловом Модерна констелација и глобализација рата и мира феномен глобализације се одређује као процес који је усмјерен на стварање новог свјетског поретка. Иако се глобализација развија у битним областима свијета живота, у економији, политици и идеологији, науци и техници, информацијама и грађанском друштву, све наведене димензије глобализације, према ријечима аутора, не развијају се равномерно, већ доминира економска, корпорацијска глобализација у чврстој заједници са империјалном глобализацијом моћи (стр. 99). Глобална економска моћ имплицира глобалну доминацију, тј. тежњу за глобалном политичком контролом свијета. Глобална моћ се поставља и одржава новим софистицираним средствима владања и контроле, док питање глобалне безбједности професор Лаушевић види као питање повјерења између међународних актера. Притом, кроз сагледавање различитих теоријских приступа овој теми, суптилно износи сопствена подстицајна тумачења истичући да су сјећање и памћење љековитији од заборав. „Као што је губитак памћења ментална

смрт за личност у психолошком смислу, тако је губитак историјског памћења смрт за народе, њихова друштва и културе“ (стр. 106–107).

Трећи дио књиге (Демократија, духовни и политички идентитет) садржи огледе: Демократија и предање, Духовни и политички идентитет Европе – како укротити економски фундаментализам? и Фантазам суверености и питање о језику. У тексту Демократија и предање аутор трага за одговором на питање о трансформацији политичког у постмодерном времену. Потом слиједи анализа заједнице, њене унутрашњости и спољашњости, иманенције и трансценденције. „Циљ је разумјети политичке феномене савремености у којима блиједе парадигме политичког традиране од грчко-римске антике, хришћанског средњег вијека и модерног времена“ (стр. 121). Демократија тражи свој појам, али га, према мишљењу аутора, још не налази, већ често остаје у домену идеолошких прескрипција и политичких техника. На тој основи критички просуђује да бити модеран значи супротставити се традицији и њеним вриједностима, бити потпуно нов, неутемељен и без ичега претходног осим свог субјекта. Диференцирајући позитивне могућности и границе демократије у савременом свијету, професор Лаушевић указује да демократија, као начин организовања политичког и правног живота у држави, мора да се нахрани „изворним соковима реалног историјског живота, који се ствара и предаје кроз културне и духовне вриједности кристализоване у сазнањима, вјери, моралу, умјетности. Без примања овог предања остају нам само празне, апстрактне схеме и начела, али без енергије и живота“ (стр. 131). У том смислу подсјећа да би демократију требало разумјети као слободу, али и као моћ, упозоравајући да је моћ постала перманентни извор кризе, истовремено се залажући за повратак духовног, моралног и културно-историјског предања у политички живот, а то значи интегрисање кривце и одговорности у јавни живот политике (стр. 135).

Тематизовање питања духовног и политичког идентитета Европе аутор започиње луцидним излагањем идеја о Европи као духовном, културном и цивилизацијском простору који постоји кроз два и по миленијума историје европских народа. И након тако дуге историје тешко би било експлицитно дефинисати европски идентитет као неко непромјенљиво језгро, будући да је он плод пребогате, бурне и противрјечне историје у којој су у игри хетерогени елементи. Због тога се европски идентитет стално тражи „како уназад тако и унапријед, како у историјској меморији тако и у осмишљавањим пројектима будућег“ (стр. 142–143). Увијек су на дјелу били духовни ликови (Европе) изникли из мишљења и повијести у облику мита, религије, умјетности, философије и науке. Полазећи од објашњења митске етиологије Европе у којој је она добила своје име, уз рефлектовање дуге историје Европе од Грчке, Рима преко хришћанског средњег вијека до модерне и

савремене Европе, професор Лаушевић наглашава да је тешко из те противрјечне духовне, културне, политичке и религијске разноврсности одредити јасан идентитетски лик европске идеје. Да Европа није само ствар митова и културе, већ да она има и политичко значење иза којег стоје интенције и силе политичког обједињавања, показује њена перманентна тежња ка политичком интегрисању. Временом се показало да ново европско заједништво није политичко, већ је постало економска стварност, кретање капитала и роба, успостава монетарног банкарског система. Све то не суспендује бригу о души као основном европском наслеђу, већ подстиче мисаону бригу за духовне темеље који, према ријечима аутора, одржавају цјелину и дају трајност постојању. „Мислити духовне темеље значи бринути о души, јер када се изгуби душа, онда се губи цјелина и телос сваког постојања“ (стр. 150). Брига о души претпоставља слободу мишљења и повјерење у истину, а то су управо темељи који су од Грка даровани Европи на њеном историјском путу. Све се мијења, а слобода и истина остају непромјенљиви садржаји бриге о души, подсјећа професор Лаушевић.

У завршном огледу под насловом Фантазам суверености и питање о језику указује се на неопходност сагледавања духовне ситуације времена и контекста у којем се дати проблем поставља и промишља. Будући да је савремени свијет у стању убрзане промјене, која уноси кризу у све регије постојања, криза се не тумачи само као пут у разградњу, већ и као потенцијални извор озбиљног критичког саморазумијевања и пут у ново започињање. Криза је, према ријечима аутора, у свим временима и плодно тло за настајање и дјеловање фантома, утвара и сабласти; утолико и тумачење прошлости и пројектовање будућности може задобити фантомски облик (стр. 156). У том контексту посебна пажња је посвећена идеји суверенитета, као и чврстој вези суверенитета и светости, „која указује на продор светог у профано и обратно, што се показује као вишак“ (стр. 159), имплицирајући кардиналне последице у сфери политичког и изванполитичког живота. Иако начело суверенитета постепено застаријева, суверенитет још увијек постоји и дјелује, неријетко се премјештајући из сфере политичког у свакодневни живот, што резултира политизовањем живота у свим његовим регијама и на свим нивоима, сматра професор Лаушевић. Посебну пажњу посвећује и питањима језика, подсјећајући да је језик дар и опште добро старије од добра државе, нације и суверености. Језичко свједочење људског постојања конститутивно је за човјека, језик као највише и најопасније добро тражи највећу одговорност и бригу. У језику се саопштава истина о свијету и именују се људске вриједности (стр. 161–162).

Књига Ритам политичког проф. др Сава Лаушевића суптилно одабраним темама, инспиративним излагањем садржаја и позивањем на бројна

теоријска истраживања релевантних аутора из домена политичке философије, подстиче духовни интерес и рефлексију читаоца на преиспитивање сопственог свијета живота и свијета у коме живи. Будући да интензитет промјена у знању, технологијама и институцијама у савременом свијету није пратила одговарајућа рефлексија у духовним и друштвеним знањима, ова књига представља значајан подухват који покреће потребу за саморазумијевањем, подстиче мисаону бригу за духовне темеље и доприноси афирмацији вјере у људску субјективност и хуманистичке вриједности. Философски промишљајући проблем политичког као незаобилазан дио свијета живота, аутор упућује на вредносно преиспитивање смисла политичког дјеловања, на бригу за очување заједнице и повратак повјерења у философију политике, у мишљење политике.

REFORMA NASTAVNOG PREDMETA MUZIČKA KULTURA

Ako govorimo o muzičkom vaspitanju (a i obrazovanju) u Crnoj Gori, moramo poći od činjenice da se, prije svega, muzika kao umjetnost formirala u dosta nepovoljnim uslovima, pa samim tim muzička pedagogija nema ukorijenjene principe na kojima bi se izgrađivala metodika nastave. Ugledajući se na kulturno razvijene i po mnogo čemu bliske centre, počelo se sa reformom dotadašnjeg načina rada, zanemarujući unutrašnje neodvojive kulturne naslage i muzičke osobenosti svojstvene crnogorskoj naciji. Po istoj matrici urađene su i naredne reforme.

Na trećoj godini Fakulteta za muzičku umjetnost, prije polaganja godišnjih ispita, stari profesor postavlja pitanje: „Šta je muzika?“ Poveća grupa studenata ostaje zatečena i zbunjena ovakvim pitanjem; da nakon više od decenije i po bavljenja muzikom, niko ne zna odgovor na jednostavno pitanje. Svi smo učili da je „muzika umjetnost koja se služi tonovima kao sredstvom svog izražavanja“ (M. Tajčević), ali ovog puta unaprijed znamo da to nije tačan odgovor i da tu „čuvenu“ misao koriste samo učitelji/učiteljice ili nastavnici/nastavnice, a povremeno i prosvjetni inspektori prilikom obilaska nastave u školama kako bi pokazali svoje „znanje“ iz teorije muzike.

Unazad stotinak godina časovi muzičke kulture (ranije muzike, pjevanja, muzičkog vaspitanja itd.), kod nas su se svodili uglavnom na poznavanje teorije muzike. Odgovor za održavanje takve nastave nalazimo kod prosvjetnog kadra koji je na nastavničkom fakultetu to najviše učio i znao. Ne zna se šta je bilo teže tadašnjim (ili sadašnjim?) studentima – budućim učiteljima/nastavnicima: da li obavezno sviranje na instrumentu ili pjevanje. Sviranje na instrumentu su rješavali tako što su pojedinci uporno vježbali, a ostali uzimali privatne časove koji su se svodili na učenje mehaničkog sviranja uz stručni nadzor (u prevodu – dril). Problem kod pjevanja je bio mnogo veći zato što su morali da pjevaju pjesmice sa velikim ambitusom (obimom), a prije upisa na fakultet pjevali su samo narodne pjesme u uskom obimu ili su „pjevali“ sve i svašta što je bilo namijenjeno samo onima „bez sluha“. Iz nepoznatih razloga, nakon više decenija niko od profesora na fakultetu nije pokušao da promijeni postojeći plan i program studiranja i, prije svega, uvede postupno poboljšavanje muzikalnosti kod studenata. Dakle, kretalo bi se od jednostavnih pjesmica u okviru trihorda, pa se dijapazon polako širio do oktave i više. Ali, kako nije bilo volje, ili nečeg drugog, to je ostalo da

¹ Prof. dr Slobodan Jerkov, Univerzitet Crne Gore.

se i dalje pjevaju pjesmice koje odgovaraju samo malobrojnim sa razvijenom muzikalnošću. Kako na studijama, tako kasnije i u praksi.

Kada ti studenti završe studije, postanu učitelji/učiteljice i uđu u učionicu, problem se nastavlja, bolje reći – umnožava. Sviranje na instrumentu najčešće se samovoljno odbacuje, iako je veoma važno sredstvo za postizanje cilja – razvijanje muzikalnosti kod djece. Prije svega, često se dešavalo da škola nema instrument, što je za prosvjetnog radnika „olakšavajuća“ okolnost. Tada se pjesmice, na opšte čuđenje stručnjaka, uče uz pomoć gramofona (!), pa se gramofonska ploča vraća više puta, i ko šta nauči i shvati... Sada se mjesto gramofonskih ploča koriste CD-ovi. Još je gore, što se u posljednje vrijeme češće događa, da se uče pjesmice sa nekog festivala zabavne muzike za djecu koje nikako ne odgovaraju razvijanju muzikalnosti kod učenika. U školama u kojima nema CD-plejera, učenici uče pjesmicu bez instrumentalne podloge (*a cappella*) koju učitelj/učiteljica zna. Tada se pjevaju pjesmice koje je učiteljica „pjevala“ u mladosti ili koje je „naučila“ na fakultetu. Kao što se može pretpostaviti, ni jedna ni druga varijanta ne odgovaraju djeci koja se tek susreću sa preciznim intoniranjem, a očekivano je da njihove interpretacije budu (uglavnom) intonativno tačne. Naglašavamo da bez obzira na to što pjesmice sa malim obimom glasova djeluju „monotono i neinteresantno“ i učenicima i nastavnicima, od toga mora da se počne i zato su to obavezni „prvi koraci“. Jer, kada se stvori dobra intonativna podloga i učvrste osnovni tonovi, lako se kasnije, uz određeni rad, postaje oper-ski pjevač ili pjevačica.

Kada sve navedeno imamo u vidu, nije onda čudno što se u našim školama pretežno pribjegava učenju teorije; nema sviranja, nema pjevanja, pa nema ni „problema“. Međutim, nije teškoća samo u navedenom; često ćemo čuti od nastavnika muzičke kulture da „to piše u planovima i programima, a i u udžbenicima“ – što je donekle tačno. U svakodnevnom školskom životu sve zavisi kako ko „tumači“ ciljeve koji treba da se postignu, a oni se u ovom slučaju svode na teoretisanje. Tačno je da se, na primjer, mora savladati čitanje notnog teksta, ali kada se učenici zainteresuju za ovaj nastavni predmet (pjevanje, sviranje) onda će sami prihvatiti da uče note bez stalnog nadzora i ispitivanja nastavnika: „Koja se nota piše i gdje...?“ Note se ne uče tako, već sasvim drugim putem – kroz bavljenje muzikom. Djeca zainteresovana za pjevanje ili sviranje će, nakon upornog, višekratnog i samoinicijativnog korišćenja notnog teksta, brzo naučiti čitanje nota. Ako pogledamo kako izgledaju udžbenici na Istoku ili na Zapadu, vidjećemo da tamo nema mnogo teksta, ali ima mnogo nota. Nastavno osoblje, bez obzira na to u kojoj državi predaje časove muzičke umjetnosti, trudi se da učenike osposobi za sviranje na nekom instrumentu ili za pjevanje (solo, u horu). Ne treba bježati od činjenice da će neki učenici uz mnogo truda uspjeti samo da udare nekoliko puta u bubanj tokom sviranja u orkestru, te da (svi) budu

srećni i zadovoljni. Drugi će za to vrijeme svirati teže dionice, ali i par udaraca bubnja u orkestru ima svoju važnu ulogu čim je kompozitor tako napisao. Isto je i sa učenjem na drugim instrumentima, pa se konačno dobija školski orkestar. Prethodno se mogu stvoriti kamerni sastavi u odjeljenjima, a od najboljih spojiti u veći ansambl. Ako poslušate školske vokalne (ili instrumentalne) sastave iz Finske, Bugarske, SAD, Albanije itd., čujete da i kod njih u horu neki pjevaju tačno, neki distoniraju, a u orkestru neki sviraju kao mali profesionalci, dok se drugi „provlače“ sa sviranjem kratkih dionica. Kada se sve gorenavedeno spoji u jednu muzičku cjelinu tokom javnog predstavljanja škole, svi učesnici su ponosni, pa čak i cijeli grad.

Svakako da nijesu sva djeca zainteresovana za direktno bavljenje muzikom. Ali, postoji još mnogo načina da se aktiviraju na časovima, a da pritom ne moraju svirati ili pjevati. Jednostavno, mogu igrati/plesati. Izbor je veliki, pa zato i vjerovatnoća da se pronade adekvatna igra za svako dijete koje pristupi toj grupi. Svakako je poželjno da se krene sa narodnim stvaralaštvom, odnosno izvornim igrama i plesovima, jer tako se najlakše upoznaju sa svojom kulturom. Mnogi od njih će se kasnije amaterski ili profesionalno baviti narodnim igrama tokom čitavog života.

Ako se u ovim prijedlozima nijedan učenik/učenica nije pronašao, postoji još načina da se zainteresuju kroz: komponovanje ili aranžiranje, pravljenje ili sakupljanje instrumenata (narodnih, klasičnih, starih, novih...), muzičku literaturu ili štampu, pravljenje panoa kao očiglednog sredstva u nastavi, sakupljanje različitih predmeta ili rukopisa u vezi sa muzikom itd. Ne treba takve učenike „kažnjavati“ nižom ocjenom jer nijesu virtuosno odsvirali ili otpjevali neku kompoziciju, ili nijesu naizust odrecitovali pravila iz teorije muzike. Jednostavno, svaki trud treba pohvaliti i nagraditi. Samo je bitno ne tjerati djecu da se bave određenom oblasti u muzici. Nikada se ne može unaprijed znati ko će nakon završene škole postati profesionalni muzičar.

Obično se postavlja pitanje – šta je sa onima koji kontrolišu nastavu, odnosno nastavnike/nastavnice? Obilascima nastave koje vrše nadzornici ili inspektori jednom ili dva puta godišnje, ne može se ništa poboljšati ako već ne postoji spremnost učitelja/nastavnika da „osavremene“ nastavu. Često se njegove/njene preporuke shvataju kao „prijekor“, pa se tako stvara animozitet prema onome ko kontroliše tok nastave. Ipak, ono što je najvažnije i što će mnogi realizatori nastave priznati jeste da se trude i rade što bolje mogu. Zapravo, rade onoliko koliko su naučili i koliko su shvatili materiju koju treba prenijeti djeci. Svaki nastavnik/nastavnica može održati čas izuzetno dobro kada je prisutan nadzornik, inspektor ili neko treći, ali kada sljedećih dana i mjeseci nema kontrole, opet se sve vraća na staro. Krajnji produkti rada tokom školske godine su: školski horovi, orkestri, igrači/plesači, solisti i dr. Ne možemo se pohvaliti da su jednoglasne

zabavne pjesmice primjereni i adekvatni reprezenti škole, bez obzira na to što se to sviđa roditeljima ili nekom drugom konzumentu. Orkestara skoro da nema u Crnoj Gori, a folklorni ansambli formiraju se pred sam nastup, pa tako i te „igre“ izgledaju.

Sada se vraćamo na početak kako bismo došli do zaključka. Postavlja se ključno pitanje: da li će nova reforma nastavnih programa za sva vremena riješiti prethodno navedene probleme ili će se već nakon nekoliko godina shvatiti da nešto u nastavi opet nije dobro, te da je potrebna nova reforma? Možda je bolje, a i svrsishodnije, napraviti neku reformu na fakultetu za učitelje, nastavnike/profesore i vidjeti šta se studira, kao i koliko su svršeni profesionalci stvarno osposobljeni da djecu uvedu u svijet muzike. Pretpostavka je da će se djeca, i pored nove reforme, i dalje baviti teorijom, učiti pjesmice koje ne odgovaraju njihovom nivou muzikalnosti, a kod kuće morati da ispišu stranicu violinskih ključeva, ili učiti uz pomoć profesionalca kako se taktira i tome slično. Na ova pitanja, ipak, ne može dati odgovore nijedna reforma namijenjena školskim programima.

Kada se konačno opredijelimo da svu djecu zainteresujemo kako bi se bavili muzikom, tada nam neće biti potrebne nove i nove reforme, već ćemo imati malo lošije, bolje i odlične muzičare. Ono što je bitno za svu djecu jeste da će konačno shvatiti šta znači „radost muziciranja“, što je cilj nastave. Tada više neće sa ne-lagodom odlaziti na čas u kabinet muzičke kulture. Na kraju, učitelji/učiteljice i nastavnici/nastavnice bi morali – ne deklarativno, već stvarno – da osavremene nastavu, bez obzira na to da li bi im se to svidjelo. Zapravo, radi se o pojednostavljenju nastave koja će doprinijeti da se kod nacije razvije muzikalnost i volja za muziciranjem daleko više nego što je to kod (na primjer) zapadnoevropskih zemalja, jer za tako nešto već postoje dispozicije kod sve naše djece.

A, odgovor na pitanje s početka teksta glasi: „Muzika je pjevanje, sviranje i igranje/ples“.

SAČUVAN AUTENTIČNI ONOMASTIKON PIVE

(Radojka Cicmil-Remetić: *Toponimija Pivske planine*. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2010;

Mara Tijanić-Vujović: *Toponimija Župe pivske*. Biblioteka *Onomatoloških priloga*, knjiga 4, Beograd, 2018)

Pred naučnu i cjelokupnu našu javnost iznosimo nekoliko pojedinosti o dvijema knjigama koje crnogorskoj onomastici donose toponomastičku građu s područja Pive. Riječ je o izdanjima – *Toponimija Pivske planine* (2010) autorke Radojke Cicmil-Remetić i *Toponimija Župe pivske* (2018) autorke Mare Tijanić-Vujović. Izvan uskog naučnog interesovanja o ovim knjigama se dosad, nažalost, nije mnogo pisalo, a vrijedno bi bilo i u široj javnosti učvrstiti svijest o onomastičkim materijalima kao najkompleksnijim čuvarima istorije, kulture i tradicije ljudi koji su data imena stvarali i u čijem idiomu ona žive.

Izuzetnost ovih monografija temelji se na činjenici da donose potpun onomastički opis jednog značajnog dijela ševerozapadnih crnogorskih govora. Još i više, građa popisana na terenu Pive svjedoči neoborivu zasnovanost rasprava o opšternogorskim jezičkim crtama u dijalektologiji i savremenoj montenegristici.

Treba prethodno napomenuti da se radi o golemome prostoru Pive sa selima koja pripadaju Župi pivskoj i Planini pivskoj. U novije doba granica između ta dva dijela ide rijekama Komarnicom i Pivom. Kroz vrijeme je Župa imala centar na Goransku a Planina na Pišću. Danas je administrativni centar Pive grad Plužine. Istorija ove oblasti nalazi pisane potvrde još od najranijih spomenika naše istorije i kulture, kakav je *Ljetopis popa Dukljanina*, pa preko drugih važnih srednjovjekovnih dokumenata. Piva se najprije spominje kao župa, u doba turskih osvajanja imala je status nahije, da bi u oslobođenoj crnogorskoj državi bila organizovana kao kapetanija. U Kraljevini Jugoslaviji bila je svedena na srez.

Kod Milije Stanića i drugih dijalektologa pod sintagmom durmitorski govori podrazumijevaju se: pivski, drobnjački, uskočki, šaranski i krnjojelski govori. Govor Pive obradio je Jovan Vuković u knjigama *Govor Pive i Drobnjaka* i *Akcenat govora Pive i Drobnjaka* (objavljene uoči Drugoga svjetskog rata). Dijalektolog Vuković na jednome mjestu kaže i ovo: „Prirodno je bilo da ovaj planinski kraj, nepristupačan raznim tuđinskim uticajima, čuvajući i razvijajući rasne osobine našega naroda i njegova obeležja, čuva i razvija njegovo prvo obeležje – jezik.“

Autorke Cicmil-Remetić i Tijanić-Vujović na najbolji način nastavljaju proučavanje pojedinih problema pivske onomastike i jezika u cjelini koje su temeljili Jovan Vuković, Dragomir Vujičić i niz drugih autora što su se od prilike do prilike bavili ovim pitanjima. Toponimiji Pive, leksici i jeziku autorke su posvećene već više godina, te ostaje zabilježen njihov doprinos u vidu radova u časopisima i zbornicima s naučnih konferencija, što je razvidno iz njihovih bio-bibliografija. Značajnu ulogu u oba ova istraživanja imao je dijalektolog Slobodan Remetić, koji s Radojkom Cicmil-Remetić koautorski ima više priloga o pivskoj leksici i onomastici, a autorka Tijanić-Vujović ističe Remetićevo doprinos na planu akcentovanja građe koju je u monografiji sabrala.

Autorke su u odvojenim projektima, no ipak po jedinstvenom metodu i na visokom naučnom nivou, cijelo područje istražile i pedantno od informatora važne toponomastičke likove zabilježile i analizirale. Obje su autorke svoje višegodišnje istraživačke radove zasnovala na adekvatnom združivanju literaturnih izvora, počev npr. od Obrena Bragojevića i njegove glasovite monografije *Piva* iz 1971. godine, te podataka dobijenih iz razgovora s mještanima. Obje su autorke svoje monografije objavile na relevantnoj naučnoj adresi – u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Radojka Cicmil-Remetić u međuvremenu je priredila i drugo izdanje knjige 2021. godine (Čigoja, Beograd).

Radojka Cicmil-Remetić u pripremi monografije *Toponimija Pivske planine* obišla je i popisala toponime iz 25 naselja/sela, uključujući i dio kanjona od planine do Šćepan Polja.

Registar knjige zaprema oko 5000 toponima i zbog toga taj dio monografije (*Rečnik*, str. 143–311) jeste i njen najbitniji odjeljak. Toponomastički likovi su precizno od sagovornika na terenu zapisani i prema njihovom izgovoru akcentovani. Autorka je pregledno i vrlo pedantno strukturnosemantički raščlanila toponomastičku građu prema raznorodnim kriterijumima.

Spisak informatora naveden je za svako selo.

Neke zamjerke dosadašnja kritika stavila je uz poglavlje koje se tiče fitotoponima, konkretno je to istaknuto u osvrtu Vukića Pulevića, našeg najpouzdanijeg istraživača u toj oblasti. Očituje se i jedna, da je nazovemo, metodološka nepreciznost, u izostanku jasnog navođenja kojoj državi, kulturi i tradiciji ova oblast pripada, nego se umjesto toga smjenjuju formulacije „cjelina srpskog etničkog i jezičkog prostora“, „hercegovački dijalekt“ i sl. – što istraživača koji nije upućen u dijalektologiju i savremene prilike na terenu štokavskih jezika može dovesti do pogrešnih zaključaka. Ove su posljednje pojedinosti, međutim, u montenegristici adekvatno kontekstualizovane pa ne mogu narušiti važnost obilja građe iz rječnika ove monografije.

U monografiji *Toponimija Župe pivske* (Biblioteka *Onomatoloških priloga*, knjiga 4, 2018) autorka Mara Tijanić-Vujović predstavlja granice ovoga dijela Pive. Daje takođe geografski opis, kratko opis običaja, te popis sela i katuna.

Onomastičku građu Tijanić-Vujović bilježila je 1984. i 1986. godine, da bi sve nanovo provjerila i materijal dopunila 2013. i 2014. Za potrebe ove publikacije toponime je akcentovao Slobodan Remetić. Autorka se, dakako, koristila i literaturnim izvorima, materijalima koje su svojevremeno saradnici na terenu prikupljali za Obrena Blagojevića, međutim najveći dio predstavljenih toponima ovoga dijela Pive ona je lično zabilježila u razgovoru s informatorima.

Kako u slučaju obrade toponima u monografiji *Toponimija Pivske planine*, tako i u knjizi o toponimima Župe pivske, centralni dio interpretacije čini semantički opis i klasifikacija građe po brojnim kriterijumima.

Najdragocijeniji su odjeljci „Rječnik naselja Župe pivske“ (str. 265–548) i „Rječnik katuna Župe pivske i nekih sela formiranih poslije 1886. godine“, u kojima se izlažu toponimi, njihov akcenat i opis imenovanog lokaliteta. Upoznajući čitaoca s nekoliko osnovnih crta o govoru područja, autorka je istaknula i uputila na opsežnije poglavlje o karakteristikama pivskoga govora u monografiji Radojke Cicmil-Remetić.

Primjećuje se, pored ostaloga, i to da autorka Tijanić-Vujović ime tradicionalno centralnog mjesta Župe pivske uzima u, kako navodi, zvaničnom liku *Goranjsko*, dajući mu tako prednost nad formom *Goransko* koju i sama zatiče na terenu i koja autentično živi u govoru Pivljana bez obzira na starost govornika.

Toponomastička građa Pive i interpretacije koje su naučnoj javnosti predstavljene u monografijama *Toponimija Pivske planine* i *Toponimija Župe pivske* potvrđuju da Pivljani, u čijem govoru nastaju i traju ovi toponimi, za svaki su geografski objekat apelativne forme precizno semantički izdiferencirali. Autorke su pokazale kako toponomastička građa Pive nosi odraz prirodnih, demografskih ili specifičnosti tradicijske kulture, narodnog života i običaja te istorijskih i jezičkih kontakata. S gledišta takvih odraza u toponimiji (supstrati, razni administrativno-državni faktori, uticaj crkve, ideologije i sl.) možemo skrenuti pažnju na rad „Susret civilizacija i naroda u toponimiji Pivske planine“ Radojke Cicmil-Remetić i Slobodana Remetića.

Znatan je i broj antroponima prema kojima su građeni toponimi. S obzirom na istoriju ukupnog područja i nalazišta stećaka na više lokaliteta, nijesu među imenima mjesta u Pivi rijetki primjeri tipa *Grci*, *Grčko groblje*, *Grčki grob*, *Grčki kamen*, *Grčko prisoje* itd., koji nose značenje *staro*, *prastaro*. Etimološka analiza otkriva romanske tragove, kao i tragove orijentalizama u građi – oba su sloja zasvjedočena i u toponimiji i u antroponimiji.

Sagledane kao cjelina, ove dvije monografije i po veličini obuhvaćenog terena, i po pouzdanom popisivanju građe, i prema sprovedenoj analizi, imaju

kapitalni značaj za montenegristiku. Piva – Župa pivska i Planina pivska – predstavlja najcjelovitije ispitan teren u crnogorskoj onomastici. Zahvalnost za to pripada naučnicama Radojki Cicmil-Remetić i Mari Tijanić-Vujović koje su se odužile zavičaju spašavajući autentični onomastikon Pive od zaborava.

O KNJIZI GRAMATIKA MAŠTE ĐANIJA RODARIJA

Đani Rodari (1920–1980) bio je istaknuti italijanski pisac za djecu, pedagog i novinar. Prepoznatljiv je po svom autentičnom i inovativnom pristupu vaspitanju, obrazovanju i književnosti za najmlađe. Tokom bogate stvaralačke karijere objavio je veliki broj knjiga za djecu, među kojima se izdvajaju: *Čipolino* (1951), *Putovanje Plave strijele* (1954), *Đelsomino u Zemlji lažljivaca* (1958), *Telefonske bajke* (1962), *Đip u televizoru* (1962/1967), *Torta na nebu* (1966) i *Bješe dvaput baron Lamberto ili Tajna ostrva Sveti Đulio* (1978) i dr. Za izuzetan doprinos dječijoj književnosti Rodari je 1970. godine nagrađen prestižnom Andersenovom nagradom (medaljom).

Godine 1973. Rodari je objavio svoje jedino teorijsko djelo, *Gramatika mašte*, koje je dalo značajan doprinos savremenom razumijevanju uloge imaginacije u obrazovnom sistemu. Djelo je proizašlo iz radionica sa vaspitačima i nastavnicima iz Ređo Emilije, održanih od 6. do 10. marta 1972. godine, pod nazivom *Susreti s fantastikom*, kao i iz kasnije obrade vođenih razgovora. Na osnovu tih iskustava oblikovani su postupci kreiranja priča za djecu, uz mogućnost daljeg produbljivanja primijenjenih tehnika i njihovog transponovanja u druge medije, poput stripa, filma, lutkarskog pozorišta i srodnih umjetničkih formi.

Gramatika mašte nedavno je prevedena na crnogorski jezik, a 2025. godine ovaj značajni priručnik objavio je Sekretarijat za kulturu Glavnog grada Podgorice. Podnaslov knjige – *Uvod u umijeće izmišljanja priča* – jasno ukazuje na njenu usmjerenost ka razvijanju inventivnosti i kreativnog mišljenja. Sam naslov djela nosi u sebi svojevrsnu antinomiju: dok se gramatika temelji na strogoj jezičkoj zakonitosti, mašta podrazumijeva slobodu i nesputano jezičko izražavanje. Upravo na toj mogućnosti spajanja naizgled suprotstavljenog izgrađena je ova knjiga, s ciljem da se kroz igrovni kontekst stvori podsticajno okruženje za učenje i kreativni razvoj.

Gramatika mašte sastoji se od 45 poglavlja, od kojih mnoga upućuju na oslobađajuću moć riječi, u skladu s Rodarijevim motom „Sve upotrebe riječi za svakoga“ – *ne zato da bi svi bili umjetnici, već da niko ne bi bio rob*. Polazeći od različitih jezičkih postupaka, poput razbijanja inertnih asocijacija, leksičkih sličnosti i glasovnih podudarnosti, Rodari razvija niz metoda za podsticanje kreativnog mišljenja. Jedan od takvih postupaka zasniva se na radu s leksemom, odnosno nizom slova vertikalno poređanih, pri čemu se uz svako slovo asocijativnim putem upisuje nova riječ. Na taj način nastaje smisljena cjelina koja

može poslužiti kao osnova za dalju narativnu razradu. Posebno mjesto zauzima i tehnika izmišljanja priče na osnovu zadate riječi.

Podsticaj za fantastičnu priču, prema Rodariju, rađa se i iz susreta dvije leksički udaljene riječi, čije je međusobno povezivanje neuobičajeno i neočekivano. U tzv. *fantastičnom binomu* riječi se ne koriste u svom svakodnevnom značenju, već se „oneobičavaju“, kako je to isticao Viktor Šklovski. Oslobođene jezičkih i semantičkih automatizama, one otvaraju širok spektar mogućnosti za stvaranje narativa. Na primjer, povezivanjem riječi *pas* i *orman* mogu se oblikovati različite sintagmatske strukture: *pas s ormanom*, *pseći orman*, *pas na ormanu*, *pas u ormanu*, pri čemu svaka od njih sugerise zasebnu fantastičnu situaciju i potencijalnu priču.

Značajno mjesto u *Gramatici mašte* zauzima i tehnika „Što bi bilo kad bi...“, zasnovana na formulisanju fantastičnih hipoteza. Kao paradigmatičan primjer, može se navesti Kafkina priča *Preobražaj*, koji počiva na pitanju: „Što bi bilo kad bi se čovjek probudio pretvoren u bubašvabu?“ Rodari navodi niz sličnih hipotetičkih pitanja, poput: „Što bi bilo kad bi grad Ređo Emilija počeo da leti?“, „Što bi bilo kad bi Siciliya izgubila dugmad?“, „Što bi bilo kad bi krokodil zakucacao na vaša vrata tražeći malo ruzmarina?“ ili „Što bi se desilo kad bi vaš lift propao u središte Zemlje ili se vinuo do Mjeseca?“ Ovakva pitanja služe kao snažan podsticaj imaginaciji i polazište su za stvaranje fantastičnih narativa.

Jedan od postupaka kojima se riječima obezbjeđuje produktivnost jeste njihova namjerna semantička i morfološka deformacija. Ovaj postupak podrazumijeva udaljavanje riječi od njenog uobičajenog značenja, čime se narušava jezički automatizam i otvara prostor za kreativnu reinterpretaciju. U tom smislu, značajno mjesto zauzima upotreba *proizvoljnih prefiksa*, koji funkcionišu kao sredstva semantičke transformacije i generisanja novih značenja. Prefiksanim proširivanjem osnovne lekseme nastaju neologizmi *razyješalica*, *biolovka*, *trogled*, *mikronilski konj*, *minisoliter* ili *maksipokrivač*, čija je funkcija da, u okviru fantastičnog diskursa, pokrenu narativni potencijal riječi. Poseban primjer predstavlja prefiks *super*, koji u konstrukciji *supermen* ima status paradigme fantastičnog prefiksa u savremenoj popularnoj kulturi.

Iz lapsusa može proizaći narativni impuls, zbog čega se ova metoda označava kao tehnika *kreativne greške*. Zamjena ili pogrešno izgovorena riječ ne posmatra se kao nedostatak, već kao potencijalni izvor imaginativnog značenja. Tako, na primjer, umjesto *Rumunija* nastaje *Ružunija* – zamišljena, mirisna i cvjetna zemlja. Svaka načinjena greška otvara mogućnost za konstituisanje nove priče. U tom smislu, greške ne služe isključivo kao sredstvo učenja, već i kao polazište za kreativno stvaranje.

Rodari polazi od toga da se nadrealistima pripisuje i tehnika „obrade“ pojedinačnog stiha, koja podrazumijeva sistematsko ispitivanje njegovih mogućnosti

duž niza zvučnih, analogijskih i semantičkih relacija, u cilju otkrivanja izmaštane ili latentne tematske strukture. U tom kontekstu treba posmatrati i limerik kao žanr književnog nonsensa, poznat naročito po limericima Edvarda Lira, u kojima se u oblikovanju stihova djeci omogućava potpuna sloboda izraza, pri čemu je svako, pa i apsurdno kazivanje, legitimno. Limerik se odlikuje relativno stabilnom strukturnom šemom, uz izvjesne varijacije: prvi stih uvodi protagonistu, drugi naznačava njegove osobine, treći i četvrti razvijaju radnju, dok peti stih, u funkciji završnice, donosi poentirajući epitet.

Polazeći od shvatanja zagonetke kao vježbe logike i mašte, kao i njenog statusa sažetog oblika otkrivanja stvarnosti i saznanja koje se javlja kod djece u vidu iznenađenja, Rodari predlaže interesantne faze uobličavanja zagonetke. Prva faza podrazumijeva oneobičavanje, odnosno opisivanje predmeta kao da se opaža prvi put (npr. olovka kao štapić koji se završava kupastim vrhom). Druga faza zasniva se na asocijaciji i poređenju (crni trag na bijelom polju), dok treća faza predstavlja završnu metaforu, odnosno poetsku formulaciju u kojoj se predmet prepoznaje kao nešto što ostavlja crnu stazu preko bijelog polja.

Kod postupka „priča s greškom“ prethodno se sprovodi detaljna analiza bajke, kako bi se alternativna verzija ili parodijski otklon uvodio isključivo na precizno odabranim mjestima. Neophodno je pažljivo odmjeriti trenutak intervencije, budući da učenici pokazuju snažnu potrebu da bajku čuju ponovljenu istim riječima kao i prvi put, jer im prepoznavanje poznatog sadržaja obezbjeđuje zadovoljstvo, ali i osjećaj reda i sigurnosti. Srodni postupci podrazumijevaju i davanje niza riječi koje upućuju na određenu bajku (npr. djevojčica, šuma, cvijeće, vuk, baka), pri čemu se niz namjerno prekida neočekivanom riječju (npr. helikopter), čime se podstiče kreativna nadogradnja priče ili osmišljavanje njenog nastavka („šta je bilo poslije“). U ovu grupu spadaju i postupci poput tzv. „salate od bajki“, u kojoj se likovi i motivi različitih bajki ukrštaju (npr. mačak u čizmama stupa u službu kod Ivice i Marice), kao i raznovrsne varijante „prerađenih bajki“, zasnovane na transformaciji poznatih narativnih obrazaca.

U tumačenju bajki Rodari polazi od čvrste teorijske osnove, oslanjajući se prije svega na *Morfologiju bajke* Vladimira Propa, u kojoj autor izdvaja trideset jednu funkciju bajke (udaljavanje od kuće, izricanje zabrane junaku, kršenje zabrane, obavješćavanje protivnika o žrtvi, pokušaj prevare, dopuštanje prevare, saopštavanje nesreće junaku, napuštanje doma, junak stiče čarobno svojstvo, junak i protivnik se bore, protivnik biva pobijeđen, junak se vraća, junaka progone, junak se spašava od potjere i dr.). Rodari je, zajedno sa saradnicima, ove funkcije sveo na dvadeset tematskih cjelina kako bi ispitao njihovu stvaralačku produktivnost. U tu svrhu osmišljeno je dvadeset karata, od kojih je svaka bila obilježena jednom riječju, simbolom ili odgovarajućom ilustracijom: zabrana, prekršaj, nanošenje štete ili nedostatak, polazak junaka, misija, susret s

darodavcem, čarobni darovi, pojava zlikovca, paklene moći zlikovca, dvoboj, pobjeda, povratak, dolazak kući, lažni junak, teška iskušenja, popravljena šteta, prepoznavanje junaka, razotkrivanje lažnog junaka, kažnjavanje zlikovca i svadba. Karta s čarobnim darovima bila je, na primjer, dovoljna da učenik četvrtog razreda osmisli priču o olovci koja sama piše zadatke. Propove karte predstavlja ju svojevrsni presjek svijeta bajki, pri čemu svaka funkcija, odnosno tema, podstiče ispoljavanje djetetovog unutrašnjeg svijeta i njegove kreativne imaginacije.

Tehnika varijacije može se primijeniti na čitavu bajku, koja se tada preobražava kroz izmjenu i transpoziciju iz jednog tonaliteta u drugi. Otvaranjem novih perspektiva u okviru vremena i prostora, prilagođenih savremenom kontekstu, stara bajka ispričana na nov način dobija drugačije, slojevitije dimenzije. Ukoliko se kao književni lik odabere imaginarni junak sačinjen od stakla, njegovo ponašanje, kretanje i odnosi s drugim likovima moraju biti dosljedno usklađeni s osobinama materijala od kojeg je konstruisan. Lomljivost stakla uslovljava specifične prostorne i socijalne okolnosti: prostor stanovanja mora biti tapaciran, javni prostori prilagođeni amortizaciji kretanja, fizički kontakti i teški radovi izbjegnuti. Istovremeno, providnost staklenog junaka implicira potpunu čitljivost njegovog unutrašnjeg svijeta, čime se ukida mogućnost skrivanja misli ili iznošenja neistine, osim u slučajevima simboličke zaštite, poput nošenja šešira. U tom kontekstu, verbalna komunikacija gubi svoju primarnu funkciju, budući da je značenje već neposredno dostupno drugima.

Priče u kojima je dijete postavljeno kao glavni junak, kako bi mu bile prihvatljivije, trebalo bi da sadrže njemu poznata imena, mjesta i leksičke obrasce. Na taj način pojačava se interesovanje i održava pažnja čitaoca, budući da proces identifikacije sa narativnim svijetom postaje intenzivniji i neposredniji. Mogućnost za kreiranje komičnih priča pruža se korišćenjem greške. Bajke nude bogat repertoar karaktera i sudbina u kome dijete pronalazi tragove stvarnosti koju još ne poznaje. Bajke odslikavaju arhaične kulturne obrasce koji su u suprotnosti sa društvenom i tehnološkom stvarnošću. Međutim, i slušanje priča je vježba, a bitne su i u psihološkom smislu da se dijete odmjeri sa strahom.

Analiza teorijskih postavki i stvaralačkih postupaka Đanija Rodarija pokazuje da *Gramatika mašte* predstavlja izuzetno značajan doprinos savremenoj pedagogiji, teoriji književnosti za djecu i proučavanju kreativnog mišljenja. Polazeći od lingvističkih, filozofskih i književnoteorijskih osnova, Rodari razvija sistem metoda koje omogućavaju aktivno uključivanje imaginacije u obrazovni proces, čime se prevazilazi tradicionalno shvatanje učenja kao reproduktivne djelatnosti. Rodarijev pristup zasniva se na ideji da je imaginacija univerzalna ljudska sposobnost, neophodna kako za stvaralački rad, tako i za svakodnevno funkcionisanje pojedinca. Kroz postupke poput *fantastičnog binoma*, *kreativne greške*, *varijacije bajki* i *hipotetičkih pitanja*, jezik se oslobađa automatizama i postaje

sredstvo istraživanja, igre i stvaranja novih značenja. Na taj način kreativnost se ispoljava kao oblik divergentnog mišljenja koje razgrađuje ustaljene obrasce iskustva i omogućava nove perspektive sagledavanja stvarnosti. Poseban značaj Rodarijevog rada ogleda se u njegovoj primjenjivosti u obrazovnoj praksi. Metode predstavljene u *Gramatici mašte* prilagođene su dječjem iskustvu i razvojnim mogućnostima, ali istovremeno nude otvoren sistem koji se može transponovati u različite umjetničke i medijske forme. Time se djeci omogućava aktivna uloga u procesu stvaranja, dok se učenje transformiše u dinamičan i podsticajan proces.

PRIKAZ ZBIRKE POEZIJE SMRT U GAZI MIRAŠA MARTINOVIĆA¹

Proročki glas – u ime šutnje i nepravde

Postoje pjesnici koji svojim stihovima opominju na činjenja, dolazeće nesreće, katastrofe, nestajanja... U gotovo svakoj civilizacijskoj epohi pjesnički glas je često izražavan proročkim glasom, u onom etičkom i duhovnom smislu.

Najstariji obrazac pjesnika, kao antički i biblijski proročki glas (Isaija, Jeremija, Ezekiel), opominje zbog nasilja, nepravde i duhovnog rascjepa. Dante Alighijeri, u *Božanstvenoj komediji*, toj, i danas moralnoj mapi savjesti, „predviđa“ etičku ideju odgovornosti čovjeka za istoriju. Pjesnik modernog otuđenja kao što je bio Šarl Bodler, u poetskoj zbirci *Cveće zla* ispisuje stanje duha svog vremena – moralni umor, depresiju i egzistencijalnu prazninu. *Pusta zemlja* T. S. Eliota sa motivima rata, gubitka smisla i fragmentisanog čovjeka, gotovo je doslovno pro-ročanstvo XX vijeka. Na našem prostoru Vasko Popa je u svojim poetskim kazi-vanjima, na temu: mit, arhetip, krug nasilja, tiho upozorio na mračna istorijska ponavljanja. Mak Dizdar u *Kamenom spavaču*, govorom mrtvih upozorava žive na sudbinu naroda i nestajanja. Danas se čuje pjesnički glas Miraša Martinovića, pjesnika koji govori iz epicentra stradanja. Svi ovi pjesnici svojom pjesničkom riječju „predskazuju“ vremena. Nijesu to proroci događaja, već proroci stanja svijeta. Oni ranije osjećaju civilizacijske pukotine, vide moralni lom prije nego postane istorijski, govore ono što društvo ne želi ili ne smije da čuje.

Zbirka poezije Miraša Martinovića *Smrt u Gazi* snažno emituje pjesnički glas i proročki krik pjesnika usmjeren protiv strahota rata i patnje, i stradanja djece u Gazi. Ovaj pjesnički krik daleko se čuje, ovaj čovječni vapaj nas sve poziva i opominje. Njegova riječ (onoga kojeg je „sramota“ što je živ i što je čovjek) glasnogovori, poziva i proziva sve koji osjećaju, sve nas nijeme na ovu sveopštu nesreću.

U uvodnoj pjesmi „Gospode“ Martinović koristi snažan, gotovo biblijski ton da pozove Boga na djelovanje:

„pokaži moć / što čekaš / što čutiš / kako da ti vjerujem / kako / sramota me / što sam živ / što sam čovjek/....

¹ Djelovi rada preuzeti iz autorkinog teksta *Pjesnički glas u ime rođenih i nerođenih, u ime šutnje i nepravde*.

Poziva ga, čini se, onako kao što ga priziva Njegoš u Luči mikrokozmi:

„Ah, presveti, milostivi tvorče,

Slabo naše usliši moljenje

Za preblagost božestvene duše!

Martinovićeви stihovi u pjesmi „Gospode“ predstavljaju glas egzistencijalnog protesta pred ćutnjom Boga, iskazuju sumnju i stid – molitva mu je zahtjev i revolt usljed Božije ćutnje. Njegoševi su metafizička molitva. I jedni i drugi nose biblijski ritam i osjećaj kosmičke drame ćovjeka pred Bogom. Obojica prizivaju Boga direktno, u snažnom tonu, s osjećanjem ljudske nemoći i olovne težine nad pitanjem smisla.

...pokaži moć / što ćekaš, što ćutiš / kako da ti vjerujem...”

Miraš Martinović ovdje preuzima ulogu glasnogovornika u ime svih onih koji ne mogu govoriti. Postavlja pitanja koja odjekuju kroz istoriju ćutnje, praznine, zla, slike „kako živi nose u narućju mrtvu djecu“.

Pjesnik ne štedi nikoga – ni Boga, ni ćovjeka, ni nas nijeme od nemoći. Upravo u tome leži snaga ove Martinovićeve Rijeći pjesničke.

Smrt u Gazi više je od umjetnosti, ovo je moralni ćin, protest protiv zla, elegija za nedužne. Pjesnički glas Miraša Martinovića glasniji je nego topovska paljba, jer odzvanja istinom, vapajem bez božije milosti i vjerom da se još nešto može promijeniti. Pjesnički glas se poziva na starozavjetni motiv izbavljenja Izrailjaca iz Egipta, tražeći isto takvo ćudo za djecu Gaze:

„...i ovo su / djeca Božija / Spasi djecu u Gazi...”

Ovo „pjevanje“ upućeno Bogu nije ni naricanje nego tihi rezignat i konstatacija ćinjenice „nemoguće je da ništa ne učiniš“.

Zbirka *Smrt u Gazi* ne traži pažnju niti divljenje – ona vrišti, ali ne glasom neartikulisanim, već zvonkim, u ime sve djece svijeta, onih koji su nestali u ruševinama, koji od gladi umiru, one koje niko pitao nije žele li se igrati igraćkama, gdje je „učiteljica koja ih je učila“. U vremenu kada svijet okreće glavu, kada se slike zgarišta smjenjuju na ekranu, kada brojke mijenjaju imena, Miraš Martinović je „morao napisati“ ovu knjigu (kako je naslovio u meni namijenjenoj posveti).

U pjesmi „Kome treba“, retorski pitano, Gaza nije geografski pojam, već simbol stradanja bez života, metafora svakog pokošenog djetinjstva, pokošene travke, cvijeta, mjesto gdje ne može porasti drvo, mjesta gdje „nijesu prestale da kaplju dječije suze“, zloćina koji je vidljivo nevidljiv i nad kojim ćovječanstvo zatvara oći.

„Gaza je zemlja puna plaća / Gaza je zemlja puna suza. / A kome treba zemlja bez trave / i drveta...”

U jednostavnosti pjesničkog izraza, kratkih stihovnih ćjelina, ogleda se dubina i snaga Martinovićeve misli koja govori u ime svakog sna što je zatrpan,

zločina što je neviđen. Ima djelova teksta gdje se stihovi krate, riječi se lome, kao da se i jezik oštri pred tolikom patnjom, a oštrica slovija i stihovlja ubojito suštinu pogađa – „pečati Smrti sa ljudskim licem“ ostaju da svjedoče toliku (ne) moć pred zlom.

Zbirka *Smrt u Gazi* Miraša Martinovića poput zmijskog kruga, *Ouroborosa*, otvara se i zatvara prizivom Boga. Na početku je Bog viđen kao šutljivi i odsutni autoritet, a u završnoj pjesmi zbirke Miraš Martinović izvodi krajnji poetsko-dramski čin, spušta Boga u Gazu, u zgarište i pepeo, u tu sramotu ljudske nemoći nad zlom. Spušta Boga među ljude, ne da bi bio slavljen nego da bude suočen.

Ne snalazim se / Kako odavde / Izaći / A Bog sam / Svemoćan sam / Kažu / Šapuće...

On nije više svemogući vladar, on je zamišljeni, zatečeni, posramljeni Bog koji priznaje da je „otišao na nebo i zaboravio na zemlju“. Činjenica je da ta zemlja ostavljena ljudima postaje dječije groblje, ruševina, prah i pepeo. Ta spoznaja Boga toliko pogađa da je istrajan u odluci „Ostaću na zemlji / Ostaću u Gazi / pa neka / I mene ubiju“/... Bog sada nije optuženik već saučesnik, on nije nedostižni sudija već ranjiv i zarobljen u ljudskoj tragediji. Ovo je put od prijekora do saosjećanja. Na početku lirsko „Ja“ pita Boga: „Gdje si?“ Na kraju, Bog je prisutan, i nemoćan, on pita sebe: „Gdje sam bio?“, što govori o sveopštem nesavršenstvu i o tome da je tu Bog bliži čovjeku nego ikad. Ova dva pjesnička čina oblikuju snažan okvir zbirke „Smrt u Gazi“ sa jasnom porukom – Bog nije u sili koja upravlja i sudi, nego u prisutnosti koja pati uz nevine.

Perspektiva pjesničkog „JA“ dolazi iz glasa djeteta koje doziva iz ruševina, kao lirski krik i univerzalni glas sve djece koja vape za pomoći, a pomoć ne dolazi. Ako krik i pjesnički glas shvatimo kao skup svih glasova stradale djece, onda svako slovo, riječ, svaki stih zbirke, nije samo pjesma nego odjek dječijih glasova koji zovu i traže pomoć. Kao da govore: *Ja nijesam Gaza, već glas ugušen u prašini, igra prekinuta granatiranjem. Ako ne možete da me zagrlite, nosite me u riječima.*

Riječ Miraša Martinovića vraća dostojanstvo izgubljenim životima pjesničkom etikom – pjesnički jav živi, a pjesnički glas glasnogovori. Čini se, toliko prodorno da vrišti. A ako neko u ovom trenutku ima pravo da vrišti – to je pjesnik koji pjeva u ime djece, u ime ovolike šutnje, u ime pravde koja ne dolazi, spržene zemlje iz koje život nestaje. Onaj koji zna da nema drugog oružja do riječi, koja će „da sudi / pravdu da izriče“.

P. S. I ja sam morala ovo da napišem!

IZ ISTORIJE ŠKOLSTVA

Božidar ŠEKULARAC¹

ISTORIJA KAO NASTAVNI PREDMET U ŠKOLI

Rezime

Ovaj rad odnosi se na udžbenike, njihov sadržaj i programe na osnovu kojih se rade udžbenici, ali i na nastavnika kao subjekata koji je stub nastavnog procesa i izvođenja nastave. U radu su predstavljena raznovrsna istorijska pitanja, vrijeme, prošlost, osobenosti crnogorske države i društva, ali i tematika koju bi trebali obuhvatiti i sadržati udžbenici. Posebno je data i preporuka budućim autorima u vezi s tim koje bi istorijske oblasti i teme bilo potrebno unijeti u programe i udžbenike istorije.

Ključne riječi: *nastava istorije, udžbenici, planovi i programi, nastavnik, autori udžbenika, periodizacija crnogorske istorije, oblasti obrade.*

¹ Dr Božidar Šekularac, redovni profesor Univerziteta Crne Gore u penziji, specijalnost: srednjekovna istorija Crne Gore.

Nastavni planovi i programi, te na osnovu njih i udžbenici istorije Crne Gore, treba da budu urađeni tako da poštuju istorijska pravila, počev od periodizacije do novijeg vremena. To podrazumijeva drevna vremena, srednjovjekovlje, doba crnogorskog vladikata, turski period, doba Petrovića i guvernadura, crnogorsko kraljevstvo, međuratni period, jugoslovenska država i republika u njoj, poslijeratni period i savremeno doba.

Planovi i programi treba da slijede integraciju istraživačkih napora i dosadašnju relevantnu literaturu u kojoj je obrađena problematika složenih, raznovrsnih, često protivurječnih procesa, karakterističnih za crnogorsku istoriju.

Istorija predstavlja složenu problematiku, jer sve ima svoju istoriju. Posebno se mora istaći politička istorija naroda i države i njen hod kroz vjekove. No, istorija jedne države i naroda bila bi nepotpuna bez socijalno-ekonomske politike, etničkog razvitka naroda, političkih odnosa, kulture i kulturnih veza, razvitka gradova, arheologije, lingvistike, prava, etnografije, vojne istorije, toponomastike, razvoja pismenosti, obrade starih rukopisa i ljetopisa, hronika, organizacije vlasti, vladara i vladarki, djelova zemlje pod okupacijom u određenim vremenima, oslobodilačkih ratova, migracijskih procesa, značajnih dostignuća i autohtonih karakteristika...

Pristup ovim pitanjima i temama mora biti seriozan i objektivan, oslobođen od bilo kakvih predrasuda i emocija, lišenih obaveznih teza.

Principijelno, mora se obezbijediti pravilna postavka i svestrano sagledavanje istraživačkih sinteza na raznim epohama.

Za Crnu Goru je posebno karakterističan nastanak i razvoj plemena i srednjovjekovnih župa još od najstarijih vremena.

U toku vjekova put plemena ostao je postojan. Temeljnim proučavanjem domaćih i stranih izvora, osobito arheoloških, dolazi se do saznanja kako je taj put išao.

Pri izradi planova, programa i udžbenika istorije jedne države i naroda, prvo se uradi i definiše cilj, zatim konkretno razrada i faktografske historiografske koncepcije, u skladu sa specifičnostima istorijskog razvitka Crne Gore, njeno više-vjekovno postojanje, uz paralelno usvajanje uticanja romanskog i vizantijskog rivalstva, posebno za početni period istorije. Na to ukazuje izučavanje kulturno istorijskih spomenika smiješanih stilova, vizantijske tradicije i svojstvene arhitekture zapada.

Istorija gradova srednjovjekovne Duklje, Zete, Crne Gore izaziva posebnu pažnju, što je rezultiralo publikovanjem značajnog broja studija i monografija, domaćih i stranih autora. Doduše, u savremenoj istoriji uočljiv je različit pristup rješavanju ovoga pitanja, naročito istorije feudalnog razvitka. Period Otomanske imperije unosi nove specifičnosti, što zahtijeva da se izvrši uporedna analiza svih pojedinosti.

Tako, arheološki podaci, lingvistika, onomastika, toponimika i svjedočanstva o međunarodnim vezama Crne Gore (Zete, Duklje) omogućavaju da se izradi istorija države i naroda na predstavljanju viševjekovnog neprekidnog trajanja njenog složenog života.

Na crnogorskom prostoru može se vidjeti uticaj Zapada, Istoka i Osmanskog carstva, na osnovu složenih i raznovrsnih kulturnih tradicija. Pri upotrebi ljetopisa kao izvora treba obratiti pažnju na osobenosti etnogeografskih i jezičkih elemenata kod određenih kulturno-političkih i kulturno-ekonomskih centara.

Pri svemu rečenom treba imati u vidu organizaciju državne vlasti kod evropskih naroda još od rodovskog života, privikavanja na prelazak hrišćanske kulture i civilizacije, uzevši u obzir varvarske narode u orbitu političkih uticaja Zapadnog Rimskog carstva ili Vizantijske imperije. Prostor današnje Crne Gore nalazio se upravo na razmeđu ovih uticaja jer se u njoj srijeće jezik civilizacije i književnosti obogaćen grčkim i latinskim elementima.

Posebno ističemo da je kraj IX i početak X vijeka vrijeme oživljavanja pismenosti i literature na ovom prostoru. Tome su doprinijele crkveno-bogoslužbene knjige sa istorijskom osnovom. I pored svih nedaća na crnogorskom prostoru je nastao i sačuvan značajan broj spomenika pismenosti i kulture.

Veliki uticaj na život ljudi u Crnoj Gori imalo je i običajno pravo, pravne norme, državna korespondencija, povezana sa živom riječi.

Sve su ovo konstatacije koje se moraju ugraditi u programe i udžbenike istorije jer je istorija kulture i jezika (pismenosti) prvorazredno identitetsko pitanje naroda i države.

Nova istraživanja i savremena dostignuća omogućavaju da se urade programi i udžbenici prilagođeni sadašnjim stremljenjima i okolnostima.

Nedopustivo je da naši učenici, a i dio nastavnika, više poznaju istoriju drugih naroda nego svoju. Kada sam sticajem okolnosti rukovodio izradom nastavnih programa i udžbenika, izvršena je njihova analiza po dubini i vertikali. Nevjerovatno je da su pojedini nastavni programi sadržali svega nekih pet do deset procenata crnogorske istorije. Posebno formirane ekipe Republičkog zavoda za unapređivanje školstva i Ministarstva prosvjete su to dobrim dijelom ispravile, da su čak strani aktivisti za reformu crnogorskog obrazovnog sistema nosili naše udžbenike u okruženje kao uzorne obrasce. Mi smo se zalagali za paritetno izučavanje istorije. Naši nastavnici i učenici treba da znaju istoriju i drugih naroda i država, ali ne na štetu svoje istorije.

Istorija kao nauka počiva na izvorima iz kojih se crpi istorijsko znanje i saznanje. Drugim riječima, izvori predstavljaju materijal iz kojeg se crpe podaci za radove, za rekonstrukciju prošlosti. Bez njih nema ni istorije o državama, narodima, događajima, ličnostima koje su stvarale istoriju naroda i svijeta. Onaj koga zanimaju izvori u vezi s određenim pitanjima, mora ih najprije proučiti,

što pored izvora zahtijeva i obimnu literaturu, koja se odnosi na određenu temu. Proučavanju izvora pomažu predanja, tradicija i materijalni ostaci. Ipak, za istoričara posebnu važnost imaju natpisi i pisani spomenici, domaći i strani. Obično su publikovani u naučnim ustanovama ili se čuvaju u raznim arhivima. Ovdje se misli na isprave, diplome, povelje, dokumenta koja su izdavali vladari i drugi predstavnici vlasti ili crkveni dostojanstvenici.

Posebno treba istaći kao oblike izvora anale ili ljetopise (često anonimne), hronike, koje se odnose na vrijeme i datume, životopise, žitija, pohvale i rodoslove. Legende se koriste samo ukoliko su potvrđene u izvorima.

Ljetopisi obično sadrže podatke o prošlosti, ponekad biografije, hronike, rodoslove, ali i legende.

Sve navedeno predstavlja važan temelj za izradu nastavnih programa i udžbenika, a sami autori treba da procijene na koji način i u kojoj mjeri će ih koristiti.

Istoriografija srednjovjekovne Crne Gore prošla je svoj humanistički period, svoje doba prosvijećenosti i doba romantizma, svoje razdoblje kritičnosti, tako da je svaki od ovih stadijuma ispunjen različitim sadržajima, temama, ostavivši i druge spise u nasljeđe. Dakle, istoriografija Crne Gore prošla je sve pomenute stupnjeve i svaki od njih je doprinio ukupnom istoriografskom nasljeđu.

Iz perioda vladara Vojislavljevića i Balšića posebnu pažnju zaslužuje pop Dukljanin i njegov *Ljetopis*, a kasnije se ređaju i drugi spisi i izvori.

Za period Crnojevića Crna Gora je takođe imala svoju istoriografiju vezanu za hronologiju, mišljenje i stil izlaganja autora. To su prve istorije Vasilija Petrovića, Katarine Radonjić i *Ljetopis crkovni* Andrije Zmajevića.

Međutim, romantičarska vizija istorije imala je središte u narodu s recidivima starih običaja i plemenskog društva.

Crna Gora mora, prije svega, zahvaliti mediteranskoj situiranosti i činjenici da ima mjestâ s kulturnim i administrativnim kontinuitetom kao što je Kotor i drugi primorski gradovi koji su obuhvaćeni svojom dokumentacijom dugog trajanja, ali i Veneciji i Dubrovniku. Posebno treba istaći interesovanje za Crnu Goru, njenu prošlost i kulturu u brojnim naučnim centrima zemalja Evrope.

Treba imati u vidu da je staroslovenska pismenost, bez obzira na oblast ili državu njenog nastanka ili geografsku provenijenciju pojedinih rukopisa, bila opšteslovensko dobro. Međutim, Crna Gora se može i mora ponositi svojim kulturnim blagom, rukopisima i drugim spisima nastalim na njenoj teritoriji u ovdašnjim skriptorijima. To zaslužuje da dobije adekvatno mjesto u programima i udžbenicima istorije u crnogorskim školama.

Nažalost, naše pisano nasljeđe do danas nije dovoljno proučeno. Radi toga Crna Gora mora sistematski i organizovano pristupiti njegovoj obradi i istraživanju, a najvažniji zadatak je kataloška obrada pisanog nasljeđa Crne Gore.

Regionalna područja u Crnoj Gori, a posebno teritorija Boke Kotorske i grada Kotora, oduvijek su bili od velikog značaja za istoriju Crne Gore, bez obzira na to kojoj su državno-političkoj zajednici pripadali tokom prošlosti.

Velika kulturna bogatstva Crne Gore nalaze se danas van njene državne teritorije, brojni rukopisi u brojnim bibliotekama i arhivima evropskih zemalja, najviše u Rusiji, Srbiji itd.

Vrijedno je spomenuti značajna djela u kojima je sabrano mnoštvo izvora (isprava, spisa i pisaca) kako za crkvenu, tako i političku istoriju Crne Gore, pored drugih balkanskih zemalja. Neka od njih su: *Illirykum sacrum*, *Theinero-va*, Ljubićevo djelo *Listine o odnošajih između južnoga slovenstva i Mletačke Republike (1890)*, itd.

Veoma su značajni pomena i obrade arheološki spomenici kulture u Crnoj Gori. Kome još nije poznata Duklja (grad i zemlja), Martinička gradina, Stari Bar, Kotor...!

Posebno se mora obraditi srednjovjekovna privreda u crnogorskim gradovima, naročito na primorju, i privredne grane s karakterističnim odrednicama.

Srednjovjekovni stari narodi, a naročito Vlasi na teritoriji Crne Gore, njihova organizacija, katuni i plemena, zaslužuju posebno mjesto u istoriji Crne Gore. Da podsjetimo samo na one čije je postojanje sigurno, kao Riđani, Mataruge, Kriči itd.

Nastava istorije ima značajnu ulogu u vaspitno-obrazovnom procesu.

Tim prije, što se nastava istorije uklapa u poznatu narodnu krilaticu – *Upoznaj svoju zemlju da bi je volio*. Ne treba ni isticati kako je (i koliko) proces nastave uticao na oblikovanje istorijske svijesti učenika. Jasno je da se prvo moraju uraditi nastavni programi, odrediti ciljevi i zadaci nastave, a potom udžbenici, radi formiranja i očuvanja nacionalne, istorijske i društvene svijesti učenika. Umjesto na osnovu činjenica, i prethodno nabrojanih pokazatelja, program i nastava istorije najčešće su osmišljeni u skladu s vladajućom ideologijom u datom vremenu. Međutim, formiranje društvene svijesti preko istorijske nauke ima veliku ulogu u formiranju patriotizma.

Istorija religije takođe zaslužuje da se nađe u programima i udžbenicima istorije, jer bi se izbjegle razne manipulacije djecom u vezi s vjerskim pitanjima. Ako je Crna Gora multinacionalna država i društvo, onda i manjinski narodi imaju svoje mjesto u nastavi istorije. Time se uvažava i poštuje realnost. Naravno, bez prekrivanja i zanemarivanja činjenica i istorijskih izvora.

Činjenica je da su se istoričari nedovoljno bavili pojedinim pitanjima iz istorije Crne Gore, naročito školstva. Moralo se poći u našu starinu, da nam uzor budu Kotor, Bar, Ulcinj, Cetinje, Ostrog itd. Postoje pojedini prilozi za istoriju školstva i prosvjete u Crnoj Gori, ali malo njih je obrađivalo materiju prije dolaska crnogorske dinastije Petrovića na vlast.

Treba imati u vidu da je sadržaj nastavno-vaspitanog rada škola, njegovi ciljevi i zadaci, u zavisnosti od materijalnih uslova društva i njegove strukture. Dakle, sadržaj programa i udžbenika istorije bazira se na izlaganju društveno-političkog, državnog, crkvenog, ekonomskog i književnog razvitka. Posebno mjesto imaju izvori, čak pojedini segmenti u originalu, ako se u njima oslikava kultura, jezik i precizno tumačenje istorijske prošlosti Crne Gore. To autori, svakako, moraju imati u vidu kada rade na programima i udžbenicima.

Nije potrebno isticati koliki su značaj imali manastirski skriptoriji i škole, a posebno rukopisne i štampane knjige, počev od prvog crnogorskog štampara Andrije Paltašića Kotoranina, do Crnojevića, Vukovića i drugih.

Određeni prostor treba dati informacijama najstarije epohe i slojevima stanovništva koji su naseljavali etnički prostor današnje Crne Gore, kao što su ilirska plemena, i njihova organizacija, način života, etničke osobine, o čemu svjedoče brojni toponimi i arheološki nalazi. Za rimski period je karakteristično da je ovaj prostor pripadao rimskoj provinciji Dalmacije, o čemu govore predanja i brojni natpisi i spomenici kulture na kojima se ti natpisi nalaze.

Ilirsko, romanizovano ili poluromanizovano stanovništvo zatekla su slovenska plemena, koja su većinom naselila planinske predjele.

Za srednjovjekovnu istoriju ima mnogo više podataka i izvora tako da je moguće lakše predstaviti ovaj period, tim prije što su sačuvani brojni spomenici, naselja, komunikacije i toponomastički izvori.

Za period turske vladavine postoje brojni istorijski izvori i studije koji omogućavaju da se on sagleda iz svih aspekata: od osvajanja, migracija, organizacije vlasti, seobe, statusa crkava, ustanaka, kasnije oslobođenja itd.

Umjesto stare plemenske organizacije formirane tokom XV i XVI vijeka na ruševinama srednjovjekovnih župa, crnogorska plemena učvrstila su svoju moć u trenutku raspada turske državne vlasti. To je vrijeme nahijskih plemenskih saveza, objedinjenih kasnije u crnogorsku državu. U uslovima državne organizacije nahijski plemenski savezi objedinjeni su u crnogorskoj državi, čime su iznutra razorene plemenske organizacije. Međutim, u Crnoj Gori plemena su se održala u relativno dužem vremenu, kao nasljeđe još srednjovjekovnih karakteristika crnogorske teritorije. Predanja o plemenskoj pripadnosti i krvnoj srodnosti pojedinih porodica i bratstava i danas se održavaju povremenim organizovanjem zajedničkih skupova. Radi toga, u Crnoj Gori plemena i plemenski život može se smatrati društvenim fenomenom u etničkoj odrednici, o čemu su napisane brojne studije. U njima su etnološka i antropogeografska stajališta i brojna pitanja koja objašnjavaju postanak plemena, njihov razvoj i društvenu strukturu. Doduše, malo se ulazilo u detalje značajne za nauku, kao što je raslojavanje plemena u širi i savremeniji oblik društvenog života. Pri tome treba imati u vidu da

su društvene zajednice bile podložne promjenama, ali su se pri tome usavršavale u skladu sa samim životom koji se ispoljavao u novim oblicima.

Istorija Crne Gore u XX vijeku je bremenita brojnim događajima i ratovima koje je vodila prema prilikama koje su nametale međunarodna dešavanja i okolnosti. Ovaj period istorije Crne Gore obrađen je u brojnim studijama, a sadržan je u arhivskim izvorima, ali i drugim oblicima – svjedočenja, memoari, štampa itd.

Poznate istorijske ličnosti zaslužuju posebnu obradu i mjesto u programima i udžbenicima istorije. Naravno, posebno one koje su predvodile vojsku i učestvovala u presudnim bitkama za Crnu Goru. Međutim, mnoga istorijska dešavanja ne mogu se svesti samo na prostor jedne države, pa ni Crne Gore, već se moraju uzeti u obzir šire okolnosti i istorijski procesi. U istoriji balkanskih naroda do kraja XVIII i početka XIX vijeka porastao je značaj ekonomskih i istorijskih faktora. Posebno su bila važna ratovanja Crnogoraca sa Skadarskim pašom, ali i plemenski sukobi. Svi ovi događaji, doveli su do veoma krupnih posljedica naročito na etničke i demografske prilike.

Pitanja etnosa, nacije, države i nacionalizma nalaze mjesto, uglavnom, u okviru drugih nastavnih cjelina.

Istoričar ili grupa autora udžbenika u obavezi su da koriste arhivske studije, vrše ocjene upotrebljivanih izvora, s punom objektivnošću i kritičkim stavom prema ranijoj istorijskoj literaturi, poštujući strogu metodičnost u prikazivanju rezultata historiografije i njihovu upotrebu. Od koristi mogu biti pojedini zbornici-godišnjaci i almanasi, časopisi koji su doprinijeli unapređenju istorijske nauke. Postepeno i planski, autori moraju prilaziti reviziji događaja iz prošlosti Crne Gore, uklanjajući nametnute tendenciozne interpretacije koje su odgovarale određenom vremenu, zanemarujući proizvoljnosti i falsifikate kojih ima.

Dugogodišnje lično i timsko praćenje primjene planova, programa i udžbenika istorije u osnovnim i srednjim školama pokazalo je da su programi usmjereni na opšte obrazovanje, ali da u znatnoj mjeri ima, ali i treba više prostora dati istoriji Crne Gore radi konkretnijeg i kvalitetnijeg upoznavanja s našom prošlošću. Ponekad, zbog obimnosti programskih sadržaja, a ponekad i usljed neadekvatnog izbora programske građe, radi ostvarivanja ciljeva obrazovanja, dolazi do „protrčavanja“ kroz gradivo, što dovodi do formalnog ispunjenja ciljeva nastave. Efekti se razlikuju od škole do škole, što zavisi od uslova rada škole, društvene sredine, pripremljenosti nastavnika itd.

Sve ovo su elementi nastave koji dovode do zaključka da je potrebno stalno unapređivanje nastavnih planova, ali i usavršavanje nastavnika, kritičko preispitivanje i neophodna korekcija programa i samih udžbenika. Uvijek treba imati u vidu da istoriju ljudskog društva i države ne možemo razumjeti zanemarujući

čovjeka kao nosioca istorijskih događaja i tvorca istorije. S druge strane, u određenoj mjeri, istorija oblikuje same ličnosti.

Koncepcija modernog udžbenika treba da bude takva da se svojom strukturom direktno uklapa u nastavni proces u svim njegovim fazama. Osim što je namijenjen učenicima, on nudi i didaktičku strukturu organizacije nastavnog časa i organizovanje nastavnog procesa, ali zato su potrebni nastavnici sa temeljnim poznavanjem činjenica. Nastavnici pripremljeni za svaki čas.

Literatura

1. Lekić, D. (1950). *Spoljna politika Petra II Petrovića Njegoša*. Cetinje: Narodna knjiga.
2. Vrbanić Todorov, V. (1993/4). Etnos, nacija, nacionalizam na Balkanu. *Istorijski časopis* XL–XLI. Beograd.
3. Novak, V. (1948). Jugoslovenska historiografija između dva svjetska rata i njeni savremeni zadaci. *Istorijski časopis I–II*. Beograd.
4. Ćirković, S. (1999). *Osobnosti historiografije o srednjevekovnom periodu Crne Gore*. Zbornik Istorijskog instituta „Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja“, Podgorica.
5. Sindik, D. (1999). *Značaj kotorskih izvora za istoriju Crne Gore*. Zbornik Istorijskog instituta. Podgorica.
6. Dinić-Knežević, D. (1999). *Zetski primorski gradovi u svetlu dubrovačkih izvora*. Zbornik Istorijskog instituta. Podgorica.
7. Rokai, P. (1999). *Balšići i velika zapadna šizma*. Zbornik Istorijskog instituta. Podgorica.
8. Marković, T. (1960). *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
9. Vrbetić, M. (1983). *Kako proučavati – kako učiti istoriju*. Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
10. Stanković, Đ. (1988). *Paralelne istorije i istorijska svest*. Beograd: Rad.
11. Čubrilović, V. (1983). *Periodizacija istorije Crne Gore u novom veku, Odbрани istorijski radovi*. Beograd: Narodna knjiga.
12. Mošin, V. (1950). *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb: Matica Hrvatska.
13. Stanojević, S. (1937). *Istorija srpskog naroda u srednjem veku*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
14. Vlahović, P. (1987). *Na životnim raskrsnicama (prilozi proučavanja etničkih procesa)*. Prijepolje.

15. Antoljak, S. (1962). *Izvori za istorijata na narodite na FNRJ*. Skopje: Univerzitet u Skoplju.
16. Jireček, K. (1952). *Istorija Srba I–IV*. Beograd: Naučna knjiga.
17. Deletić, Z. (1995). *Nastava istorije u Crnoj Gori od 1834. do 1918. godine*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
18. Šekularac, B. (2015). *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
19. Šekularac, B. (2012). *Tragovi Vlaha u Crnoj Gori*. Zrenjanin: Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna.
20. Šekularac, B. (2021). *Pomoćne istorijske nauke*. Cetinje: Državni arhiv Crne Gore.
21. Šekularac, B. (1994). *Tragovi prošlosti Crne Gore*. Cetinje: Matica crnogorska.

Uputstvo za autore

Poštovani saradnici,

Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu, objavljuje tekstove u skladu sa zahtjevima međunarodnih standarda razvrstane u sljedeće kategorije: originalni (izvorni) naučni radovi, pregledni naučni i stručni radovi. Časopis, pored ovih radova, objavljuje priloge: prevode, analize, portrete, prikaze, aktuelne informacije, ocjene, bibliografije i slično iz oblasti vaspitanja i obrazovanja. Pozivamo na saradnju sa željom da nam šaljete teorijske radove, rezultate sprovedenih eksperimentalnih istraživanja, priloge koji govore o inoviranom nastavnom i vaspitnom radu u školi i ostale stručne radove svih nivoa obrazovanja.

Objavljuju se samo radovi koji nijesu ranije objavljivani, osim prevoda i preuzetih radova, uz prethodno pribavljeno odobrenje. Poželjno je da autor naznači, prema svom mišljenju, kojoj navedenoj kategoriji njegov rad pripada.

Dimenzije časopisa su 170×240 mm, a polje za tekst 130×195 mm (margine 20 mm). Knjižni blok se štampa jednom bojom.

Molimo autore da se prilikom pripreme rukopisa pridržavaju sljedećih standarda izloženih u ovom uputstvu:

a) Obim

Svi tekstovi treba da budu pisani u tekst procesoru Microsoft Word, fontom Times New Roman, veličine slova 11,5 tačaka, normalnog poreda.

Teorijski i istraživački radovi mogu biti najviše do jednog autorskog tabaka, odnosno 16 stranica, izuzimajući prostor za rezime (abstract) i popis korišćene literature.

Drugi radovi (portreti, prikazi, informacije, osvrti, ocjene, kritičke opservacije, bibliografije i sl.) mogu biti opsega od 2 do 5 stranica.

b) Formatiranje

Nepoželjno je bilo kakvo formatiranje paragrafa, osim izdvojenih citata (uvlačenje redova, razdvajanje paragrafa dodatnim praznim redom). Dopušteno je riječi isticati italicom, boldom, ili kombinacijom, te zadavati subscript i superscript.

Liste (bullet) u dokumentu treba da su ujednačene i da budu crta a ne crtica.

Sve naslove treba pisati kombinacijom velikih i malih slova – ne velikim slovima.

Izdvojeni citati treba da budu pisani fontom Times New Roman, veličine 10,5. Poželjno je da su uvučeni u odnosu na ostali tekst.

c) Pismo

Rad će biti objavljen u pismu koje odredi autor (latinica ili ćirilica).

Radovi koji se dostavljaju na stranom jeziku (engleski, francuski, ruski...) objavljuju se na jeziku na kojem su napisani (uz obavezan prevod naslova i rezimea na crnogorski jezik).

Radovi koje dostavljaju autori sa prostora Republike Srbije, Republike Hrvatske ili Bosne i Hercegovine objavljuju se upodobljeni s crnogorskim jezikom.

d) Struktura

Radovi moraju imati sljedeću strukturu:

- afilijaciju autora (ime, prezime, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen)
- naslov
- rezime
- ključne riječi
- tekst rada
- literaturu i
- rezime na engleskom.

Prevod rezimea vrši lice koje je angažovao izdavač. Navedeni redosljed elemenata mora se poštovati.

Naslov rada treba da bude precizan, sažet i jasan. Iznad naslova rada pisati ime i prezime autora, ili više njih, a uz ime treba staviti fusnotu koja sadrži zvanje autora. Ukoliko je rad izložen na nekom naučnom skupu, konferenciji i slično, potrebno je to jasno naznačiti, po pravilu u fusnoti pri dnu prve stranice rada.

Na početku rada nalazi se koncizan i informativan rezime do 15 redova, koji sadrži cilj rada i saopštene osnovne rezultate u radu. Na kraju rezimea navesti do šest ključnih riječi, koje su stručno i naučno relevantne za prezentirani sadržaj.

e) Citiranje

Imena stranih autora u tekstu navode se u originalu ili transkribovano, fonetskim pisanjem prezimena, poslije čega se ime navodi izvorno uz godinu objavljivanja rada, npr. Pijaže (Piaget, 1990).

O pravilima i primjerima citiranja možete opširnije naći u Uputstvu za autore koje se nalazi na sajtu Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica: <https://zuns.me/vaspitanje-i-obrazovanje-uputstvo-za-autore>

f) Izvori

Svi izvori navođeni u tekstu navode se u cjelini na kraju rada, u odjeljku pod naslovom Literatura. U literaturi na kraju rada ne unositi izvore koji u tekstu nijesu navođeni.

Kod citiranja i navođenja izvora (referenci) preporuka je da se koristi APA sistem.

h) Grafički sadržaj i tabele

Slike, grafici, tabele treba da su crno-bijeli. Njihova širina ne smije biti veća od širine kolone u štampi (130 mm). Ukoliko sadrže tekst, poželjno je da budu predati u obliku u kom je moguće mijenjati tekst.

Slike treba da imaju makar 100 piksela po cm odštampanog primjerka (npr. za sliku širine 12 cm potrebno je da slika ima više od 1200 px po širini).

Grafike nastale u Ekselu potrebno je priložiti uz tekst u izvornom obliku (kao xsl/xslx fajlove). Na graficima treba da je jasno uočljiva razlika sivih tonova kojima su označeni pojmovi iz legende.

Formule treba da su u skladu s međunarodnim standardom za pisanje naučnih tekstova (SI). Promjenljive su prikazane kurzivom/italikom, a jedinice mjere regularom. Za znak za stepen – ne koristiti 0. Ukoliko postoji potreba za matematičkim znakovima, koristiti znakove iz fonta Cambria ili Cambria Math (ne Symbol). Kompleksne formule je poželjno pisati u MathType ili koristeći Word formule.

Vektorski crteži i notni zapisi treba da se predaju, dodatno, i u pdf formatu. Voditi računa da važan tekst u njima mora biti čitljiv kada se postave na dimenzije za štampu (manje od 130 mm).

Tabele sa tekстом ne smiju biti u formatu slike (jpg, png, bmp...). Legenda za tabelu se stavlja iznad tabele.

Rad koji nije pripremljen po navedenim standardima neće biti uključen u proceduru recenziranja, o čemu se autor obavještava.

Autor rada uz svoje ime dostavlja Redakciji časopisa kontakt adresu, imejl adresu i telefon, kao i osnovne podatke o radnoj angažovanosti. Redakcija donosi odluku o objavljivanju rada, o čemu obavještava autora u roku od tri mjeseca. Autor je dužan da potpiše ugovor o autorskom djelu s izdavačem.

Svi radovi se anonimno recenziraju.

Radovi se ijekavizuju.

Radove i priloge dostaviti elektronskom poštom ili na CD-u.

Radove slati na adresu:

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica,

Novaka Miloševa 36,

Podgorica

ili e-mail:

vaspitanjeiobrazovanje@zuns.me

ana.bojovic@zuns.me

Redakcija

